

**Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет**

**ГУМАНІТАРНІ ЗАСАДИ
СОЦІАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ
ЛЮДИНИ В ГРОМАДІ**

**Серія «Соціальні інновації
в територіальних громадах»**

Колективна монографія

Суми
ВВП «Мрія»
2023

УДК 165.74+364.2]

Г94

Серія «Соціальні інновації в територіальних громадах»

*Рекомендовано до видання
Вченою радою Сумського державного університету
(протокол № 4 від 20 жовтня 2022 року)*

Автори:

О. В. Купенко (вступ, підрозділи 1, 8, висновки), А. Є. Лебідь (підрозділ 6, висновки), Н. Д. Світайло (вступ, підрозділ 1, висновки), А.М. Костенко (підрозділи 1, 7, висновки), О. М. Сушкова (підрозділ 1, висновки), О. М. Пехота (підрозділ 8), Т. О. Козинцева (підрозділи 1, 2, висновки), М. М. Набок (підрозділ 3, висновки), В. В. Степанов (підрозділ 4, висновки), А. В. Гончаренко (підрозділ 5, висновки)

Рецензенти:

Альчук М. П. – доктор філософських наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка

Каганов Ю. О. – доктор історичних наук, професор, Запорізький національний університет

Пронкевич О. В. – доктор філологічних наук, професор, Український католицький університет

Г94 **Гуманітарні засади** соціальної стійкості людини в громаді. Серія «Соціальні інновації в територіальних громадах»: колективна монографія / за ред. О. В. Купенко, А. Є. Лебеда, Н. Д. Світайло. – Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2023. – 252 с.
ISBN

У монографії феномен соціальної стійкості людини в громаді висвітлено в аспектах філософії, культурології, лінгвістики, історії на підставі авторської інтеграційної рамки інтердисциплінарного дослідження даного феномену. Представлено концепцію соціальної стійкості людини в територіальній громаді, що включає механізми Цілей сталого розвитку, соціологічних досліджень у громаді та освіти дорослих.

Монографія орієнтована на широке коло науковців, викладачів, аспірантів та студентів гуманітарної та соціально-поведінкової сфер, а також практиків місцевого самоврядування, громадській активістів і волонтерів.

УДК 165.74+364.2]

© Сумський державний
університет, 2023

© Купенко О. В., Лебідь А. Є.,
Світайло Н. Д., Костенко А. М.,
Сушкова О. М., Пехота О. М.,
Козинцева Т. О., Набок М. М.,
Степанов В. В., Гончаренко А.В., 2023
© ВВП «Мрія», 2023

ISBN

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. Інтердисциплінарний аналіз феномену «соціальна стійкість людини в громаді»	8
<i>Олена КУПЕНКО, Тетяна КОЗИНЦЕВА, Андріана КОСТЕНКО, Ніна СВИТАЙЛО, Олена СУШКОВА</i> Обґрунтування інтеграційної рамки для інтердисциплінарного аналізу феномену «соціальна стійкість людини в громаді»	8
<i>Тетяна КОЗИНЦЕВА</i> Стійкість людини та суспільства: системно-структурний аналіз	23
<i>Марина НАБОК</i> Національна спрямованість художньо-естетичного вираження соціальної стійкості в українських народних думках	54
<i>Віталій СТЕПАНОВ</i> Когнітивні аспекти стійкості як сучасного значущого концепту	99
<i>Анатолій ГОНЧАРЕНКО</i> Управлінські механізми соціальної стійкості та продовольчого забезпечення населення Великої Британії, Німеччини та СРСР у період Другої світової війни (1939-1945 р.)	130
РОЗДІЛ II. Механізми та концепція соціальної стійкості людини в громаді	161
<i>Андрій ЛЕБІДЬ</i> Підвищення рівня соціальної стійкості через інструменти сталого розвитку на рівні територіальних громад	161

<i>Андріана КОСТЕНКО</i> Потреби, ресурси та згуртованість територіальних громад в умовах воєнного стану	204
<i>Олена КУПЕНКО, Олена ПЕХОТА</i> Соціальна стійкість сім'ї як основа соціальної стійкості людині і громади	229
ВИСНОВКИ	247
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	251

«Людське існування не може бути мовчазним і так само не може жити фальшивими словами, воно живе лише правдивим словом, з яким чоловіки і жінки перетворюють світ. Існувати, в людському сенсі, означає називати світ, змінювати його. Названий, світ, у свою чергу, постає перед тим, хто назвав, у вигляді проблеми й вимагає нової назви. Людське існування здійснюється не в мовчанні, а

*у слові,
у роботі,
у дії та
роздумах»*

(Пауло Фрейре)¹

ВСТУП

Кожна людина прагне процвітання та повноцінного життя, і це прагнення зафіксоване в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року»². Однак питання полягає в тому, як кожен із нас розуміє процвітання? І чи всі ми однаково розуміємо повноцінне життя?

Для роботи над цією монографією об'єднали свої зусилля науковці, які представляють різні сфери наукового знання – філософії, культурології, лінгвістики, історії, політології та педагогіки. Монографія задумувалася як інтердисциплінарна праця. І ми виходили з того, що наші уявлення про процвітання і повноцінне життя різняться не лише через належність до різних сфер наукового знання, а й через вплив багатьох інших чинників. Однак не розуміння різними людьми процвітання і повноцінного життя стало об'єктом нашого спільного дослідження, а ті чинники, які зумовлюють здатність спільно протистояти загрозам, – соціальна стійкість. Таке спрямування дослідження було визначено усвідомленням викликів турбулентності, що охопила весь світ спочатку внаслідок пандемії COVID-19, а потім – і повномасштабного російського вторгнення в Україну.

¹ Фрейре П. Педагогіка пригноблених. К. : Юніверс, 2003. 168 с.

² Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation, 2015. 40 p.

Авторський колектив монографії виходить із того, що стійкість людини – це сукупність її особистісних чинників і чинників навколишнього середовища, сім'ї та громади, чинників її «коріння», які зумовлені власним вибором особистості та виражаються у власному виборі людини щодо того, які життєві проекти реалізовувати, з ким і де.

Отже, у цій монографії предметом дослідження є соціальна стійкість людини в громаді. За аргументацією, яку запропонували S. G. Clark та R. L. Wallace, продуктивним є інтердисциплінарне дослідження цього феномену. Виходимо з того, що поєднання різних наукових галузей і дисциплін у корисний спосіб не відбувається спонтанно, продуктивність такого поєднання вимагає інтеграційної рамки³. У монографії обґрунтовується інтеграційна рамка інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в територіальній громаді, яка дає підстави для узагальнень за результатами дослідження авторського колективу в аспектах філософії, культурології, лінгвістики та історії.

Аналіз чинників, що впливають на формування соціальної стійкості людини в громаді, є неповним без достатньої уваги до тих загроз, які є на цьому шляху. Причому пропонується міждисциплінарна рамка передбачає аналіз як зовнішніх, так і внутрішніх загроз. Відповідно до предмета цього дослідження йдеться як про загрози, що виникають і існують за межами громади, так і ті, що існують всередині неї. Адже кожна особистість, будучи частиною громади, представляє певну групу – вікову, соціальну, професійну чи етнічну – з тим чи іншим статусом і можливостями доступу до ресурсів життєдіяльності, що не завжди забезпечено рівними правами людини. Важливою є конкретна ситуація і конкретні оцінки ситуації самою людиною, бачення нею власного руху від стійкості до процвітання та повноцінного життя, включаючи оцінки її власної здатності реагування у непередбачуваних обставинах.

Звертаючись у монографії до Цілей сталого розвитку⁴ як міжнародного цільового документа, що визначає напрям руху від стійкості до процвітання та повноцінного життя, автори застосовують декларовані принципи для аналізу можливостей та прогресу в досягненні соціальної стійкості на глобальному,

³ Clark S.G., Wallace R.L. Integration and interdisciplinarity: concepts, frameworks, and education. *Policy Sciences*. 2015. 48(2): 233–255. DOI:10.1007/s11077-015-9210-4

⁴ Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/>

національному, регіональному та місцевому рівнях, а також тенденцій та траєкторій розвитку індивідуальної стійкості в усіх її проявах. Окрема увага приділяється принципу «не залишити нікого осторонь».

Механізм соціологічного дослідження запропоновано як один із механізмів врядування в громаді, заснований на розумінні стійкості та вразливості людей. Механізм освіти дорослих запропоновано не лише як механізм здобуття актуальних компетентностей, а й надання «сили голосу» людей щодо їхнього бачення процвітання та повноцінного життя.

Авторський колектив висловлює сподівання, що пропонована рамка інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в територіальній громаді і застосовані інструменти сприятимуть активізації досліджень у сфері соціальної стійкості саме з позицій гуманітарного знання, тобто з позицій людиноцентрованості.

Олена КУПЕНКО, Ніна СВІТАЙЛО

РОЗДІЛ I

Інтердисциплінарний аналіз феномену «соціальна стійкість людини в громаді»

*Олена КУПЕНКО,
Тетяна КОЗИНЦЕВА,
Андріана КОСТЕНКО,
Ніна СВІТАЙЛО,
Олена СУШКОВА*

Обґрунтування інтеграційної рамки для інтердисциплінарного аналізу феномену «соціальна стійкість людини в громаді»

Увійшовши в український публічний простір у перекладах міжнародних програмних документів⁵, поняття «стійкість» (від англ. «resilience») також стало з'являтися і в державних програмних документах та документах рівня місцевого самоврядування. Спостерігається поява поняття «стійкість» в оголошеннях грантових конкурсів від іноземних та українських донорів. У бізнес-середовищі це поняття знаходить відгук у контексті корпоративної соціальної відповідальності. Однак в україномовних наукових публікаціях поняття «стійкість» ще не знайшло достатнього відображення.

Пошук у ресурсах Гугл-академії станом на серпень 2022 року дає 196 000 відповідей за пошуковим словом «стійкість» в україномовних публікаціях, на фоні 3 500 000 відповідей за пошуковим словом «resilience» в англійськомовних публікаціях. Серед авторів відібраних публікацій – представники економічної (наразі переважають інших в україномовних публікаціях), інженерної, аграрної та соціальної галузей наукового знання. При цьому 196 000 відповідей за пошуковим словом «стійкість» в україномовних публікаціях у Гугл-академії містять також і 58 500 (близько 30%) за пошуковими словами «соціальна» і «стійкість», а також 336 (близько 0,2%) відповідей на пошукове словосполучення «соціальна стійкість». Водночас в англійськомовних публікаціях серед 3 500 000 відповідей на пошукове слово «resilience» маємо 3 050 000 (близько 87%) відповідей за

⁵ UN Common Guidance on Helping Build Resilient Societies. 2020. URL: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2021-09/UN-Resilience-Guidance-Final-Sept.pdf>

пошуковими словами «social», «resilience» та 32 700 (близько 0,9%) відповідей за пошуковим словосполученням «social resilience». Такі кількісні показники інтерпретуємо як більшу зв'язаність в англomовному науковому полі понять «resilience» та «social». Зазначене привертає до словосполучення «соціальна стійкість» особливу увагу.

В українomовному та англomовному суспільному дискурсі термін «соціальна стійкість» згадується поряд із економічною, екологічною та воєнною стійкістю, при цьому передбачає набір власних індикаторів та показників. Соціальна стійкість часто описується через такі елементи, як: соціальна справедливість, життєздатність, набуття досвіду, здатність до навчання, розвиток громади, соціальний капітал, соціальна підтримка, довіра, права людини, інклюзивність, соціальна відповідальність, соціальна справедливість, стійкість громади, адаптація людини тощо. Таке широке коло категоріального апарату соціальної стійкості ускладнює дослідження цього явища та розвиває предмет дослідження. Цілком очевидно, що комплексний аналіз явища соціальної стійкості вимагає інтердисциплінарного підходу. Водночас важливо окреслити рамки вивчення соціальної стійкості в інтердисциплінарному дослідженні.

У науковій літературі існує кілька підходів до стійкості з позицій інтердисциплінарного дослідження. Зокрема, у публікаціях іноземних та українських авторів поняття «соціальна стійкість» застосовується для характеристики соціальних спільнот різного рівня: міждержавних об'єднань, держав, окремих галузей функціонування держав, територіальних громад, окремих соціальних груп (професійних груп, корпорацій чи підприємств, громадських об'єднань, релігійних громад, сусідських спільнот тощо), сім'ї, людини⁶. Як бачимо, соціальна стійкість може бути характеристикою всіх рівнів спільнот – від глобального (міждержавних об'єднань) до індивідуального (окремої людини). Ми, зі свого боку, обмежуємося дослідженням взаємозв'язку «людина-громада», тобто індивідуальним та локальним рівнями, які, на нашу думку, є основою соціальних спільнот, а відповідно – задають тенденції формування соціальної стійкості на вищих рівнях.

⁶ Glavovic B., Scheyvens R., Overton J. Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*. 2002: 289–293. URL: <https://www.academia.edu>

З актуальних робіт українських дослідників звертаємо увагу на наукову працю М. Г. Орел та Г. П. Ситника⁷. Вони представляють досвід застосування міждисциплінарного та системного підходів для окреслення концептуальних засад національної стійкості та визначення ролі мови як одного з консолідуючих чинників політики збереження, розвитку та консолідації національної ідентичності національних меншин.

Водночас у ході аналізу стає зрозумілим, що поняття «соціальна стійкість» є найменш розробленим саме з позицій гуманітарного знання, тобто з позицій людиноцентрованості. Фокусуємо увагу на феномені «соціальна стійкість людини в громаді». За аргументацією, яку запропонували S. G. Clark та R. L. Wallace, продуктивним представляється інтердисциплінарне дослідження цього феномену. Виходимо з того, що поєднання різних наукових галузей і дисциплін у корисний спосіб не відбувається спонтанно, продуктивність такого поєднання вимагає інтеграційної рамки⁸. Обґрунтуванню такої рамки для феномену «соціальна стійкість людини в громаді» й присвячено подальший виклад.

В основу дослідження покладено системний методологічний підхід щодо феномену «соціальна стійкість людини в громаді». З одного боку, це передбачає розгляд ієрархічних систем управління, з іншого боку, – синергетичних систем. Отже, запропонована авторами інтеграційна рамка для інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в територіальній громаді охоплює як ієрархічну структуру управління соціальних спільнот, у центрі яких є людина, так і процеси самоорганізації людей у громаді. Методологія дослідження передбачає аналіз як вертикальних, так і горизонтальних зв'язків на рівні «людина-громада», які впливають на формування соціальної стійкості.

Застосовується проблемно-орієнтований підхід до інтеграції в інтердисциплінарному дослідженні, не виключаючи, що люди мають різні переконання та можуть здійснювати різні оцінки,

⁷ Орел М. Г., Ситник Г. П. Мова як фактор національної стійкості кризь призму консолідації та збереження ідентичності національних меншин. *Публічне урядування*. 2022. 2(30): 61–71. DOI: 10.32689/2617-2224-2022-2(30)-8

⁸ Clark S. G., Wallace R. L. Integration and interdisciplinarity: concepts, frameworks, and education. *Policy Sciences*. 2015. 48(2): 233–255. DOI: 10.1007/s11077-015-9210-4

ґрунтуючись серед інших міркувань на особистому досвіді, роздумах, самоаналізі, спогадах і героях, тобто визнаючи різноманітність і суб'єктивність в інтердисциплінарному дослідженні⁹.

Застосовуючи системний і проблемно-орієнтований методологічні підходи, у структурі інтеграційної рамки інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в територіальній громаді виокремлюємо складові:

- 1) дослідження соціальної стійкості людини в громаді як синергетичної системи;
- 2) дослідження соціальної стійкості людини в громаді як рівнів ієрархічної системи управління;
- 3) дослідження соціальної стійкості людини в громаді в орієнтованості на вирішення проблеми.

Деталізуємо ці складові запропонованої інтеграційної рамки.

Дослідження соціальної стійкості людини в громаді як синергетичної системи. Аспект синергетики в інтеграційній рамці інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в громаді розкривається у визначеннях феномену «соціальна стійкість людини в громаді» через самоорганізацію у відповідь до збурень руйнуючого характеру і через відкритість до викликів і змін.

Так, B. Glavovic, R. Scheyvens, J. Overton визначають стійкість (а) як кількість збурень, які система може поглинути і все ще залишатися в тому самому стані, (б) як ступінь здатності система до **самоорганізації**, (с) як ступінь, до якого система може створити та збільшити здатність до **навчання** та адаптації¹⁰. M. Keck та P. Sakdapolrak визначають систему як повністю стійку, якщо вона здатна не лише більш-менш доцільно діяти в умовах невизначеності, але й справлятися з майбутніми кризами шляхом навчання через потрясіння та страждання¹¹. У цьому контексті важливим є досвід, який формується в ході навчання під час потрясінь. Навчання при цьому варто розглядати як здатність самостійно отримувати нові знання, розширювати

⁹ Clark S. G., Wallace R. L. Integration and interdisciplinarity: concepts, frameworks, and education. *Policy Sciences*. 2015. 48(2): 233–255. DOI: 10.1007/s11077-015-9210-4

¹⁰ Glavovic B., Scheyvens R., Overton J. Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*. 2002: 289–293. URL: <https://www.academia.edu>

¹¹ Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lesson learned and ways forward. *Erdkunde*. 2013: 67(1): 5–19. URL: <https://www.researchgate.net>

власне світосприйняття, отримувати нові навички, а відповідно і отримувати досвід справлятися із потрясіннями й загрозами руйнування. Сукупність таких знань, вмій і навичок зміцнює стійкість людини і громади.

Ще однією характеристикою, необхідною для стійкості, є **інновації**^{12,13}.

Тобто йдеться не лише про здатність системи навчатися, але й про її здатність створювати нові рішення, нові способи поведінки й реалізовувати їх. Необхідність застосування інноваційних підходів до вирішення проблеми обумовлено появою нових викликів, з якими людина раніше не стикалася. В цій ситуації здатність людини шукати креативні, інноваційні рішення, підходи для протидії новим викликам зміцнює її стійкість. Звичайно, така здатність можлива за умов відкритості людини до нового та готовності ризикувати в умовах невизначеності, тобто готовності апробувати нові підходи в нестабільній та невизначеній ситуації.

Аспект розгляду системи як синергетичної передбачає, що вона не задана ззовні, а самоорганізується певним шляхом. Наприклад, людина-біженець від військового конфлікту потрапляє у нову країну і починає розбудовувати власну систему зв'язків з людьми та інституціями, створювати власну ризому стійкості. Інший приклад – ті, хто реалізує волонтерські проекти, з часом створюють партнерства, об'єднуючи власні ризоми. Певна кількість таких об'єднаних ризом переходить у нову якість, що має ймовірність забезпечення соціальної стійкості громади.

Доступ до капіталу є ще однією ознакою, що входить до визначень феномену «соціальна стійкість людини в громаді». Так, В. Obrist, С. Pfeiffer та R. Henley визначають соціальну стійкість як здатність суб'єктів отримувати **доступ до капіталів** для того, щоб не тільки справлятися з несприятливими умовами та пристосовуватися до них (тобто реагувати), але також шукати та створювати варіанти (тобто бути проактивними) і, таким чином, розвивати компетентність у боротьбі із загрозою¹⁴. Отже, створення умов у громаді, коли кожен її член (житель громади)

¹² Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lesson learned and ways forward. *Erdkunde*. 2013. 67(1): 5–19. URL: <https://www.researchgate.net>

¹³ Saja A.A.M., Teo M., Goonetilleke A., Ziyath A.M. A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *International Journal of Disaster Risk Science*. 2021. 12: 790–804 URL: <https://link.springer.com>

¹⁴ Obrist B., Pfeiffer C., Henley R. Multi-layered social resilience: a new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*. 2010. 10(4). DOI: 10.1177/146499340901000402

має рівний доступ до капіталу (спільного блага) громади, є передумовою формування соціальної стійкості.

Соціальний капітал (як один із видів капіталу) також визнається таким, що відіграє ключову роль у створенні та підтриманні соціальної стійкості. Увага акцентується на тому, що розуміння соціального капіталу не може обмежуватися лише горизонтальними зв'язками в суспільстві, також мають бути задіяні вертикальні зв'язки між окремими особами та групами з різним рівнем влади та ресурсів, включно з суб'єктами державного та приватного секторів.

При цьому принцип **не залишати нікого осторонь** і зосередитися на найбільш вразливих групах і групах ризику проголошується в Цілях сталого розвитку¹⁵ та в Спільному керівництві ООН щодо допомоги у розбудові стійких суспільств¹⁶. Відповідно до цих міжнародних документів охопленість вразливих груп людей і людей у складних життєвих обставинах визначає не лише їх власну стійкість і стійкість їх сімей, а й стійкість громад і країн загалом.

Стратегії поведінки бідних людей та їх доступ до засобів для існування не повинні обмежуватися соціальними мережами з іншими бідними людьми, коли вони іноді можуть досягти більшого через зв'язки з урядовцями, орендодавцями чи покровителями¹⁷. За таких умов ми передбачаємо, що зміцнення соціального капіталу в громаді і соціальну стійкість на рівні всіх суб'єктів можна забезпечити зокрема й через інклюзію та інтеграцію місцевих жителів у всі етапи управління громадою. Розвиток партиципації, особливо щодо вразливих груп населення, зміцнює стійкість, оскільки дозволяє врахувати потреби та використати можливості різних груп людей у громаді.

Н.-Г. Bohle підкреслює подвійну природу соціальних мереж: з одного боку, вони сприяють об'єднанню, з іншого – іноді можуть обмежувати доступ та спричиняти виключення¹⁸.

¹⁵ Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development.

A/RES/70/1f. New York: United Nation. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/>

¹⁶ UN Common Guidance on Helping Build Resilient Societies. 2020. URL: <https://unsdg.un.org>

¹⁷ Glavovic B., Scheyvens R., Overton J. Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*. 2002: 289–293. URL: <https://www.academia.edu>

¹⁸ Bohle H.-G. Soziales oder unsoziales Kapital? Das Sozialkapital-Konzept in der Geographischen Verwundbarkeitsforschung. *Geographische Zeitschrift*. 2006. 93(2): 65–81.

Виключення може відбуватися як щодо доступу до мережі, так і щодо доступу до капіталів. Це може стосуватися вразливих осіб і впливати тим самим як на їх стійкість, так і на стійкість на інших рівнях розгляду – сім'ї, соціальних груп, територіальних громад, держави загалом.

Вразливість розглядається як антонім для стійкості. Вразливість бідних людей відображає підвищену чутливість і знижену здатність справлятися з «хвилями лиха», а також впливає на крихкість і незахищеність систем, до яких входять бідні. Збільшення вразливості вимагає поступово менших збурень, щоб призвести до потенційно катастрофічного результату. Накопичення збурень, з якими раніше можна було впоратися, стає дестабілізуючим. Адаптивні можливості зношуються, доки не буде досягнуто «переломної точки», що потенційно може призвести систему, в яку так чи інакше включені бідні, до конфлікту щодо критичних ресурсів, коли активи засобів до існування системи виснажуються, а установи не в змозі адаптуватися до змін, способи доступу до засобів існування стають «крихкими». Це призводить до зниження стійкості системи в цілому, а вразливість в умовах збурень зростає¹⁹.

Розгляд синергетичного аспекту розроблюваної інтеграційної рамки свідчить про ймовірнісний характер можливих значень соціальної стійкості людини в громаді: може бути підсилена стійкість, але може й підсилюватись вразливість. Відповідним чином одним із завдань інтердисциплінарного дослідження є пошук збурювальних чинників, які б підштовхнули систему (людину в громаді) у потрібному напрямку, тобто до стійкості й від вразливості.

Доцільно звернути увагу на те, що в українській нормативно-правовій базі, у контексті соціальних послуг застосовується поняття «вразливість» за відсутності поняття «стійкість». Тим більш цінними виявляються зафіксовані в соціальних дослідженнях приклади стійкості «вразливих» груп, зокрема й з подвійними вразливістями: біженці похилого віку й самотні пенсіонери показують приклади терпіння до викликів війни; внутрішньо переміщені особи, які мають відповідний досвід з 2014 року, ініціюють допомогу тим, хто лише набуває досвіду

¹⁹ Glavovic B., Scheyvens R., Overton J. Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*. 2002: 289–293. URL: <https://www.academia.edu>

«переселенця». Територіальні громади можуть підхопити та підсилити ці збурення або проігнорувати їх. За синергетичним підходом, результат має **ймовірнісний характер**.

Дослідження соціальної стійкості людини в громаді як одного з рівнів ієрархічної системи управління. Виходимо з найбільш поширеної рамки аналізу феномену «соціальна стійкість людини в громаді» у наукових джерелах, що включає в себе три процеси: подолання (coping); адаптація (adaptive) та трансформація (transformative) – **CAT-рамки**^{20,21}. CAT-рамка фіксує соціальну стійкість в її динамічних властивостях, що й мають визначити планування процесів в ієрархічних системах:

- **подолання** – це здатність поглинати зміни та відновлюватися після лиха як скоріше реактивна здатність, спрямована на відновлення функціонування до попереднього рівня в короткостроковій перспективі, використовуючи наявні ресурси, навички та можливості;
- **адаптивна здатність** – це здатність мобілізувати дії, процеси та рішення, які дозволяють рефлексувати та коригувати існуючі соціальні норми та процеси через навчання на отриманому досвіді лиха. Адаптаційна здатність – це й профілактичний потенціал, який допомагає передбачити майбутні ризики на основі уроків, отриманих у минулих лихих подіях;
- **трансформаційна здатність** – це здатність до самоорганізації, до самостійної зміни системою її структури, до функціонування в новій фазі, в нових часових рамках трансформаційних самозбурень. Ключовими факторами трансформації є стратегічне мислення, лідерство та інновації, а також завчасні рішення щодо майбутнього розвитку через розуміння майбутніх ризиків²².

Приймаємо ці процеси як інваріанти складової ієрархічної системи управління в інтеграційній рамці інтердисциплінарного

²⁰ Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lesson learned and ways forward. *Erdkunde*. 2013. 67(1): 5–19 URL: <https://www.researchgate.net>

²¹ Saja A.A.M., Teo M., Goonetilleke A., Ziyath A.M. A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *International Journal of Disaster Risk Science*. 2021. 12: 790–804 URL: <https://link.springer.com>

²² Saja A.A.M., Teo M., Goonetilleke A., Ziyath A.M. A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *International Journal of Disaster Risk Science*. 2021. 12: 790–804 URL: <https://link.springer.com>

дослідження соціальної стійкості людини в територіальній громаді. САТ-рамка, процеси подолання, адаптації та трансформації отримали достатнє визнання в науковій літературі, щоб прийняти їх як базові для забезпечення соціальної стійкості в ієрархічній системі «людина – сім'я – соціальна(і) група(и) – територіальна громада – держава». Розглядаються ці процеси імовірніше як паралельні. За В. Glavovic, R. Scheyvens, J. Overton, урахування потребує те, що стійкість на одному рівні системи не обов'язково покращує стійкість на інших рівнях²³. І в цьому сенсі потрібно взяти до уваги проблематику наявності вразливостей суб'єктів та нерівного доступу до капіталів, на якій вже акцентувалося при розгляді синергетичного аспекту інтеграційної рамки.

Розуміння соціальної стійкості людини в громаді як кількох ієрархічних рівнів управління вимагає розгляду питання **вимірювань** наявних і потрібних результатів, тобто питання відповідних шкал.

Наразі в українській нормативно-правовій базі здебільшого представлені шкали вимірювання щодо вразливості. Представляється доцільним використання також і міжнародних шкал The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC)²⁴ та шкали стійкості за Т. Cannon²⁵.

Шкала стійкості CD-RISC більшою мірою стосується індивідуальної стійкості людини і охоплює такі індикатори: 1) здатність адаптуватися до змін; 2) тісні та надійні стосунки; 3) надія на долю чи Бога; 4) здатність мати справу з усім, що стається; 5) минулий успіх як впевненість для нового виклику; 6) почуття гумору; 7) процес подолання стресу як зміцнювальний чинник; 8) наявність тенденції прийти в норму після хвороби чи труднощів; 9) розуміння того, що все трапляється з причини; 10) докладання максимуму зусиль незважаючи ні на що; 11) впевненість у можливості досягнути своїх цілей; 12) здатність

²³ Glavovic B., Scheyvens R., Overton J. Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*. 2002: 289–293. URL: <https://www.academia.edu>

²⁴ Connor K.M., Davidson J.R.T. Development of a New Resilience Scale: The Connor-Davidson Resilience Scale. *Depression and anxiety*. 2003. 18: 76–82 URL: <https://onlinelibrary.wiley.com>

²⁵ Cannon T. Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience. WIDER Working Paper Series RP2008-34, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER). 2008. URL: <https://www.academia.edu>

не здаватися, коли все здається безнадійним; 13) знання про те, куди звернутися за допомогою; 14) здатність зосереджено і ясно мислити під тиском; 15) взяття на себе ініціативи у вирішенні проблем; 16) здатність не падати духом через невдачі; 17) ставлення до себе як до сильної людини; 18) здатність приймати непопулярні або складні рішення; 19) здатність впоратися з неприємними відчуттями; 20) здатність в певних ситуаціях діяти на здогадку; 21) сильне почуття мети; 22) контроль над своїм життям; 23) любов до викликів; 24) праця для досягнення своїх цілей; 25) гордість за свої досягнення.

Шкала стійкості за Т. Cannon виокремлює взаємозв'язок рівнів окремої людини і громади. Передбачено такі індикатори: 1) міцні та стійкі доступи до засобів існування людини; 2) добробут і базовий стан людини (зокрема міцне здоров'я і хороше харчування); 3) самозахист; 4) соціальний захист людей; 5) належне врядування, здатне продовжувати працювати в кризовій ситуації, щоб виконувати свої обов'язки щодо надання допомоги, відновлення та впровадження заходів, які також зменшать майбутню вразливість. Якщо чинники 1-3 не виявлені як чинники стійкості (або, навпаки, стають чинниками вразливості), то стійкість людини визначається стійкістю громади.

Також з погляду вимірювань соціальної стійкості людини в громаді вбачається доцільним вимірювати та аналізувати не лише індивідуальну стійкість та стійкість соціального захисту та врядування в громаді, а й якість горизонтальних та вертикальних зв'язків у їх повноті. Тому врахуємо також **індикатори соціальної згуртованості**, за W. Easterly:²⁶ 1) індикатори членства в організаціях та громадянської участі; 2) індикатори довіри (включаючи індикатор «більшості людей можна довіряти»); 3) індикатори розподілу доходів серед населення; 4) індикатори етнічної неоднорідності, ймовірність того, що дві випадково вибрані особи з певної країни не належатимуть до однієї етнолінгвістичної групи. Застосування шкал соціальної стійкості та згуртованості забезпечує управління в громаді на основі даних, тому є принциповим елементом складової ієрархічної системи управління у структурі інтеграційної рамки інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в територіальній громаді.

Дослідження соціальної стійкості людини в громаді в орієнтованості на рішення проблеми. Поняття «соціальна стійкість» за своєю суттю розглядається як

²⁶ Easterly W., Ritzen J., Woolcock M. Social Cohesion, Institutions and Growth. *Economics and Politics*. 2006. 18(2): 103–120.

динамічне у філософському розумінні – все змінюється і ніщо не залишається нерухомим. Таким чином, поняття «соціальна стійкість» відображає невизначеність, зміни та кризи як нормальні, а не виняткові умови. На продовження цієї думки, поняття «соціальна стійкість» передбачає пристосування, адаптацію та трансформацію у відповідь не лише на виклики, які вже наявні, але й на ті, які наразі є несподіваними та невідомими²⁷. В. С. Glavovic зі співавторами чітко висловлює це, визначивши у загальному випадку соціальну стійкість як здатність сприймати зміни, мати справу з несподіванками або справлятися з порушеннями²⁸.

Розглядаючи аспект орієнтації на рішення проблеми в інтеграційній рамці інтердисциплінарного дослідження щодо соціальної стійкості людини в громаді, зосередимося на тому, що вже було зацентовано при аналізі попередніх аспектів, – на вразливості як антонімі стійкості. Отже, людину може спіткати лихо, на яке не здатна буде адекватно відповісти чи то через масштаби лиха та катастрофічність впливу, чи то тривалість травмуючого впливу, чи то через наявні вразливості. Наявного у людини доступу до мереж і капіталів, компетентностей та інноваційності, реактивності та проактивності в умовах надзвичайної ситуації може бути недостатньо. Загальна рамкова відповідь впливає з такого. М. Ф. Olwig чітко визначає, що соціальну стійкість потрібно розуміти як продукт взаємодії між глобальними та місцевими силами²⁹. С. Greiner та P. Sakdapolrak пропонують концепцію «транслокальності»³⁰. Отже, рамковою відповіддю на недостатню стійкість (тобто на певну вразливість) людини (чи певного колективного суб'єкта) є звернення до системи вищого ієрархічного рівня. І тут відкривається діалектика ієрархічного та синергетичного аспектів соціальної стійкості людини в громаді, адже надмірність у наданні рішень з

²⁷ Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lesson learned and ways forward. *Erdkunde*. 2013. 67(1): 5–19. URL: // <https://www.researchgate.net>

²⁸ Glavovic B., Scheyvens R., Overton J. Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*. 2002: 289–293

²⁹ Olwig M.F. Multi-sited resilience: the mutual construction of “local” and “global” understandings and practices of adaptation and innovation. *Applied Geography*. 2013. 33: 112–118. DOI: 10.1016/j.apgeog.2011.10.007

³⁰ Greiner C., Sakdapolrak P. Rural-urban-migration, agrarian change and the environment in Kenya. A critical review of the literature. *Population & Environment*. 2012. 34(4): 524–553. DOI:10.1007/s11111-012-0178-0

боку надсистеми може завдати шкоди міцності, винахідливості, швидкості цієї системи. З іншого боку, недостатність у наданні допомоги з боку надсистеми може спричинити смерть системи. Тобто питання про те, на якому рівні ієрархії та якою мірою має бути дана відповідь на лихо, завжди залишається відкритим і вимагає свого розв'язання, виходячи з контексту наявної події. Однак бажаними були б додаткові теоретичні аргументи та обґрунтування для прийняття рішень.

Як зазначають В. Н. Walker та D. Salt, громади слід розуміти як місця нерівномірно розподілених вразливостей і нерівномірно розподілених потенціалів для боротьби з ними. З цього погляду процес формування, збереження та відтворення соціальної стійкості здається дуже суперечливим і навіть конфліктним процесом³¹. М. Keck та P. Sakdapolrak формулюють проблему, яку потрібно вирішити ще більш різко: «стійкість коштує дорого і важливо, щоб вона була досягнута в умовах обмежених ресурсів і обмежених, хоча й доступних варіантів дій», а значить потрібно мати на увазі «питання про те, хто є переможцями та хто програв у поточних процесах формування соціальної стійкості»³². Сформульоване не обмежує перелік можливих етичних дилем, пов'язаних із забезпеченням соціальної стійкості.

Що є беззаперечним, так це необхідність для людини сім'ї як основи її соціальної стійкості. Це твердження знаходить своє відображення в нормативній документації щодо надання соціальних послуг в Україні. Реформування галузі відбувається саме в напрямку надання соціальних послуг сім'ям, щоб сприяти їх здатності в подоланні складних життєвих обставин з урахуванням наявних вразливостей.

Підсумовуючи викладене, в результаті застосування представленої інтердисциплінарної рамки визначено поняття «соціальна стійкість» (рис. 1.1).

Отже, соціальна стійкість – це внутрішня здатність і зовнішні можливості соціального суб'єкта діяти для подолання, адаптації чи трансформації, а також для досягнення добробуту у відповідь на загрози стабільності, життю, розвитку та наявну певну міру власної вразливості.

Саме в такому розумінні поняття «соціальна стійкість» буде розглядатися в подальшому дослідженні соціальної стійкості людини в громаді з погляду філософії, культурології, лінгвістики та історії.

³¹ Walker B.H., Salt D. Resilience thinking: sustaining ecosystems and people in a changing World. Washington, D.C., 2006. 175 p. URL: <https://static1.squarespace.com>

³² Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lesson learned and ways forward. *Erdkunde*. 2013. 67(1): 5–19. URL: <https://www.researchgate.net>

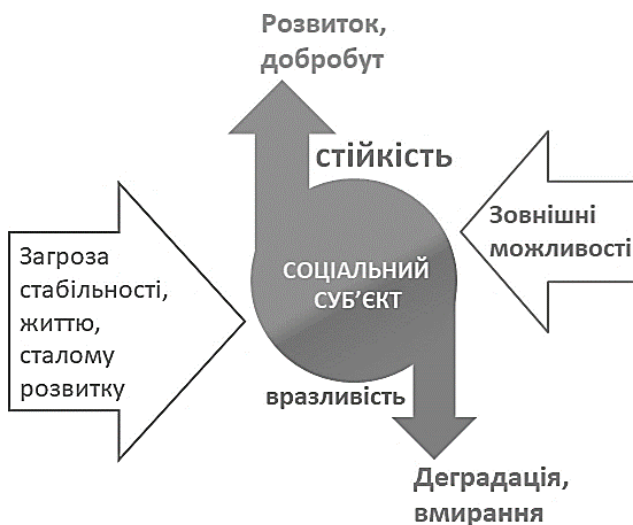

Рисунок 1.1. Визначення поняття «соціальна стійкість»

Отже, інтеграційна рамка інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в громаді містить:

1) синергетичну складову, що розглядає соціальну стійкість як здатність суб'єкта до самоорганізації, навчання та інновацій, але при цьому відображає ймовірнісний характер досягнутих результатів щодо стійкості чи то вразливості;

2) складову ієрархічного управління, що для досягнення соціальної стійкості пропонує управління, основане на даних, і представляє шкали вимірювання індивідуальної стійкості, стійкості соціального захисту та врядування громади, соціальної згуртованості;

3) складову орієнтованості на рішення проблеми, що відкриває етичні дилеми стійкості, пов'язані із включенням/виключенням до мереж, доступом/недоступом до засобів існування.

Представлена інтеграційна рамка не виключає, але стимулює висловлення позицій, роз'яснення точок зору аналітиків, що представляють різні галузі наукового знання та суспільної практики, тобто різного бачення дослідників та практиків щодо пропонованих формулювань проблем і контексту. Водночас пропонована рамка спрямовує на пошук спільних інтересів і розвиток спільних бачень.

Подальшого дослідження вимагають питання щодо пошуку збурювальних чинників, які б підштовхнули синергетичну

систему людини в громаді до стійкості й убезпечили від вразливості; щодо зменшення нерівності доступу до мереж і капіталів; щодо сприяння в ситуації неможливості людини чи соціальної групи самостійно адекватно дати відповідь на наявну надзвичайну ситуацію. У наступних розділах монографії відповідний пошук зроблено в аспектах філософії, культурології, лінгвістики, історії, педагогіки. Цілі сталого розвитку³³ розглянуто як напрям руху від стійкості та благополуччя. Механізм соціологічного дослідження запропоновано для вимірювання наявної на практиці ситуації в реаліях наявних руйнуючих подій і забезпечення управління, що ґрунтується на даних.

Список використаних джерел

1. Bohle H-G. Soziales oder unsoziales Kapital? Das Sozialkapital-Konzept in der Geographischen Verwundbarkeitsforschung. *Geographische Zeitschrift*. 2006. 93(2): 65–81.
2. Cannon T. Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience. WIDER Working Paper Series RP2008-34, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER). 2008. URL: https://www.academia.edu/11829527/Reducing_People_s_Vulnerability_to_Natural_Hazards_Communities_and_Resilience
3. Clark S.G., Wallace R.L. Integration and interdisciplinarity: concepts, frameworks, and education. *Policy Sciences*. 2015. 48(2): 233–255. DOI:10.1007/s11077-015-9210-4
4. Easterly W., Ritzen J., Woolcock M. Social Cohesion, Institutions and Growth. *Econ omics and Politics*. 2006. 18(2): 103–120.
5. Glavovic B., Scheyvens R., Overton J. Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*. 2002: 289–293. URL: https://www.academia.edu/31207793/WAVES_OF_ADVERSITY_LAYERS_OF_RESILIENCE_Exploring_the_sustainable_livelihoods_approach
6. Greiner C., Sakdapolrak P. Rural-urban-migration, agrarian change and the environment in Kenya. A critical review of the literature. *Population & Environment*. 2012. 34(4): 524–553. DOI:10.1007/s11111-012-0178-0
7. Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lesson learned

³³ Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/>

- and ways forward. *Erdkunde*. 2013. 67(1): 5–19. URL: https://www.researchgate.net/publication/235989714_What_Is_Social_Resilience_Lessons_Learned_and_Ways_Forward
8. Obrist B., Pfeiffer C., Henley R. Multi-layered social resilience: a new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*. 2010. 10(4): DOI: 10.1177/146499340901000402
 9. Olwig M.F. Multi-sited resilience: the mutual construction of “local” and “global” understandings and practices of adaptation and innovation. *Applied Geography*. 2013. 33: 112–118. DOI: 10.1016/j.apgeog.2011.10.007
 10. Saja A.A.M., Teo M., Goonetilleke A., Ziyath A.M. A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *International Journal of Disaster Risk Science*. 2021. 12: 790–804. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s13753-021-00378-y>
 11. Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation. 2015 URL: <https://sdgs.un.org/>
 12. UN Common Guidance on Helping Build Resilient Societies. 2020. URL: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2021-09/UN-Resilience-Guidance-Final-Sept.pdf>
 13. Walker B.H., Salt D. Resilience thinking: sustaining ecosystems and people in a changing World. Washington, D.C., 2006. 175 p. URL: <https://static1.squarespace.com/static/5d7901f41e62ba340a30eb04/t/5d83f5e286a5bd19c4f55ff7/1568929253568/Walker+and+Salt+Sustaining+Ecosystems+and+People+in+a+Changing+Wor.pdf>
 14. Орел М.Г., Ситник Г.П. Мова як фактор національної стійкості крізь призму консолідації та збереження ідентичності національних меншин. *Публічне урядування*. 2022. 2(30): 61–71 URL: [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-2\(30\)-8](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-2(30)-8)
 15. Фрейре, П. Педагогіка пригноблених. К. : Юніверс, 2003. 168 с.

Стійкість людини та суспільства: системно-структурний аналіз

Можливо, дещо дивна річ, але людина в історичній ретроспективі знедавна стала цікавою сама для себе саме як об'єкт дослідження, відносно відокремлений від інших об'єктів – природи, світу, суспільства, родини тощо. Звідси і сформовані залежно від епохи картини світу, де визначальну роль має надприродне, держава, суспільство, родина, а людина постає продуктом здійснення інтенцій цих абсолютних суб'єктів. І, певною мірою, це можна пояснити – людина є соціальною істотою, вона не може реалізувати себе як людина поза суспільством. «Якщо ми розглядатимемо як два джерела, з яких індивід черпає своє життя, спадковість і спілкування, то побачимо, що те, що він отримує за допомогою зародкової плазми, має соціальну історію, до якої потрібно було адаптуватися, щоб вижити: характерні риси, з якими ми народжуємося, такі, тому що вони пройшли соціальне тестування у житті наших предків. А те, що він отримує від спілкування, – мова, освіта тощо – походить безпосередньо від суспільства»³⁴.

Як одна з ілюстрацій достатньо недавнього звернення до людини є поява дисциплін, що розглядають людину як окремий об'єкт дослідження в ХІХ столітті – релігієзнавство, культурологія, психологія, політологія, соціологія. Саме у цей період людина починає себе позиціонувати як особистість, відокремлена від будь-якої цілісності, яка спроможна робити самостійні кроки і забезпечувати свою життєдіяльність поза підтримки суспільства (що, до речі, знайшло відображення і в літературі). Але все одно при цьому залишається підхід до розуміння людини як частини чогось іншого – культури, релігії, держави, суспільства. Руйнування метанаративів спричинили «випадіння» людини з-під впливу норм, обмежень, політичних, культурних релігійних ангажувань. Намагання філософії подивитися на людину як на відповідальну особистість привело до розуміння людини як проекту, що реалізується, розгортаючись у просторі та часі. Ми приходимо у цей світ з підготовленою минулим розвитком людства можливістю реалізувати себе як людину через досвід та усвідомлення цього досвіду.

³⁴ Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок. 2000. URL: <https://lib.sale/sotsiologii-pervoistochniki/chelovecheskaya-priroda-sotsialnyiy.html>

Але, реалізуючи себе як проєкт, здійснюючи процеси соціалізації та ідентифікації, людина стикається з необхідністю самостійно формувати зв'язки, що уможлиблюють її як соціальну складну систему. І в цьому сенсі виникає можливість реалізувати свій потенціал як частини цілого і одночасно сформувати себе як ціле. Складність полягає в тому, щоб узгодити два різних вектори системоутворюючої діяльності людини – високий рівень свободи і достатню кількість зв'язків. Саме таке балансування формує стійкість суспільства як системи та стійкість особистості як соціальної системи.

В умовах постсучасності як історичного періоду (без прив'язки цього терміна до специфічної форми рефлексії або до спроби «схопити» через концепт «чисту процесуальність») дослідження соціальної реальності набувають амбівалентного характеру. Це пов'язано як з необхідністю надати адекватний, об'єктивний аналіз, а тому якби вийти за межі досліджуваного об'єкта, тобто суспільства, так і з неможливістю (як фізичною, так і ментальною) здійснити це відсторонення. Подібна, закладена у самому феномені суспільства, амбівалентність привела до різних концептуальних форм моделювання сучасного суспільства. У нашому дослідженні ми зупинимось на чотирьох оптиках дослідження соціуму як цілісності: «система», «поле», «мережа», «ризома».

Саме через ці оптики ми зможемо проаналізувати, як мислиться сучасне суспільство, які умови його функціонування, яке місце в ньому займає людина і завдяки чому забезпечується стійкість суспільства загалом та особистості зокрема.

Підхід до розуміння суспільства як системи передбачає її холістичну цілісність, виявляючи неадитивні ознаки системи і не зводячи її до суми частин. Отже, система має складатися зі структури, яку презентують інваріантні елементи, що знаходяться у жорстко каркасному зв'язку один із одним.

До характеристик системи (будь-яких) відносять:

- структуру, яка складається з інваріантних елементів і саме зв'язок між цими елементами і складає каркас систем;
- підсистеми, які є частинами системи і можуть бути вилучені (до певної межі) з системи без руйнування системи;
- інтерактивність, яка передбачає інформаційний обмін між елементами системи та між підсистемами;
- ітеративність («повторення»), що пов'язана з фіксацією своїх меж, як усвідомлення (щодо соціальних систем) і фіксацією принципової завершеності свого існування (Ж. Дерріда);
- цілісність, яка передбачає телеологічну спрямованість

усіх елементів системи, специфіка існування та дії яких не зводяться до цих елементів.

Ці ознаки стосуються будь-якої системи і, звісно, мають відношення і до соціальних систем. Але соціальні системи постають як окремий об'єкт дослідження, оскільки містять майже непрогнозований елемент – людину.

Т. Парсонс розглядає систему як базовий концепт щодо створення нової парадигми соціальних наук. Найбільшою є система дій, яка передбачає взаємозв'язок між людьми на рівні поведінки. Він визначає соціальну систему як «спосіб організації елементів дії, пов'язаний із постійними або впорядкованими процесами зміни інтерактивних шаблонів множини окремих акторів».³⁵ Суспільство може розглядатися як простір інтеракцій між різними системами дій, де більш організована система має визначальний статус. При цьому шанс на визначальність мають ті системи, які демонструють високий рівень інституалізації. Система не містить іманентної здатності до самовідтворення, але намагається зберегти рівновагу. Рівновага можлива лише за умови повільності змін, що відбуваються як в окремих підсистемах, так і в системі загалом.

«Оскільки соціальна система – це система процесів взаємодії між акторами, то вона є структурою відносин між акторами як залучених до інтерактивного процесу, який, по суті, є структурою соціальної системи. Система являє собою мережу таких відносин».³⁶

Соціальна система, крім структури, презентованої певними інституалізованими формами як елементами, та підсистем передбачає і необхідність утримання зв'язку між ними, зокрема (якщо йдеться про людські колективи) через солідарність.

Ця рівновага або солідарність системи забезпечується (за Парсонсом) «функціональними імперативами» – адаптацією, досягненням мети, інтеграцією та підтримкою культурного шаблона. «Соціальна система в нинішньому розумінні неможлива без мови та без деяких інших мінімальних зразків культури, таких, як емпіричне знання, необхідне для вирішення ситуаційних потреб, і достатньо інтегрованих моделей виразної символіки та ціннісної орієнтації. Соціальна система, яка призводить до надто різкого руйнування своєї культури,

³⁵ Parsons T. The social system. 1991. URL: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Social-System-by-Talcott-Parsons.pdf>

³⁶ Parsons T. The social system. 1991. URL: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Social-System-by-Talcott-Parsons.pdf>

наприклад, через блокування процесів її набуття, буде піддана соціальному, а також культурному розпаду».³⁷

З огляду на це Парсонс демонструє амбівалентне існування людини в системі через виокремлення статусу та ролі особистості, де статус фіксує місце розташування особистості у системі відносин, що виступають як структура, а роль демонструє діяльнісну складову. Отже, у статусному варіанті особистість постає як об'єкт, а в рольовому як суб'єкт: «соціального актора слід відрізнити від особистості як самої системи дій. Ця відмінність впливає із взаємної незвідності особистості та соціальних систем».³⁸

На відміну від Т. Парсонса, Н. Луман вважає суспільство закритою системою, яка має іманентну ідентичність та є «автопоетичною» (спрямованою на свої внутрішні потреби та здатною до самовідтворення). «Система є формою розрізнення, тобто має два аспекти: систему (як внутрішній бік форми) та навколишнє середовище (як зовнішній бік форми). Лише обидві сторони створюють розрізнення, створюють форму, створюють поняття».³⁹ Отже, сама система може бути ідентифікована тільки через співвіднесеність з інакшим.

При цьому Н. Луман вважає науково виправданим розмежування психічної та соціальної систем, оскільки психічна система ангажована свідомістю, а соціальна – комунікаціями. Соціальні системи складаються з інтеракцій, організацій та суспільства. Комунікація Луманом розглядається «... як єдність інформації, повідомлення та розуміння».⁴⁰

Усередині система існує завдяки комунікаціям «зниженої складності», оскільки складність унеможливорює стабільність системи (здатність мереж комунікації до спротиву щодо «зайвої» інформації). «Автопоезис застосовується лише до мереж процесів, які відтворюються самі».⁴¹ Деякі підсистеми у Лумана взагалі вилучені з суспільства як системи, суспільство – це

³⁷Parsons T. The social system. 1991. URL: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Social-System-by-Talcott-Parsons.pdf>

³⁸ Parsons T. The social system. 1991. URL: <http://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Social-System-by-Talcott-Parsons.pdf>

³⁹ Козленко В. М. "Комунікативна модель" суспільства Нікласа Лумана як методологія дослідження релігії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*. 2015. 11: 37–43. URL: <https://journals.indexcopernicus.com>

⁴⁰ Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. СПб.: Наука. 2007. 643 с.

⁴¹ Luhmann N. Differentiation of Society. *Canadian Journal of Sociology*. 1977. 2(1): 29–53. URL: <http://www.jstor.org>

множина комунікацій, які розглядаються як автореферентні, люди начебто викреслені зі соціальних систем.

Синергетичний підхід демонструє трактування суспільства як складної системи, що самоорганізується. Система для здійснення еволюційних процесів має бути відкритою, зокрема, щоб запобігти стану рівноваги як умови ентропії. «Ентропія є мірою безладу, що існує в певній фізичній системі. Мірою упорядкованості системи є негативна ентропія, чи негентропія. ... всі замкнуті системи змінюються в такий спосіб, що мінімізують зміну ентропії».⁴² Звідси випливає, що зрозуміти сутність системи можна, лише вивчаючи її взаємодію з навколишнім середовищем, тобто з певним «всесвітом».

«Джерелом порядку є нерівновага. Нерівновага є те, що породжує «порядок із хаосу»,⁴³ тобто організовує та упорядковує хаос, створює інваріантні елементи структури. Відкрита система ускладнюється завдяки флуктуаціям (відхиленням), які одночасно виступають як загроза для стабільних систем та їх структур. У стабільних системах такі відхилення зазвичай анулюються завдяки усталеним корпоративним діям. Та коли рівень нерівноваги небезпечно високий, окремі незалежні елементи системи збільшують узгодженість.

Отже, система розглядається як простір для здійснення біфуркацій підсистем. При занадто великій кількості біфуркацій система може бути зруйнована, якщо їх буде занадто мало – система переходить до стану ентропії, тобто рівновага системи полягає у некритичному руйнуванні цієї рівноваги.

Роль особистості може бути достатньо висока, оскільки сама людина розглядається як підсистема: «суспільства є надзвичайно складними системами, які включають потенційно величезну кількість біфуркацій... Ми знаємо, що такі системи дуже чутливі до коливань. Це породжує і надію, і загрозу: надію, оскільки навіть невеликі коливання можуть зростати і змінювати загальну структуру. У результаті індивідуальна діяльність не приречена на нікчемність. З іншого боку, це також загроза, оскільки в нашому всесвіті безпека стабільних, постійних правил, здається, зникла назавжди»⁴⁴.

⁴²Касті Дж. Большие системы. Связность, сложность и катастрофы. М.: Мир. 1982. 216 с. URL: <http://bookshare.net/index.php?id1=4&category=physics&author=kastidg&book=1982>

⁴³Prigogine I., Stengers I. Order out of chaos: Man's new dialogue with nature. NY: A Bantam Book. 1984. 349 p.

⁴⁴Prigogine I., Stengers I. Order out of chaos: Man's new dialogue with nature. NY: A Bantam Book. 1984. 349 p.

Отже, суспільство розглядається вищезгаданими авторами як складна система або сукупність підсистем, що мають жорстко задану структуру, яка складається з елементів, де як елементи виступають соціальні групи, інституції, окремі особи. Інституції є більш консервативними, статичними, а точками біфуркації виступають саме люди, що уможлиблює процес самоорганізації системи. Специфіка системного підходу полягає в тому, що і окрема людина розглядається як складна соціальна система, де структурними елементами можна вважати два рівні досвіду: що було запозичено із досвіду інших (через архетипні коди, культуру, родинні зв'язки, ідеологічні практики тощо) та результати власного досвіду. Суспільство також є складною системою, структурними елементами якого виступають як інституціалізовані соціальні практики, так і усталені соціальні норми. Саме таким чином через взаємодію з «Я» та «Ми» у діяльнісному аспекті формується людина як особистість. Людина нами розглядається як суто соціальний феномен тому, що навіть емоційна складова теж зазнає впливу і коригування з боку суспільства. Система (на рівні людини та суспільства) прагне до самозбереження (рівноваги, стабільності, солідарності), що оприявлюється через зв'язки, комунікацію тощо. Утім високий рівень стабільності може призвести до саморуйнації.

Мережевий підхід до трактування сучасного суспільства демонструється двома концепціями через поняття, власне, мережі та поняття поля. Згідно з позиціями Л. Болтанскі та Е. Кьяпелло мережу не можна асоціювати ні з системою, ні з структурою, ні з спільнотою, це – не реальність, а засіб для опису реальності. Але навіть якщо це розглядати як певну оптику через яку описується світ, то це є, певною мірою, віддзеркаленням самого світу.

Виходячи з критики будь-яких спроб «тоталізації знання» та редукції діяльності людини до усталених структур, Болтанскі і Кьяпелло приходять до «радикального емпіризму». Отже, мережа – відкрита, плинна, мінлива. Спроби встановити певні структури, які б унормували зв'язки в мережі, роблять мережу статичною, тобто руйнують її. Болтанскі і Кьяпелло критикують підхід до аналізу мереж з точки зору «... кількості, форми та орієнтації зв'язків (незалежно від будь-яких характеристик тих, між ким ці зв'язки встановлені, чи будь-яких специфікацій регіону, в якому ці зв'язки формуються, або логіки, якою вони можуть бути виправдані)».⁴⁵ Однак поряд із мережею існують і

⁴⁵Boltanski L., Chiapello E. The new spirit of capitalism. London-New York. 2007. p.601. p. 149-150

структури, а якщо є структури, то є і системи. Концепція мережевого суспільства не відкидає системно-структурні форми, але дає можливість врахувати існування та діяльність маргінальних елементів: «... мережа дає змогу концептуалізувати об'єкти між «кристалізованою формою», визначеною стабільними, але замкнутими зв'язками (що можна представити в концепції структур), і «хаотичною неформою», де жодний зв'язок не дає можливості переходити кілька разів від одного елементу до іншого тим самим шляхом»⁴⁶. Саме сучасне суспільство постулює необхідність враховувати ті елементи, які «випадають» з усталених зв'язків, і зараз це не тільки маргінали, а й будь-яка людина, залучена до проєктної форми взаємодії (де як проєкт виступає не тільки її дія, а й вона сама).

Якщо ми інтерпретуємо суспільство як мережеве, виникає необхідність у нормуванні відносин між окремими особистостями та інституціями. «Складність у встановленні шкали справедливості в мережах виникає саме через те, що не завжди відомо, хто всередині, а хто зовні; що ці контури постійно змінюються; що учасники мережі дуже рідко мають загально уявлення або кожен із них знає лише ту частину мережі, яку вони часто відвідують»⁴⁷. Отже, мережева структура дійсності виключає моральні, ціннісні та інші імперативи, вона рандомним шляхом формує поліваріантні моделі етики, які здійснюють деконструкцію самих себе.

У зв'язку з цим виникає необхідність встановити якісь інстанції, що мають бути якби зверху, щось на кшталт ідеології, що може виступати соціальним координатором. Але залишається питання: чому не можна встановити взаємодію між структурою, яка задається суспільством на рівні культури, структур, які задаються на рівні держави і власне тими можливостями, що надають мережі?

Отже, може бути поєднаний потенціал інваріантного як конститутивного та інноваційного як перманентного.

М. Кастельс розглядає мережу як фундаментальну характеристику сучасного суспільства, яка конститує глобальний та інформаціональний її виміри: «інформаціональна та глобальна – тому що в нових історичних умовах досягнення певного рівня продуктивності та існування конкуренції можливе лише всередині глобальної взаємопов'язаної мережі».⁴⁸ Серед

⁴⁶ Boltanski I., Chiapello E. The new spirit of capitalism. London-New York. 2007. p.601, p. 146

⁴⁷ Boltanski I., Chiapello E. The new spirit of capitalism. London-New York. 2007. p.601., p. 146

⁴⁸ Кастельс М. Информационное эпоха: экономика, общество и культура. М. 2000. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/intro.php

головних характеристик мережі, М. Кастельс визначає: проєктність, ацентризм, інакші форми вимірювання часу (подіями) та простору (потоками), формування реальної віртуальності.

В. Аршинов, Ю. Данилов, В. Тарасенко стверджують, що мережа постулюється як «... синергетичний зв'язок комунікацій, пов'язаний з актами пізнання та створення механізмів когерентності особистості смислоутворювальних систем»,⁴⁹ що визначає емерджентність, складність, самореферентність мережі. А. Назарчук уважає, що «мережа – полімагістральна структура, в якій дві точки завжди зв'язуються безліччю магістралей, а кожна магістраль складається з безлічі відрізків і шляхів».⁵⁰

Таким чином, мережа не виключає існування структур та систем, це засіб опису реальності, а отже, і засіб її моделювання; мережа виключає суб'єкт-об'єктні відносини, ієрархічність. Для неї є характерними гнучкість, плинність, здатність до клонування, багатовекторність. «Мережа – це високотехнологічна система прагматично орієнтованих комунікацій суб'єктів, що фундує соціально структурований, децентрований простір сучасної дійсності».⁵¹ Незважаючи на велику кількість потенцій, що закладені у мережевих формах взаємодії, у тому числі реалізація особистості як проєкту, відмова від ієрархій тощо, залишається відкритим питання щодо ідентифікації особистості та умов її соціалізації, які можливі лише за вимогою утримання рівноваги, певної стійкості особистості до зовнішніх та внутрішніх змін.

Близьким до поняття мережі є поняття поля П. Бурдьє. Поле є структурованим соціальним простором, яке формує специфічні, заангажовані цим полем зв'язки і визначає характер взаємодії між акторами.

Поля «виступають як структуровані простори позицій (або точок), властивості яких визначаються їх розташуванням у цих просторах, які можна аналізувати незалежно від характеристик тих, хто їх займає (і хто частково визначається цими позиціями)».⁵² Ці зв'язки та відносини корегуються капіталом.

⁴⁹ Аршинов В. И., Данилов Ю. А., Тарасенко В. В. Методология сетевого мышления: феномен самоорганизации. URL: <https://smekni.com/a/229954/metodologiya-setevogo-myshleniya-fenomen-samoorganizatsii/>

⁵⁰ Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление. *Вопросы философии*. 2008. 7: 61–75. С.63

⁵¹ Козинцева Т. Понятие сети: логико-гносеологический анализ. *Світогляд - Філософія - Релігія*. 2014. 6: 37–47. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua>

⁵² Бурдьє П. Некоторые свойства полей. URL: <http://www.bourdieu.name>

Суспільство загалом можна розглядати як безліч автономних полів, де формуються специфічні стратегії та практики, через які відстоюються позиції акторів, «кожне поле існує як поле «боротьби»».⁵³

Структура, втілена в людині, породжує нові практики, які поєднують в собі детерміновані суспільством культурні коди та певну автономність суб'єкта (габітус). Під габітусом розуміють «... систематизовані моделі сприйняття і оцінки, а також когнітивних та оціночних структур, що є результатом тривалого досвіду суб'єкта, та обумовлено певною соціальною позицією».⁵⁴

Однак «поняття габітуса, незважаючи на його інноваційність (мається на увазі наголос французького дослідника на історичності та стратегіях практик), все одно Бурдьє розуміється виключно як пасивна функція об'єктивних та інтерсуб'єктивних історичних практик. Він майже завжди керується принципом найменшої можливої дії та «збереження енергії».⁵⁵ Диспозиції габітуса чинять спротив можливим змінам та є каналами спадкоємності.

Таким чином, поняття поля та мережі зберігають системність та структурність, утримання стійкості цих структур у мережі здійснюється за рахунок зв'язків та спротиву змінам. І в мережі, і в полі, людина формується за допомогою структур, різниця полягає, мабуть, лише в різних ступенях свободи. Мережа «розмиває» відповідальність особистості, оскільки особистість мімікрує в нескінченній кількості мережевих з'єднань, у полі людина проходить етап становлення, будучи ангажованою структурою, і в подальшому структура певною мірою визначає спосіб та форми її існування.

Ще одним із принципів формування моделі сучасного суспільства є ризома (принцип росту трави). Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі виокремили декілька суттєвих ознак кореневища (ризому):

⁵³ Карпенко І. В., Тесленко П. О. Концепція символічного поля, практики та габітусу П. Бурдьє: експлікація проблеми комплексності практики.

Гуманітарний вісник ЗДІА. 2013. 53: 204–214. URL: <http://vestnikzgia.com.ua>

⁵⁴ Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть. *THESIS*. 1993. 2: 137–150. URL: <https://webcache.googleusercontent.com>

⁵⁵ Карпенко І. В., Тесленко П. О. Концепція символічного поля, практики та габітусу П. Бурдьє: експлікація проблеми комплексності практики.

Гуманітарний вісник ЗДІА. 2013. 53: 204–214. URL: <http://vestnikzgia.com.ua>

– «Принцип зв'язку і неоднорідності»⁵⁶ передбачає можливість створення або знищення зв'язку з будь-якої точки ризиому. Принцип «росту дерева» фіксується структурою (стовбур), яка і визначає певний порядок розташування зв'язків, ризома ж не передбачає існування усталеного центру, він обирається довільно;

– «Принцип множинності»⁵⁷ виключає суб'єкт і об'єкт, ієрархічність неможлива, тобто ризома не допускає владних наративів. «У кореневища немає точок і позицій, таких, як ті, що знаходяться у структурі, дереві або корені. Є тільки лінії. У нас немає одиниць вимірювання, тільки кратності або різновиди вимірювання»⁵⁸. А одиниць вимірювання не може бути, оскільки відсутні точка відліку, еталон, зразок.

– «Принцип позначення розриву»⁵⁹ Стратифікація ризиому здійснюється лише завдяки лініям сегментності, у будь-якому місці можна зламати ризому, але це не знищує її, оскільки вона може відтворюватись з будь-якого місця. У цьому сенсі вона не може бути викоренена, саме завдяки нескінченній кількості потенцій з'єднання, що і є умовою її стійкості.

– «Принцип картографії та декалькоманії»⁶⁰ визначає принципову аструктурність ризиому, неможливість визначити вісь або глибину, картографія фіксує не повторюваність, а наявність декількох варіантів входу.

Але автори зазначають, що корінь та кореневище не протистоять один одному, а є різними моделями: «перша діє як трансцендентна модель і калькування, навіть якщо вона породжує власні втечі; друга діє як іманентний процес, який перевертає модель і окреслює карту, навіть якщо він створює власні ієрархії, навіть якщо він породжує деспотичний канал»⁶¹.

Отже, ризома – аструктурна, позасистемна модель суспільства, яка завдячуючи відсутності жорстких каркасів, можливості майже нескінченно відтворювати зв'язки робить суспільство гнучким, забезпечує його стійкість.

⁵⁶ Deleuze G., Guattari F. A thousand plateaus. Capitalism and Schizophrenia.

London. 2005. URL: <https://files.libcom.org/files/A%20Thousand%20Plateaus.pdf>

⁵⁷ Deleuze G., Guattari F. A thousand plateaus. Capitalism and Schizophrenia.

London. 2005. URL: <https://files.libcom.org/files/A%20Thousand%20Plateaus.pdf>

⁵⁸ Deleuze G., Guattari F. A thousand plateaus. Capitalism and Schizophrenia.

London. 2005. URL: <https://files.libcom.org/files/A%20Thousand%20Plateaus.pdf>

⁵⁹ Deleuze G., Guattari F. A thousand plateaus. Capitalism and Schizophrenia.

London. 2005. URL: <https://files.libcom.org/files/A%20Thousand%20Plateaus.pdf>

⁶⁰ Deleuze G., Guattari F. A thousand plateaus. Capitalism and Schizophrenia.

London. 2005. URL: <https://files.libcom.org/files/A%20Thousand%20Plateaus.pdf>

⁶¹ Deleuze G., Guattari F. A thousand plateaus. Capitalism and Schizophrenia. London. 2005. URL: <https://files.libcom.org/files/A%20Thousand%20Plateaus.pdf>

У подібній моделі суспільства людина позиціонує себе як номад (кочівник). Кочівник – це людина без «звичок, без територій»⁶². «Великий мисливець – кочівник слідує за потоками, виснажує їх на місці та переміщується з ними в інше місце. Він прискорено відтворює все своє походження і звужує його до точки, яка підтримує його прямий зв'язок із предком або богом»⁶³. Номад не підпадає під владу метанаративів, для нього немає історії, тому що кожного разу в новому місці він створює її сам, а інше місце його перебування стирає минуле. Людина, реалізуючи себе як номадологічний проєкт, не визнає центру та периферії, статусу та культурних кодів. Номад руйнує будь-які зв'язки, які унеможливають його гнучкість щодо зовнішніх обставин, що структурують його життя та світогляд. На перший погляд здається, що номад є вільною людиною, що позбавлена стереотипів, але відмова від ієрархізованого зовнішнього світу є умовою ієрархізації внутрішнього.

Суб'єкт постає як комунікаційний вузол, як точка відліку для будування системи комунікацій, завдячуючи комірчастій структурі, задається ефект повторюваності, можливості до нескінченності дублювати певні частини системи, ризоматичність руйнує глобальний наратив, але формує локальний диктат.

Отже, систему, поле та мережу можна розглядати як трансцендентні моделі, що передбачають наявність зразка, сталої структури та телосу, а ризому як іманентну, аструктурну модель, за допомогою якої автори намагаються «вхопити» випадковість та хаотичність. Кожна з цих оптик віддзеркалює різний ступінь свободи індивіда і пропонує різні форми його соціалізації та ідентифікації за допомогою тих зв'язків, що роблять індивіда, громаду, націю, державу здатними до збереження та розвитку.

Відкрита соціальна система корелює із соціальним простором, детермінованим економічним виробництвом. Саме завдяки взаємодії соціального простору та соціальної системи оприявлюють себе різні види капіталу: фізичний, економічний, соціальний. Соціальна система корегується із соціальним простором за декількома чинниками: виокремлюються структурні елементи і в соціальному просторі і в соціальній системі, у соціальній системі є підсистеми, в соціальному просторі – поля; у соціальній системі між окремими суб'єктами

⁶² Deleuze G. *Anti-Oedipus*. University of Minnesota. Press Minneapolis. 1977. URL: <https://files.libcom.org/files/Anti-Oedipus.pdf>

⁶³ Deleuze G. *Anti-Oedipus*. University of Minnesota. Press Minneapolis. 1977. URL: <https://files.libcom.org/files/Anti-Oedipus.pdf>

утворюються зв'язки, а в соціальному просторі – відносини, які у свою чергу обумовлені у першому випадку власним та запозиченим досвідом, у другому – габітусом. Соціальна система і соціальний простір є умоглядними конструкціями, що допомагають структурувати уявлення про людство як цілісність.

Таким чином, використовуючи потенціал системної, мережевої та ризоматичної оптик, через які віддзеркалюється соціальна реальність взагалі та особистість зокрема, способи не тільки утримання, збереження, кодифікації рівноваги, стійкості, а й перспектив розвитку є можливість створити поліваріативну практику реалізації соціальних суб'єктів (людина, соціальна група, суспільство) як проєктів.

Подібна практика формується як самим суб'єктом, так і суспільством через зв'язки, що забезпечують формування і збереження інваріантних взаємодій (через повторення, закріплення певних норм, імперативів усередині системи) та утворюють (тільки для особистості, що реалізує себе як проєкт) і актуалізують потенції для розвитку (в умовах руйнування кордонів особистості та суспільства як систем).

Ці зв'язки в різних моделях конституюються різними типами взаємодії. Одним із таких типів взаємодій є соціальна стійкість. Виявлення тих понять, що корелюються з ним, фіксація межі у використанні цих понять та їх дефініції уможливило корегування логіко-гносеологічного статусу поняття «стійкість». До таких понять можна віднести рівновагу, стабільність, взаємодію, солідарність, партнерство, спротив, мобілізацію.

Рівновага розглядається як баланс між впливами, що коригують одне одного або є протилежними. Тобто рівновага або баланс свідчить про існування суб'єкта соціальних впливів на межі між різними підсистемами та в умовах різних контекстів. «Соціальна система – система, в якій існує динамічний робочий баланс між її взаємозалежними частинами. Кожна підсистема буде пристосовуватися до будь-яких змін в інших підсистемах і продовжуватиме це робити, доки не буде збережено рівновагу. Процес досягнення рівноваги працюватиме, лише якщо зміни відбуваються повільно, швидкі зміни призведуть до хаосу соціальної системи, доки не буде досягнуто нової рівноваги».⁶⁴

⁶⁴ Batchelor G. Social Equilibrium and Other Problems Ethical and Religious. G. H. Ellis. 1887. URL: https://books.google.com.ua/books?id=tRQNAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22George+Batchelor%22&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Порушення рівноваги призводить до виникнення соціальних конфліктів,⁶⁵ але самі соціальні конфлікти можуть розглядатися як умова розвитку суспільства.

Крім того, залишається відкритим питання щодо адекватності використання балансування та рівноваги до соціальних систем тому, що ті взаємозалежні частини, між якими відбувається коливання, самі змінюються досить швидко.⁶⁶ А це, у свою чергу, унеможливує встановлення рівноваги у соціальних системах, які мають більш стохастичний характер.

Стабільність розглядається у відношенні до кризових станів і визначається через свою протилежність – кризу. За суттєвими ознаками виокремлюють стабільність як незмінність та стабільність як гнучкість, які коригуються специфікою змін. Зміни виступають як сигнал із зовнішнього середовища, на який має адекватно реагувати сама система (у нашому випадку соціальна). Інтерпретації системи відносно наявних змін можуть бути декількох видів: трансформування, адаптація, відмова. Ігнорування змін може призвести до руйнування системи.⁶⁷

О. Руденко стверджує, що стабільність фіксує незмінність системи як цілісності, але допускає коригувальні зміни підсистем. Якщо зміни призводять до руйнування структур підсистем, то це призводить до хаосу, внаслідок чого вже на інших підставах система або стабілізується, або приходить до стану ентропії. В цих точках переходу, власне, і формуються інтенції подальшого розвитку.⁶⁸

Отже, умовою порушення стабільності соціальної системи є наявність кризи, соціальні та політичні конфлікти. Стабільність віддзеркалює впорядкованість суспільства, усталеність певних норм, традицій, законів. «Соціальна стабільність – це стан свободи від соціального безладу, який зазвичай проявляється у

⁶⁵ Руденко О. М. Соціальні конфлікти як механізм забезпечення суспільної стабільності *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. 42: 88–96. URL: <http://nbuv.gov.ua>

⁶⁶ Little D. Equilibrium reasoning. *Understanding Society*. 2008. URL: <https://understandingsociety.blogspot.com/2008/09/equilibrium-reasoning.html>

⁶⁷ Perlikowski Ł. Political stability as a phenomenon and a potential. *Athenaeum Polskie Studia Politologiczne*. 2021. 72: 229–244. DOI: 10.15804/athena.2021.72.13

⁶⁸ Руденко О. Моделі-підходи до аналізу поняття «суспільна стабільність». *Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць*. 2009. 1(1)

формі міжгрупового конфлікту чи насильства. Це також умова сталого розвитку та добробуту».⁶⁹

У зв'язку з цим виникає питання, яким же чином необхідно підтримувати соціальну стабільність, яка має унеможливити кризи. Пропонуються дослідниками різні варіанти: від анулювання соціальних груп, які є джерелом та суб'єктом кризових станів (Chandan Sengupta), до використання у суспільствах, схильних до криз, соціально орієнтованої діяльності державних підприємств (робоче місце, соціальні гарантії).⁷⁰ Крім того, визволення зі стану соціальної неупорядкованості може призвести до несовбоди окремого індивіда та до переходу відкритої соціальної системи у свою протилежність.

Особливу увагу взаємодії як умові функціонування суспільства приділяв П. Сорокін. Якщо суспільство є «сумою індивідів, які взаємодіють між собою»⁷¹, то структура соціокультурної взаємодії має три аспекти (за П. Сорокіним): «особистість як суб'єкт взаємодії; суспільство як сукупність індивідів, що взаємодіють з його соціокультурними відносинами і процесами та культура як сукупність значень, цінностей та норм, якими володіють особи, що здійснюють взаємодію та сукупність носіїв, що об'єктивують, солідаризують і розкривають ці значення». ⁷² Але при цьому взаємодія, що означає наявність узгоджених дій, не завжди передбачає свідому та вільну участь у процесі з боку суб'єктів взаємодії. На це вказує автор, досліджуючи феномен революції, оскільки взаємодія реалізується як детерміновано ангажована ланцюжкова реакція дій одних особистостей відносно поведінки інших.

Таким чином, взаємодія немає інтенції на утримання системи в межах усталених норм, цінностей, форм існування тощо, вона індиферентна у відношенні до окремої особистості та, крім того, на певному етапі суб'єкти взаємодії також виступають як її «заручники».

⁶⁹ Chandan S. Political and Social Stability: Ideas, Paradoxes and Prospects. *Economic and Political Weekly*. 2004. 39(48). URL: https://www.jstor.org/stable/4415833?read-ow=1&seq=5#page_scan_tab_contents

⁷⁰ Jiang G. The Role of China's State-owned Enterprises in Preserving Social Stability. 2020. URL: https://digital.lib.washington.edu/researchworks/bitstream/handle/1773/45793/Jiang_washington_02500_21875.pdf?sequence=1&isAllowed=y

⁷¹ Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. Пер. с англ. М. Политиздат. 1992. С.272

⁷² Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. Пер. с англ. М. Политиздат. 1992. С.218

Наявність солідарності за Шелером передбачає найвищий рівень розвитку суспільства та окремої особистості в цьому суспільстві. Ця солідарність не є репрезентативною, вона залишає унікальний статус окремої людини, але оскільки людина взаємодіє з іншими, вона несе відповідальність (як головний чинник солідарності) не тільки за себе, а за інших та суспільство загалом. Тобто така відповідальність має дещо превентивний характер, який унеможливує насильство, агресію, аморальні вчинки тощо в такому суспільстві. Відповідальна особистість (не зовсім зрозуміло як) має передувати формуванню відповідального, а отже, і солідарного суспільства.⁷³

Е. Дюркгейм визначає солідарність як «цілком моральне явище»⁷⁴, розрізняючи механістичну та органічну солідарність, де механістична солідарність обумовлена низьким розподілом праці, а органічна високим. Власне, і сама еволюція розподілу праці демонструє перехід від механістичної до органічної солідарності. Високий рівень диференціації праці послабив зв'язки між людьми і спричинив послаблення колективної свідомості. Внаслідок чого, з метою згуртувати суспільство, і з'являється органічна солідарність, що обумовлена дещо прагматичним завданням (розумно організований егоїзм) – зберегти цілісність суспільства, стабілізуючі та пом'якшуючі конкуренцію. Але ця солідарність не є стабільною, що обумовлено як конкуренцією, так і індивідуалізацією суспільства. Ця нестабільність у критичних станах може призвести до аномії, обумовленої моральним релятивізмом. «Іншими словами, суспільство, яке прославляє індивідуалізм, ризикує забути сказати людям, що вони можуть, а що не можуть робити. Ми також можемо думати про це як про стан безнормності».⁷⁵

Р. Порті, визнаючи моральний прогрес, заявляє, що солідарність є закономірним результатом змін, які відбуваються у свідомості людей і пов'язані із «...здатністю розглядати все більше і більше традиційних відмінностей... як несуттєвих у порівнянні з подібністю, що стосуються болю та приниження – зі

⁷³ Zachary D., Steinbock A. «Max Scheler». *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2021. Edward N. Zalta (ed.) URL: <https://plato.stanford.edu>

⁷⁴ Durkheim E. *The Division of Labor in Society*. 1960. URL: <http://fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Durkheim/Division%20Of%20Labor%20Final%20Version.pdf>

⁷⁵ Durkheim E. *The Division of Labor in Society*. 1960. URL: <http://fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Durkheim/Division%20Of%20Labor%20Final%20Version.pdf>

здатністю вважати «нашими» людей, які мають з нами колосальні відмінності».⁷⁶

Отже, поняття солідарності фіксує або історично сформовану, або трансцендентно задану здатність людини до актуалізації морально заангажованих зв'язків.

Індустріальне суспільство завдяки появі найманої праці спричинює нову форму взаємодії та згуртованості суспільства – партнерство. Передбачається, що така форма взаємовідносин є взаємовигідною, рівноправною, до того ж, вона закладає підвалини громадянського суспільства.

Соціальне партнерство може здійснюватися на декількох рівнях: між бізнесом, працею та державними установами; між бізнесом та працівниками (через профспілкові організації).⁷⁷

Безумовно, це поняття віддзеркалює специфіку взаємовідносин у суспільстві, але не вичерпує всі види та типи відносин між людьми, а тому і не може бути релевантним у відношенні до суспільства загалом.

Мобілізацію (залишаючи осторонь військовий аспект цього поняття) можна презентувати на рівні будь-якої соціальної групи (громади, держави тощо). Мобілізацію можна розглядати як суспільний маркер рівня згуртованості суспільства. Вона «...можлива за умови зовнішньої або внутрішньої загрози, здатної порушити стабільність соціуму. Чим цінніша така стабільність для членів суспільства, тим потужніший його мобілізаційний потенціал, і, навпаки...».⁷⁸

Мобілізація передбачає залучення власних ресурсів і, певною мірою, переформатування суспільства на різних рівнях, в тому числі і на ментальному для більш адекватного використання свого потенціалу.⁷⁹

Мобілізація (за Бурдье) розглядається як єднання та універсалізація, що передбачає наявність агентів, які володіють капіталом (економічним, соціальним, культурним або символічним) та їх активну діяльність стосовно певної групи осіб

⁷⁶ Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. М. 1996. URL:

<https://djvu.online/file/mlwsNgVRK4kZg>

⁷⁷ Social partnership. Oxford Reference. URL:

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100515352>

⁷⁸ Перевезій В. Соціальна мобілізація: інтеграційний та дезінтегруючий потенціали. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013: 251–261. URL: <https://ipiend.gov.ua>

⁷⁹ Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник/ авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серета, Т. Тимочко. К. 2011. 392 с. URL: <http://msdp.undp.org.ua>

і полягає в тому, щоб сформувані уявлення цієї групи про себе, а згодом і сформулювані цілі, що віддзеркалюють ці уявлення. Економічний капітал «...конвертується у гроші та інституціалізується у формі прав власності;» культурний капітал, «...який за певних умов конвертується в економічний капітал та може бути інституціалізований у формі освітніх кваліфікацій;» соціальний капітал, утворений «...соціальними зобов'язаннями («зв'язками») [connections], який за певних умов конвертується в економічний капітал і може бути інституціалізованим, наприклад, у формі аристократичного титулу».⁸⁰

На цьому шляху є обов'язковою інституціалізація, яка спричинює згасання окремої людини як суб'єкта соціальної дії через делегування своїх прав агенту чи групі агентів.

Дією, що може стримувати мобілізацію і принаймні зберігати певну самостійність агентів, є спротив (за Бурдье). Але інституціалізація є більш стійкою у відношенні до спротиву. «Концентрація політичного капіталу в руках малої кількості людей зустрічає тим менший опір і, отже, тим більше можлива, чим частіше прості члени партій позбавлені матеріальних і культурних інструментів, необхідних для активної участі в політиці, а саме вільного часу та культурного капіталу».⁸¹

Отже, як і інші форми згуртованості суспільства у відношенні до викликів, з якими воно стикається, мобілізація віддзеркалює здатність людей протистояти викликам, але при цьому окрема особистість має підпорядкувати власні інтереси інтересам суспільства.

Таким чином, визначивши межі використання понять, які мають кореляцію з поняттям соціальної стійкості, ми можемо здійснити його логіко-гносеологічний аналіз.

На початку аналізу маємо застережити, що як для будь-якого поняття, яке нещодавно набуло статусу наукового та увійшло загальному у науковий дискурс, для поняття «соціальна стійкість» є характерним багатовекторність використання та полілог дефініцій. Саме тому ми пропонуємо виокремити коло питань, які є принциповими для виявлення суттєвих ознак цієї форми взаємодії.

По-перше, треба визначити, щодо яких сфер використовується інноваційний потенціал поняття «соціальна

⁸⁰ Бурдье П. Формы капитала. Экономическая социология. Электронный журнал. 2002. 3(5): 60–74. С. 60

⁸¹ Бурдье П. Социология социального пространства. М. 2007. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:YSYIGBrL4PwJ:https://moshist.ru/upload/files/2014-2015/rider/Burde_P._Sots_prostranstvo.pdf&cd=6&hl=ru&ct=clnk&gl=ua

стійкість». Наприкінці ХХ століття «поняття «стійкість» використовувалось для опису економіки у рівновазі з екологічними системами підтримки». ⁸² «Соціальна стійкість – це пошук балансу між повагою до навколишнього середовища, економічним зростанням та соціальним добробутом населення». ⁸³

Маємо (у цьому разі) темпоральний та прогностичний аспект використання поняття, що передбачає оцінку ризиків та вигод в умовах теперішнього та майбутнього часу. Крім того, можна зустріти це поняття в літературі про динаміку складних, адаптивних, соціально-екологічних систем, ⁸⁴ в соціальних науках і науках про здоров'я (педагогіка, психологія). ⁸⁵

Стойкість використовують як базовий концепт у кліматичній, цифровій та демографічній сферах. ⁸⁶

По-друге, викликає суперечки питання щодо суб'єкта взаємодії, що оприявлює стійкість. Як суб'єкти розглядають:

– окремі підприємства; ⁸⁷

– «Багато досліджень і країни підкреслюють важливість взаємодії між агентами, які складають потрібну спіраль (університети, компанії та адміністрація) у досягненні регіонального соціально-економічного розвитку та конкурентоспроможності»; ⁸⁸

– окремі особистості, які займаються певним видом діяльності (ризик, пов'язані з веденням сільського господарства, заняття ремеслами, що соціально значимі), живуть у місцевості, яка є нестабільною у споживчому сенсі (може бути засуха,

⁸² Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серета, Т. Тимочко. К. 2011. 392 с. URL: <http://msdp.undp.org.ua>

⁸³ Соціальна стійкість. Знайте її значення! URL: <https://www.postposmo.com>

⁸⁴ Maclean K., Cuthill M., Ross H. Six attributes of social resilience. *Journal of Environmental Planning and Management*. 2014. 57(1): 144-156. DOI: 10.1080/09640568.2013.763774

⁸⁵ Інтерв'ю з Іриною Бруновою-Калісецькою, кандидатом психологічних наук і конфліктологом. *Стійка Україна*. 2020. URL: <https://resilient-ukraine.org/activities/19>

⁸⁶ Vivar-Simon M., Zabaleta N., De La Torre J., Basañez A., Urruzuno A., Markuerkiaga L. Towards Human-Scale Competitiveness: Priority Challenges for Triple Helix towards 2030. *Sustainability*. 2022. DOI: 10.3390/su14138141

⁸⁷ Антонюк П. П. Взаємозв'язки у сфері соціальної безпеки підприємств. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*. 2016. 4(2): 7–10. <http://elar.khmnu.edu.ua>

⁸⁸ Vivar-Simon M., Zabaleta N., De La Torre J., Basañez A., Urruzuno A., Markuerkiaga L. Towards Human-Scale Competitiveness: Priority Challenges for Triple Helix towards 2030. *Sustainability*. 2022. DOI: 10.3390/su14138141

проблеми з водою, зв'язком, електрикою тощо), які є безпорадними внаслідок певних фізичних та фізіологічних проблем;

– «ця концепція застосовується до соціальних секторів населення, які перебувають у невідповідному становищі щодо решти або які є абсолютно безпорадними»;⁸⁹

– громади;⁹⁰ «Стійкість громади виникає з чотирьох основних наборів адаптаційних можливостей – економічного розвитку, соціального капіталу, інформації та комунікацій та компетентності громади, – які разом забезпечують стратегію готовності до стихійних лих».⁹¹

– нації; «Стійкість нації полягає у солідарній готовності громадян та влади помічати симптоми загроз та маркери ризиків»;⁹²

– держави; «Резильєнтність (стійкість) цивілізаційної суб'єктності країни – це така стратегія її існування, коли країна здатна зберігати збалансованість. До того ж завдяки зусиллям політичної та інтелектуальної еліти вона вчасно може передбачати виклики і відповідати на них заради гідної самореалізації та гуманістичного розвитку людини, які забезпечує держава».⁹³

По-третє, різноманіття сфер використання та суб'єктів стійкості визначає характер дефініцій. Деякі дослідники рекомендують провести попередню класифікацію підходів до визначення, яка структурована чотирма підкатегоріями: «(1) соціальні суб'єкти або переважно соціальні системи, які включають сім'ї та ширші спільноти, такі як соціальні групи, організації, ресурси та структури; (2) соціальні механізми, такі як розуміння та управління виникаючими ризиками, а також

⁸⁹ Соціальна стійкість. Знайте її значення! URL: <https://www.postposmo.com>
⁹⁰ Соціальна згуртованість, суспільна стійкість, національна єдність, збалансований місцевий розвиток: в Ужгороді відбулася експертна дискусія «Регіональна стабільність на кордонах України та ЄС: виклики та ризики». 2020. URL: <https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/socialna-zgurtovanist-suspilna-stykykist-nacionalna-ednist-zbalansovaniy-miscevyy>

⁹¹ Norris F. H., Stevens S. P., Pfefferbaum B., Wyche K. F., Pfefferbaum R. L. Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *Am J Community Psychol.* 2008. 41(1-2): 127–50. DOI: 10.1007/s10464-007-9156-6

⁹² Покальчук О. Национальная стойкость: общие уроки. *Зеркало недели. Украина.* 2018. 46. URL: <https://zn.ua>

⁹³ Пирожков С. І., Божок Є. В., Хамітов Н. В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник Національної академії наук України.* 2021. (8): 74–82. DOI: 10.15407/vsn2021.08.074

здатність до самоорганізації та трансформації; (3) соціальні суб'єкти та механізми (характеристики, орієнтовані як на результат, так і на процес); та (4) здібності до подолання, адаптації та трансформації».⁹⁴

Такий результат класифікації демонструє амбівалентність як самого явища, так і підходів до виявлення його суттєвих ознак. Ця амбівалентність проявляється в розумінні стійкості як окремої сутності, яка презентується через начебто суб'єктів соціальної дії (особистість, соціальна група, інституція), але при цьому суб'єкт підпорядкований стійкості. Крім того, автори підтримують позитивістський підхід до визначення через опис явища, а не презентацію його суттєвих ознак (здатність до подолання, адаптації, самоорганізації тощо), що не дозволяє явищу вийти на рівень осмислення як поняття. Ми можемо описати інтенцію здатності до будь-чого, але нескінченний перелік можливих суттєвих та несуттєвих ознак стійкості як здатності не надасть нам розуміння цього явища. Ми маємо виявити ті характеристики, які не тільки є суттєвими, а й створюють певну систему взаємодії, що, власне, і породжує специфічно стійке як таке.

Подібні підходи ми виявляємо і в інших авторів:

– «Дослідники складних адаптивних систем описують соціальну стійкість як адаптивну здатність індивідів, груп та інституцій до самоорганізації та здатність до навчання таким чином, щоб підтримувати функціонування системи перед обличчям змін або у відповідь на порушення»;⁹⁵

– «Стійкість – це здатність системи зберігати при різних параметрах довкілля свою структуру та функціональні особливості, достатні для діяльності»⁹⁶.

– «На основі аналізу різних дослідницьких підходів щодо змісту міждисциплінарного концепту стійкості можна дійти висновку, що він будуватиметься навколо здатності складних систем реагувати на негативні впливи у такий спосіб, який дозволяє їм не втратити свою функціональність і здатність до розвитку».⁹⁷

⁹⁴ Saja A. M. A., Teo M., Goonetilleke A. *et al.* A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *Int J Disaster Risk Sci.* 2021. 12: 790–804. DOI: 10.1007/s13753-021-00378-y

⁹⁵ Maclean K., Cuthill M., Ross H. Six attributes of social resilience. *Journal of Environmental Planning and Management.* 2014: 144–156. DOI: 10.1080/09640568.2013.763774

⁹⁶ Мельник Л. Г. Теория развития систем. Сумы: Университетская книга. 2016. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/61892/1/Melnyk_development.pdf

⁹⁷ Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД. 2022. 532 с. URL:

– «Резильєнтність інтерпретується як здатність давати відповідь на виклики, протидіяти загрозам, зберігаючи автентичність (цінності) і набуваючи адекватність (поведінкову адаптацію)».⁹⁸

Деякі дослідники намагаються виявити розбіжності в розумінні стійкості через інтерпретацію англomовних варіантів цього поняття, а саме «Resilience» та «Sustainability». Ці поняття відрізняються спрямованістю діяльності джерела стійкості (окрема людина, громада, суспільство загалом), наприклад «Resilience» пов'язана з подоланням негативних наслідків конфліктів, катастроф тощо (тобто в короткостроковій перспективі), а «Sustainability» передбачає здатність утримання стійкості довгостроково (наприклад під час реформування). Крім того, «Резильєнтність залежить від соціального капіталу, культурних та соціальних цінностей, ролі влади. Варіюється в залежності від того, чи існує довіра між людьми, якими є етичні норми, який рівень залученості різних людей до подолання наслідків лих».⁹⁹

Таким чином, ми з'ясували декілька загальних характеристик, які уможливають, певною мірою, формування визначення поняття «соціальна стійкість»:

– соціальна стійкість є характеристикою суб'єкта (людина, соціальна група, нація, держава тощо), а не окремою сутністю, яка існує поза цим суб'єктом;

– соціальна стійкість може розглядатися як соціально ангажована здатність соціального суб'єкта до утримання своєї системи у стані балансування між збереженням своїх інваріантних структурних елементів та коригуванням деяких частин та підсистем цієї системи;

– суб'єкт реалізує соціальну стійкість через амбівалентну спрямованість як на внутрішні потреби системи, так (за умови відкритості системи) і на вихід за межі цієї системи для формування додаткових умов розвитку;

https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/reznikova-ukraineresilience2022_02.pdf

⁹⁸ Пирожков С. І., Божок Є. В., Хамітов Н. В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. 8: 74–82. DOI: 10.15407/visn2021.08.074

⁹⁹ Інтерв'ю з Іриною Бруною-Калісецькою, кандидатом психологічних наук і конфліктологом. *Стійка Україна*. 2020. URL: <https://resilient-ukraine.org/activities/19>

– дослідження соціальної стійкості передбачає хронологічне та топографічне корегування;

– соціальна стійкість може розглядатися як здатність, процес, результат, але незалежно від того, на якому рівні і в якій формі вона себе оприявлює, вона залишається віддзеркаленням зв'язку між суб'єктами соціальної дії і в цьому сенсі стійкість обумовлена достатньою кількістю та різноманіттям зв'язків;

– соціальна стійкість формується завдяки культурним, етнічним, економічним тощо контекстам.

По-четверте, за умови проведення польових досліджень виникає необхідність у визначенні маркерів стійкості, які коригуються в залежності від специфіки дослідження:

– у дослідженнях щодо стійкості особистості визначають такі компоненти: «визначення своєї позиції за допомогою засвоєння норм, цінностей, власного досвіду; активність, що реалізується у діяльності; здатність здійснювати вибір та перетворювати його у результат; самовиховання особистості».¹⁰⁰ Соціальна стійкість є джерелом саморегуляції «внутрішніх процесів і зовнішніх зв'язків людини, визначає соціальну якість особистості і сукупність її соціальних відносин».¹⁰¹

– у дослідженнях щодо стійкості громади при вирішенні проблем, що стосувалися громадського здоров'я, було визначено «5 основних компонентів стійкості для безпеки здоров'я: (1) фізичне та психологічне здоров'я населення, (2) соціальний та економічний добробут громади, (3) ефективне повідомлення про ризики, (4) інтеграція та залучення організацій (як державних, так і неурядових), і (5) соціальна зв'язаність».¹⁰² Отже, як важелі формування стійкості виокремлюють навчання, партнерство, залучення, зв'язки.

– на регіональному рівні виокремлюють «шість ключових атрибутів соціальної стійкості», завдячуючи яким громади можуть протистояти зовнішнім загрозам. «Ці атрибути: знання,

¹⁰⁰ Лякішева А. В. Соціальна стійкість як регулятор психічного здоров'я студентів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2012. 1(19). 115–124

¹⁰¹ Лякішева А. В. Соціальна стійкість як регулятор психічного здоров'я студентів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2012. 1(19). 115–124

¹⁰² Chandra A., Williams M., Plough A., Stayton A., Wells K. B., Horta M., Tang J. Getting actionable about community resilience: The Los Angeles County Community Disaster Resilience Project. *American Journal of Public Health*. 2013. 103(7): 1181–1189. DOI: 10.2105/AJPH.2013.301270

навички та навчання; мережі спільнот; зв'язки між людьми; інфраструктура громади; різноманітна та інноваційна економіка; і управління».¹⁰³

Г. Патнем, звертаючись до досвіду діяльності регіональних урядів Італії, виявляє умови успішності чи неуспішності функціонування цих урядів. Як фактор, що уможливорює їх успішність, він називає ступінь розвиненості соціального капіталу (який репрезентується через мережі, норми та довіру). Соціальний капітал не є самоціллю, його результативність також залежить від того, хто формує та використовує цей капітал, на що він спрямовується, якими ресурсами володіють спільноти і яким чином вирішується протиріччя між індивідуальними свободами та необхідністю спільної роботи на потреби суспільного блага. Взаємозв'язок між різними формами капіталу конституюється через мережі громадської участі та норми взаємодії.¹⁰⁴

– щодо стійкості на національному рівні фіксується необхідність звертатися до досвіду, який формує рефлексії щодо передбачуваних ризиків, що уможливується готовністю «відмовитися від тимчасових тактичних пріоритетів. І в нього входить ціла низка факторів досвіду, включаючи те, що ми знаємо, що ми не знаємо, і що ми вибираємо з минулого досвіду».¹⁰⁵

Отже, маркери, атрибути, компоненти, фактори (в цьому питанні також немає узгодженої позиції) змінюються залежно від суб'єктів соціальної дії (особистість, громада, регіон, нація), від спрямованості діяльності (подолання криз, реформування, протистояння загрозам тощо), від сфер діяльності (охорона здоров'я, сільське господарство, сфера освіти, управлінська діяльність тощо). При цьому єдиним компонентом, що наявний майже у всіх дослідників, є діяльність, яка, власне, і має презентувати взаємодію тільки не між суб'єктом та об'єктом, а між суб'єктами. «Стійкість суспільства вимірюється залученістю до спільних дій, а не простим існуванням сукупності окремих резильєнтних людей».¹⁰⁶ Усі вищезгадані дослідники не

¹⁰³ Maclean K., Cuthill M., Ross H. Six attributes of social resilience. *Journal of Environmental Planning and Management*. 2014: 144–156. DOI: 10.1080/09640568.2013.763774

¹⁰⁴ Putnam R. D. The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. *The American Prospect*. 1993. 13: 35–42. URL: <http://faculty.washington.edu>

¹⁰⁵ Покальчук О. Національна стійкість: общі уроки. *Зеркало недели. Україна*. 2018. 46. URL: <https://zn.ua>

¹⁰⁶ Інтерв'ю з Іриною Бруновою-Калісецькою, кандидатом психологічних наук і конфліктологом. *Стійка Україна*. 2020. URL: <https://resilient-ukraine.org/activities/19>

обґрунтовують необхідність того чи іншого маркера чи компонента, а виводять свої уявлення щодо них емпіричним шляхом, фіксуючи ефект повторюваності, що є віддзеркаленням неусталеної практики використання поняття стійкості.

По-п'яте, стійкість як поняття піддається структуризації, що оприявило себе у поділї стійкості на:

– (за рівнями) слабку і сильну, що демонструє взаємодію між природним капіталом та створеним людиною. Слабка стійкість конституює утримання в незмінному обсязі «загальної суми природного та створеного людиною капіталу», а сильна стійкість передбачає незменшення як «створеного людиною, так і природного капіталу». «Поняття «сильної стійкості» більшою мірою відповідає концепції сталого розвитку, але навіть використання підходу «слабкої стійкості» свідчило б про покращення існуючого стану світової економіки».¹⁰⁷

– (за видами) на видиму (немає компенсаторних механізмів, за будь-яких зовнішніх впливів може бути порушена стійкість системи), абсолютну (компенсація будь-яких зовнішніх впливів) та адаптивну стійкість 1 (за умови незначної кількості впливів є можливість нейтралізації тих загроз, які передбачаються) і 2 (повна нейтралізація загроз за кілька циклів) типів.¹⁰⁸

– (за формами) на інертну (здатність системи утримувати сталість своєї структури протягом певного часу); на пружну (здатність системи за умови припинення деструктивних впливів повертатися до попереднього стану); на пластичну (здатність системи за умови наявності декількох станів «здатність у разі потреби переходити з одного стану в інший, зберігаючи інваріантні риси структури».¹⁰⁹ При цьому система може забезпечити свою стабільність за умови достатньої кількості внутрішнього різноманіття. Але внутрішнє різноманіття має стосуватися не елементів структури (яка є інваріантною), а частин системи.

¹⁰⁷ Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник/ авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серета, Т. Тимочко. К. 2011. 392 с. URL:

<http://msdp.undp.org.ua>

¹⁰⁸ Висоцька І. Б. Теоретичні підходи до поняття «стійкість системи».

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Економічна серія. 2017. 2: 13–23. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua>

¹⁰⁹ Мерзляков В. Ф., Ягунов А. Е. Влияние экономической устойчивости на процесс развития фирмы. *Вестник Нижегородского ун-та. Сер. «Экономика и финансы».* 2002. 1(4): 26–34. URL:

<http://webcache.googleusercontent.com>

– (за специфікою спрямованості) на статичну (передбачає консервування вже існуючих норм та форм взаємодії, замкненість на внутрішню структуру); та динамічну (за умови збереження стабільності внутрішньої структури передбачається можливість виходу за межі системи для формування чинників розвитку).

Субститут висновків. Отже, в умовах, коли Україна та українці постали перед екзистенційним вибором, актуальність дійсної, а не позірної соціальної стійкості не викликає сумнівів. І в цьому питанні маємо ризики, виклики і певний досвід, що водночас уможлиблюють та піддають випробуванням як стійкість окремої особистості, так і стійкість суспільства загалом.

Вважаємо, що певними маркерами такого досвіду в минулому були пошуки власної української ідентичності. Наративи, що набули популярності наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття і були презентовані ідеями П. Куліша, Д. Донцова, В. Липинського, віддзеркалювали пошук ідеального образу українця та України та відштовхувались від концепту національної ідеї (до речі, такі ідеї активно обговорювались українською політичною та науковою елітою після проголошення незалежності в 1991 році). Саме така ідея мала конституювати державницький статус України і начебто надавала права українцям увійти таким чином у світовий історичний процес. Але в цій схемі українцям відводилась меншовагтисна роль, яка презентувалась:

– у П. Куліша ідеєю антеїзму, яка фіксувала традиційну селянську хуторську ідентичність українця¹¹⁰ і занурювала його у світ архаїки;

– у В. Липинського пропагується ідея українського монархізму, що начебто має реалізуватись завдяки діяльності аристократів («українство по природі своїй єсть рухом верхів активних елементів, прибуваючих з Заходу і активних елементів, що виділяються з народних мас та до перших прилучаються»),¹¹¹ оскільки народні маси пасивні і через пасивність тяжіють до «руського» світу;

– у Д. Донцова ідеєю інтегрального націоналізму, що передбачала звернення до ідеалу: «Не маючи яскравого ідеалу, що виразно відрізнявся б від інших ворожих, українство не могло

¹¹⁰ Куліш П. Хуторская философия. Хроника. 2000. Київ: Довіра, 1992: С. 78-89.

¹¹¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>

мати сильної віри в нього». Ідея нації має домінувати над ідеєю народу, класу і спиратися на ірраціональну «волю нації до життя, до влади, до експансії».¹¹²

На цьому етапі перевірку «ідентичністю» проходить сучасна Україна, здійснюючи свій європейський вибір, який іноді презентується лише з есенціалістської точки зору, що передбачає самовизначення або у партикулярній формі через створення традицій, які б віддзеркалювали специфіку «європейськості» як такої або в універсальній формі¹¹³, де відтворюються євроцентристські наративи.

Але соціальна ідентичність може мати лише індивідуальний характер, вона стосується соціального виміру мого особистого «Я», наскільки можлива колективна ідентичність – питання залишається відкритим. «...Суспільство не можна мислити за аналогією з особистістю. Суспільство, на відміну особистості, немає якості суб'єктивності».¹¹⁴ «Я» не може збігатися з соціальною групою, колективом, нацією, державою, якщо я це роблю – я згасаю в колективному «Я», яке існує за своїми власними законами. Це не означає, що я не можу взаємодіяти з іншими особистостями, але тільки за умови свободи окремого «Я» можлива вільна нація, ідеї щодо будування образу ідеального українця навряд вийдуть зі стану потенційного в актуалізоване, Гегелівська схема щодо прагнення до ідеального зразка робить з окремої людини виконавця чужої (в його випадку надприродної) волі. «Моя» особиста стійкість, стійкість громади, будь-якої соціальної групи має бути репрезентована через мережу вільно організованих зв'язків як у горизонтальному, так і у вертикальному напрямках, що передбачають і ієрархічність, і номадичне блукання. Чим більше зв'язків різного рівня, різної спрямованості, тим більше шансів бути стійкими до викликів (як позитивних, так і негативних). Саме завдяки зв'язкам, які не є владним імперативом держави, громади, постає необхідність ціннісно та морально окремій особистості визначати свою діяльність та діяльність своєї громади і суспільства загалом.

¹¹² Донцов Д. Націоналізм. URL:

<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16829&page=11>

¹¹³ Verderame D. Strategies for a cultural Europe Framing and representing the Europe-culture nexus in a local context. *Politique européenne*. 2017. 56(2): 54–77. URL: <https://www.cairn-int.info>

¹¹⁴ Малахов В. С. Неудобства с идентичностью. *Вопросы философии*. 1998. 2: 43–51. URL: https://studme.org/377917/psihologiya/malahov_neudobstva_identichnostyu

Список використаних джерел

1. Batchelor G. Social Equilibrium and Other Problems Ethical and Religious. G. H. Ellis. 1887 URL: https://books.google.com.ua/books?id=tRQNAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22George+Batchelor%22&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
2. Boltanski I., Chiapello E. The new spirit of capitalism. London-New York. 2007.
3. Chandra A., Williams M., Plough A., Stayton A., Wells K. B., Horta M., Tang J. Getting actionable about community resilience: The Los Angeles County Community Disaster Resilience Project. *American Journal of Public Health*. 2013. 103(7): 1181-1189 //: doi.org: 10.2105/AJPH.2013.301270
4. Deleuze G. Anti-Oedipus. University of Minnesota. Press Minneapolis. 1977 URL: <https://files.libcom.org/files/Anti-Oedipus.pdf>
5. Deleuze G., Guattari F. A thousand plateaus. Capitalism and Schizophrenia. London. 2005 URL: <https://files.libcom.org/files/A%20Thousand%20Plateaus.pdf>
6. Durkheim E. The Division of Labor in Society. 1960. URL: <http://fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Durkheim/Division%20Of%20Labor%20Final%20Version.pdf>
7. Jiang G. The Role of China's State-owned Enterprises in Preserving Social Stability. 2020 URL: https://digital.lib.washington.edu/researchworks/bitstream/handle/1773/45793/Jiang_washington_02500_21875.pdf?sequence=1&isAllowed=y
8. Little D. Equilibrium reasoning. *Understanding Society*. 2008 URL: <https://understandingsociety.blogspot.com/2008/09/equilibrium-reasoning.html>
9. Luhmann N. Differentiation of Society. *Canadian Journal of Sociology*. 1977. 2(1): 29-53 URL: <http://www.jstor.org/stable/3340510>
10. Maclean K., Cuthill M., Ross H. Six attributes of social resilience. *Journal of Environmental Planning and Management*. 2014. 57(1): 144-156. DOI: 10.1080/09640568.2013.763774
11. Norris F. H., Stevens S. P., Pfefferbaum B., Wyche K. F., Pfefferbaum R. L. Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *Am J Community Psychol*. 2008. 41(1-2): 127-50. DOI: 10.1007/s10464-007-9156-6
12. Parsons T. The social system. 1991 URL: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Social-System-by-Talcott-Parsons.pdf>

13. Perlikowski Ł. Political stability as a phenomenon and a potential. *Athenaeum Polskie Studia Politologiczne*. 2021. 72: 229-244. DOI: 10.15804/athena.2021.72.13
14. Prigogine I., Stengers I. Order out of chaos: Man's new dialogue with nature. NY: A Bantam Book. 1984. 349 p.
15. Putnam R. D. The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. *The American Prospect*. 1993. 13: 35-42 URL: [http://faculty.washington.edu/matsueda/courses/590/Reading s/Putham%201993%20Am%20Prospect.pdf](http://faculty.washington.edu/matsueda/courses/590/Reading%20s/Putham%201993%20Am%20Prospect.pdf)
16. Saja A. M. A., Teo M., Goonetilleke A. et al. A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *Int J Disaster Risk Sci*. 2021. 12: 790-804. URL: <https://doi.org/10.1007/s13753-021-00378-y>
17. Chandan S. Political and Social Stability: Ideas, Paradoxes and Prospects. *Economic and Political Weekly*. 2004. 39(48). URL: http://www.jstor.org/stable/4415833?read-ow=1&seq=5#page_scan_tab_contents (date of access: 14.09.2022)
18. Social partnership. Oxford Reference. URL: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100515352>
19. Verderame D. Strategies for a cultural Europe Framing and representing the Europe-culture nexus in a local context. *Politique européenne*. 2017. 56(2): 54-77 URL: <https://www.cairn-int.info/journal-politique-europeenne-2017-2-page-54.htm?WT.tsrc=cairnPdf>
20. Vivar-Simon M., Zabaleta N., De La Torre J., Basañez A., Urruzuno A., Markuerkiaga L. Towards Human-Scale Competitiveness: Priority Challenges for Triple Helix towards 2030. *Sustainability*. 2022. doi.org/10.3390/su14138141
21. Zachary D., Steinbock A. «Max Scheler». *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2021. Edward N. Zalta (ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/scheler/>
22. Антонюк П. П. Взаємозв'язки у сфері соціальної безпеки підприємств. Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. 2016. 4(2): 7-10. URL: <http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5309/1/%d0%90%d0%bd%d1%82%d0%be%d0%bd%d1%8e%d0%ba.pdf>
23. Аршинов В. И., Данилов Ю. А., Тарасенко В. В. Методология сетевого мышления: феномен самоорганизации. URL: <https://smekni.com/a/229954/metodologiya-setevogo-myshleniya-fenomen-samoorganizatsii/>
24. Бурдьё П. Некоторые свойства полей. URL: <http://www.bourdieu.name>

25. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть. THESIS. 1993. 2: 137-150. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:SLO-8TVNA8UJ:https://igiti.hse.ru/data/157/314/1234/2_2_3Bourd.pdf&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
26. Бурдые П. Социология социального пространства. М. 2007. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:YSYI GBrL4PwJ:https://moshist.ru/upload/files/2014-2015/rider/Burde_P._Sots_prostranstvo.pdf&cd=6&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
27. Бурдые П. Формы капитала. Экономическая социология. Электронный журнал. 2002. 3(5): 60-74. С. 60
28. Висоцька І. Б. Теоретичні підходи до поняття «стійкість системи». Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Економічна серія. 2017. 2: 13-23. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvse/02_2017/04.pdf
29. Донцов Д. Націоналізм. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16829&page=11>
30. Інтерв'ю з Іриною Бруновою-Калісецькою, кандидатом психологічних наук і конфліктологом. Стейка Україна. 2020. URL: <https://resilient-ukraine.org/activities/19>
31. Карпенко І. В., Тесленко П. О. Концепція символічного поля, практики та габітусу П. Бурдые: експлікація проблеми комплексності практики. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2013: 53: 204-214. URL: <http://vestnikzgia.com.ua/article/view/24129>
32. Кастельс М. Информационное эпоха: экономика, общество и культура. М. 2000 URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/intro.php
33. Касті Дж. Большие системы. Связность, сложность и катастрофы. М.: Мир. 1982. 216 с. URL: <http://booksshare.net/index.php?id1=4&category=physics&author=kasti-dg&book=1982>
34. Козинцева Т. Понятие сети: логико-гносеологический анализ. Світогляд - Філософія - Релігія. 2014. 6: 37-47. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/83044/1/Kozintseva_Poniatyue_sety.pdf;jsessionid=9C226F58D2A5C8483424C53EBDADAC14
35. Козленко В. М. "Комунікативна модель" суспільства Нікласа Лумана як методологія дослідження релігії. Вісник

Черкаського університету. Серія: Філософія. 2015. 11: 37-43.
URL:

<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/567902.pdf>

36. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок. 2000. URL: <https://lib.sale/sotsiologii-pervoistochniki/chelovecheskaya-priroda-sotsialnyiy.html>
37. Куліш П. Хуторська філософія. Хроніка. 2000. Київ: Довіра, 1992: 78-89.
38. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>
39. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. СПб.: Наука. 2007. 643 с.
40. Лякішева А. В. Соціальна стійкість як регулятор психічного здоров'я студентів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2012. 1(19). 115-124
41. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью. *Вопросы философии*. 1998. 2: 43-51. URL: https://studme.org/377917/psihologiya/malahov_neudobstva_identichnostyu
42. Мельник Л. Г. Теория развития систем. Сумы: Университетская книга. 2016 URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/61892/1/Melnyk_development.pdf
43. Мерзляков В. Ф., Ягунов А. Е. Влияние экономической устойчивости на процесс развития фирмы. *Вестник Нижегородского ун-та. Сер. «Экономика и финансы»*. 2002. 1(4): 26-34. URL: [http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:md3z - Wi4_fAJ:www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990193_West_econ_finans_2002_1\(4\)/B_2-21.pdf&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:md3z - Wi4_fAJ:www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990193_West_econ_finans_2002_1(4)/B_2-21.pdf&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua)
44. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление. *Вопросы философии*. 2008. 7: 61-75. С.63
45. Перевезій В. Соціальна мобілізація: інтеграційний та дезінтегруючий потенціали. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013: 251-261. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/perevezii_sotsialna.pdf
46. Пирожков С. І., Божок Є. В., Хамітов Н. В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика

- випередження гібридних загроз. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. 8: 74-82. doi.org/10.15407/vsn2021.08.074
47. Прикальчук О. Национальная стойкость: общие уроки. *Зеркало недели*. Украина. 2018. 46. URL: https://zn.ua/SOCIUM/nacionalnaya-stoykost-obschie-uroki-301911_.html
 48. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса Новый диалог человека с природой. М.: Прогресс. 1986 URL: <https://coollib.com/b/501647-ilya-romanovich-prigozhin-poryadok-iz-haosa/read?p=5&cnt=9000>
 49. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД. 2022. 532 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/reznikova-ukraineresilience2022_02.pdf
 50. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. М. 1996. URL: <https://djvu.online/file/mlwsNgVRK4kZg>
 51. Руденко О. М. Соціальні конфлікти як механізм забезпечення суспільної стабільності *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. 42: 88-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2008_42_12
 52. Руденко О. Моделі-підходи до аналізу поняття «суспільна стабільність». *Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць*. 2009. 1(1). URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-01\(1\)/Rudenko.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-01(1)/Rudenko.pdf)
 53. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. Пер. с англ. М. Политиздат. 1992. 544 с. С. 272
 54. Соціальна згуртованість, суспільна стійкість, національна єдність, збалансований місцевий розвиток: в Ужгороді відбулася експертна дискусія «Регіональна стабільність на кордонах України та ЄС: виклики та ризики». 2020 URL: <https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/socialna-zgurtovanist-suspilna-stiykist-nacionalna-ednist-zbalansovaniy-misceviy>
 55. Соціальна стійкість. Знайте її значення! URL: <https://www.postposmo.com/uk/%D1%81%Do%BE%D1%86%D1%96%Do%Bo%Do%BB%D1%8C%Do%BD%Do%Bo-%D1%81%D1%82%D1%96%Do%B9%Do%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C/>
 56. Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серета, Т. Тимочко. 2 вид. К. 2011. 392 с. URL: http://msdp.undp.org.ua/data/publications/rozvytok_suspilstva_undp.pdf

Національна спрямованість художньо-естетичного вираження соціальної стійкості в українських народних думках

Протягом віків українські народні думи, мистецтво кобзарів та лірників були складовою побуту козацьких і селянських громад, потужним джерелом формування національної свідомості, національної громадянської позиції, а відтак, соціальної та національної стійкості загалом. З цього приводу І. Франко зазначав, що думи та пісні «склалися в більшій часті в козацьких куренях, де кипіло ненастанно воївне життя, де рідко й чутка доходила про тихий супокій життя родинного»¹¹⁵, в них немає «ні нудної солодкомовності, ні переніженого чуття, ні розкішних висловів», адже «в них усе дике, подібне до тих дібров, степів, що виховали їх та прийняли на своє лоно при вродженні, скрізь пориви, подібні до польоту степових вітрів, під котрих глухим завиваннямвилієняні вони – все бурливе, як минуле життя Запорожжя»¹¹⁶. Він також наголошував на намаганні народних співців-музикантів «до чисто поетичного моралізування (розрядка І. Франка – М. Н.), себто до піднесення в людях почуття людської гідності і співчуття до бідних, нещасних та покривджених...»¹¹⁷, а також до усвідомлення творцями і виконавцями цих творів та їх слухачами необхідності самостійної української держави, що й стало одним з джерел формування духовної та мілітарної стійкості українців.

Прикметно, що невід'ємною частиною розвитку людського буття є духовні та соціальні цінності, джерелом яких є національні традиції, релігійність, внутрішньопсихологічний досвід людини, сформований впродовж життя. У філософії поняття «духовність» завжди відіграло чи не найпершу роль у ключових питаннях призначення людини, ролі, суті її буття. Адже духовне життя збагачувалося в процесі освоєння людиною навколишнього світу через традиції, виховання, добро, красу, гармонію, а не через тілесні насолоди. Прагматичні, побутові складові поєднувалися з естетичними й були засновані не на злі,

¹¹⁵ Франко І. Сербські народні думи і пісні. Зібрання творів. У 50-и т. К.: Наукова думка, 1980. Т. 26. С. 59.

¹¹⁶ Франко І. Пісні й дума про Серп'ягу (Івана Підкову) (1578). Зібрання творів. У 50-и т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 42. С. 486-488.

¹¹⁷ Франко І. Передне слово [До видання: Шевченко Т.Г. «Перебендя»... Львів, 1889]. Зібрання творів. У 50-и т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 27. С. 294.

ненависті, а на ширості, ніжному, гармонійному поєднанні людини з навколишнім світом. У природі людина шукала співзвучне своєму внутрішньому прагненню, своїм настроям. Це формувало своєрідний «генетичний код», що обумовлювався особливостями світосприйняття і світорозуміння наших пращурів, народним світоглядом, що включає в себе явища як естетичного, так і психологічного, соціального, філософського характеру. Відповідно, ми можемо визначити умовну модель, схему творення естетико-філософського принципу пізнання світу: *духовність* (дух, як носій життя із закладеним у ньому «генетичним кодом») – *естетичне споглядання* (співзвучність людського та природного через добро, красу, гармонію) – *етносвідомість* (етика, мораль, ідея спротиву та боротьби, естетика героїчного).

На цих підставах у монографії ми розвиваємо ідею Роду та Родовідповідності, яка трансформувалася в українських народних думках у поняття «нація», «державна». Тому Рід – не лише сім'я чи коло родичів. Це містке, широке узагальнення всіх космогонічних, духовних, релігійних, етнічних, кровноспоріднених універсалій нашого предка, людини праслов'янської епохи. Тому воїн (козак, лицар) в думовому епосі не лише той, хто в бою з шаблею чи то пістолем захищає рідну землю від ворога-завойовника. Воїн – це той, хто протистоїть будь-якій неправді, злу, насильству, які чиняться його нації, руйнують її як Великий Духовний та Ідейний Рід. Спадок від предків, який сублімувався у досконалий національний характер, визначив той опорний космологічний духовний гарт, що закладений в українських лицарях.

У зв'язку з цим, звертаємо увагу на винятково мілітарне визначення основних персонажів у народних думках. «Козаки» – це шляхетний орденський титул, суто національний визначник особливої суспільної станової приналежності, знак прийняття добровільної обітниць «моє понад-Я – у відреченні від себе», клейнод особистої присяги перед власним сумлінням, живим Богом, живою Вітчизною, рідною землею¹¹⁸. Навіть будучи ув'язненими тридцять років, неволя в них викликає не розпач, а протест, формує їх характер і питомо національну громадянську позицію (дума «Маруся Богуславка»).

Також у розвідці зазначено, що символічна система дум нерозривно пов'язана з низкою концептуальних мотивів боротьби за свій простір, за незалежність власного *Я-буття*, де

¹¹⁸ Азьомов В. Сім Великоднів на тиждень або Славень многовоскресності національної свідомості в думі «Маруся Богуславка». Архів В. Азьомова. С. 5.

немає місця жалю, тузі й плачу. Найбільш виразно вмонтованими в художньо-образну систему дум є образи *Степу*, *Шляху*, *Дому*, які поглиблюють ідейний зміст та слугують поштовхом до розвитку цілого ряду мотивів та художньо-естетичного змісту українських народних дум. Так, наприклад, ми підкреслили, що одним із найважливіших географічних чинників, який вплинув на формування основних етнопсихологічних рис українців, був степ. Відкритий простір степу відбився в українській психіці багатьма якісними нашаруваннями: свободолюбивістю, відчуттям рівноправності у взаєминах із іншими (коли спільно треба долати труднощі й небезпеки, а, одночасно, безмежна рівнина степу сприяє поняттю суспільної рівності: без хлопа й пана, себто аморфної маси без національної еліти, погорду до накопичення статків (які будь-коли може забрати стихія або ворог), фантазією¹¹⁹. Образ *Степу* в думках також постає і як чинник певної «селекції»¹²⁰. Упродовж історії стиралася вольовість, а скріплявся пасивізм із двох причин: насамперед, пасивна частина суспільності менше потерпіла, зберігши від нападів утечею, і вона передала свою пасивність – шляхом успадкування й виховання – нащадкам. Натомість, навпаки, активна, динамічна частина загинула.

Здійснено й аналіз поняття «своє-чуже», яке в українських народних думках виражає своєрідність народного світосприйняття і світорозуміння. Наголос зроблено на ролі колективного та індивідуального несвідомого. Зазначено, що колективізм – одна із наших вічних істин, а отже, козацька громада в думі – потужний архетипний символ психічного досвіду нашого народу, заснований на шляхетності, відвазі, мудрості, волі, боротьбі за свою незалежність. Тому найістотніша космологічна заповідь для козаків – не залишитися рабами, бо раб у наступних тілесних реінкарнаціях залишається рабом. Відтак, зазначено, що оповідачі, творці й виконавці дум змоделивали абсолютну взаємодію, взаємодопомогу, взаємодовіру між колективним та індивідуальним, їх спільну підтримку та взаємодоповнюваність.

Наголошено, що духовна й мілітарна стійкість героїв українських народних дум є виразниками національного

¹¹⁹ Набитович І. Етнопсихологія українців у літературно-критичній рецепції Дарії Віконської. *Формування національних основоположних підстав сучасного українського народознавства та літературознавства*: збірник наукових статей. Випуск I / упоряд. О. Вертій, О. Новікова. Київ: Українська літературна газета, 2018. С. 163–176.

¹²⁰ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1993. С. 55.

світосприйняття і світорозуміння, заснованими на сприйнятті землі як священної, яка була передана предками й заповідана нащадкам зберегти її; вірності Україні, козацькому шляхетному товариству, як архетипному колективному Великому Роду; прагненні військової верстви до свободи й узвичаєному неприйнятті будь-якого насильства і зверхности над собою, чим пояснюється в українців виняткова увага і повага до людської особистості й патріотизм; необхідності збереження повторюваних усталених позитивних циклів духовного й повсякденного буття українця з метою забезпечення тягlosti, безперервності і спадкоємності етносвідомості нації. Стійкість героїв дум виявляється у протидії неправді, насильству, спокусі, бо часто саме незнання істини, пасивність призводить до хибної позиції. Тому думи – це грандіозний проєкт активації національних космологічних первнів з метою психічної терапії рабської психології, гібридно культивованої прийшлими зайдами, а герої дум – взірці духовної, мілітарної й соціальної стійкості, які виховали й передали у спадок ідею спротиву і боротьби, загартували національний дух мільйонам українців, воїнів-лицарів у російсько-українській війні, уособленням яких є й незламний полк «Азов».

3.1. Символіка героїчного як художній засіб вираження соціальної стійкості героїв українських народних дум

Символіка – поняття загальнолюдське та виражається на рівні національної свідомості народу. Етимологія слова «символ» бере початок від грецького іменника *unmbolon*, що означає «знак», «прикмета», а дієслово з таким же коренем у перекладі означає «з'єднувати, зіштовхувати, порівнювати»¹²¹. Таке потрактування свідчить про те, що у свідомості людини навколишній світ сприймався не лише у видимих формах, а й порівнювався, уподібнювався певним явищам, предметам, які її оточували. Власне, у символі відображено певні уявлення, почуття, думки, ідеї народу. Символіка, як поняття етногенетичне, у фольклорних творах допомагає нам зрозуміти спосіб мислення наших пращурів, їх моральні, духовні, етичні й естетичні ідеали. В. Кононенко, зокрема, підкреслює, що такі морально-етичні ідеали, що їх передає символ, часто набувають яскраво вираженого національного характеру, адже «саме в символах нерідко відбиваються народні традиції, звичаї, обряди, вірування тощо, а зрештою, і національні риси характеру, рівень

¹²¹ Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. Коцура та ін. К.: Вид. В. М. Гавришенко. Корсунь-Шевченківський, 2015.

національної свідомості. Словесна символіка народу виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу; навіть індивідуальні символи, характерні для художньо-творчого осмислення дійсності, звичайно зумовлені особливостями національного мовного типу, мовної особистості»¹²².

В українській фольклористиці питанню вивчення природи, теорії символу та його вираженню в уснопоетичних творах присвячені роботи М. Максимовича, О. Бодянського, І. Срезневського, А. Метлинського, М. Костомарова, О. Потебні, М. Сумцова, О. Братко-Кутинського, О. Вертія, М. Дмитренка, Я. Гарасима, С. Пилипчука, Т. Шестопалової, О. Кузьменко та ін. Так, М. Костомаров виходив з народознавчої концепції розуміння символу. У працях «Історичне значення руської народної поезії», «Слов'янська міфологія» вчений надавав символіці філософського, поетичного, історичного та етнографічного значення. Він підкреслював, що одухотворення навколишнього світу було суттю уявлень наших предків. У процесі освоєння світу і себе в ньому, людина відповідно до своїх потреб надавала предметам своє розуміння, значення і це було *природним* відображення внутрішнього світу людини. Така символізація навколишньої дійсності була першою реакцією людини на шляху естетичного пізнання світу. В одній із своїх праць М. Костомаров писав: «Характерною і панівною рисою поетичного уявлення в наших народних піснях є символізація природи. Під символом ми розуміємо образний вияв моральних ідей за допомогою деяких предметів фізичної природи, причому цим предметам надається більш-менш визначена духовна властивість»¹²³. Таку народознавчу концепцію, «народний дух», «моральну ідею» ми розвиваємо і в нашому дослідженні символічної системи, яка, крім того, виражає духовну й мілітарну стійкість героїв українських народних дум.

Походження символу О. Потебня пояснював через закономірності розвитку мови. «Тільки з погляду мови, – писав дослідник, – можна привести символи до порядку, що відповідають уявленням народу»¹²⁴. Саме *уявлення* для вченого є

¹²² Кононенко В. Словесні символи в семантичній структурі фрази. К.: Мовознавство, 1991. С. 30–36.

¹²³ Костомаров Н. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества. Словянская мифология. Исторические монографии и исследования. М.: Чарли, 1994. С. 64–65.

¹²⁴ Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков: Университетская типография, 1860. С. 8.

основною ознакою, завдяки якій слово виражає зміст думки. У розвідці «Про зв'язок деяких уявлень в мові» О. Потебня наголошував, що значення слова повністю не показує зміст думки, а лише символічно відтворює цю думку. Зміна значень слова та утворення від нього нових слів встановлює зв'язок уявлень і вже потім усього того, що ми розуміємо під уявленням. Тому, розробляючи методологічну основу символу, О. Потебня вказував на його багатозначність.

Про глибоко предковичну основу в потрактуванні символу писав О. Братко-Кутинський у праці «Феномен України». Зокрема, він наголошував на енергетичних, просторових, часових, психологічних, релігійних, світоглядних, етичних чинниках формування національного символу. Аналізуючи та порівнюючи наші національні символи із символами інших народів (німців, росіян та ін.), вчений вбачав у їх змісті не агресивну енергетику та ідеологію завоювання світу, а життєтворчу енергію розбудови та розвитку. Ґрунтовно досліджував О. Братко-Кутинський і символіку кольорів, зокрема символіку барв воїнів (запорозьких козаків). Вчений зазначав, що жовто-блакитно-червона енергетика кольорів для наших предків була тісно пов'язана з енергетикою національної психології. Ці та інші положення вченого ми розвиваємо у нашій роботі та на цій основі з'ясуємо особливості творення символічної системи дум героїчного циклу.

Я. Гарасим у монографії «Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору» поетичну систему української народнопісенної творчості розглядає крізь призму етноестетичних вимірів, де основною домінантою була категорія «добропрекрасне», що виражає «оригінальний синтез морально-етичних настанов (ідея) та естетичних світовідчужань»¹²⁵. Аналізуючи, наприклад, твори колядково-щедрівкового циклу, вчений наголошує на своєрідному родичанні людини з небесними світилами: батько – місяць, мати – сонце, зорі – діти. Така поетична символізація дійсності, підкреслює Я. Гарасим, базувалася не на уявленнях про грубі надприродні фантастичні істоти та поклонінні їм, а на «тихо-мрійливому» спогляданні навколишнього світу нашими предками. Естетичну сакралізацію небесних світил, як писав вчений, «підхоплюють» весільні пісні (уявлення про щасливий шлюб, що укладається на небі, відображені у формі весільного короваю; *ясеньке сонечко, ясна*

¹²⁵ Гарасим Я. Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору. Львів: НВФ «Українські технології», 2010. С. 199.

зоря символізують дівочу красу тощо). Таке відчуття краси, виплекане при спогляданні небесних світил, вплинуло також і на сприйняття природних стихій і явищ – вітру, дощу, грому, блискавки, морозу, хмар, туману. В українських народних думках також наявні символічні образи *сонця, місяця, зірок, вітру, туману*, проте вони неоднорідно представлені у різних циклах дум. Наприклад, для дум невідьницького циклу характерні більше образи *зірок, туману*, для дум героїчного циклу – *сонця, вітру*.

Питанню національної самобутності світогляду українського народу присвячені й доповіді учасників щорічної Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ», яку організовує Інститут слов'янської філології Університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені. За результатами конференції, крім електронної версії щорічника, у 2018 році за редакцією О. Вертія та О. Новікової було видано й друкований збірник наукових праць «Формування національних основоположних підстав сучасного народознавства та літературознавства». У статтях, розвідках та рецензіях йдеться про українську національну ідею, національний світогляд, національний дух, а це скеровує дослідників на розвиток наукових ідей М. Костомарова, О. Потебні, І. Франка, Є. Маланюка, Олега Ольжича, Д. Донцова, Д. Чижевського та ін. Деякі положення розвідок І. Набитовича, В. Азьомова, О. Вертія, П. Іванишина, О. Гольник, Х. Катаоки, О. Тиховської ми розвиваємо у нашому дослідженні.

Символ як категорія поетики, що виражає саме героїчний характер ставлення до навколишнього світу (символічний світогляд), в українських народних думках ще належно не досліджено. Тому на матеріалі дум героїчного циклу «Козак Голота», «Іван Коновченко» та «Сірчиха і Сірченки» ми спробуємо з'ясувати змістове наповнення художнього символу, що виражає ідею спротиву та боротьби, духовну, соціальну й мілітарну стійкість. Дослідження символічної системи цих дум нерозривно пов'язане з низкою концептуальних мотивів *боротьби за свій простір, за незалежність власного Я-буття*, де немає місця жалю, тузі й плачу. Найбільш виразно вмонтованими у художньо-образну систему дум є образи *Степу, Шляху, Дому*, які поглиблюють ідейний зміст та слугують поштовхом до розвитку цілого ряду мотивів та художньо-естетичного змісту українських народних дум. З цього приводу О. Потебня писав: «... складний художній твір є такий само розвиток одного головного образу, як складне речення – одного

чуттєвого образу»¹²⁶. Такими ключовими фразами в думках є «Слави, лицарства козацькому війську зазнавати!», «Слава не вмере, не поляже Отинні до віка!», у героїв дум на генному рівні закладено «аристократію духу», виховану на спадкоємних традиціях непокори перед ворогом, захисту чести і гідності. Зокрема, у язичницьких настановах воїнові-козакові читаємо: «Честь воїна свята, бо там де вмирає честь, вмирає і воїн. Будь чесним. Чесність творить славу роду воїна. Хай життя воїнів палає як іскри. Такі воїни покликані до жертвовного служіння Богам. Будь ввічливим, стримуй свою гарячковість. Пам'ятай, Орел може спуститися до мишей, але миша ніколи не підніметься до висоти польоту Орла у височині. Відвага, героїзм, жертвність, чесність – це священні якості Воїна. Пам'ятай, життя людей досягає праведності при єднанні з родом. Виховуй в собі честь воїна, твори своє цілісне нетлінне «Я», що не раз переживе тимчасове тіло. ... За честь держави і роду свого, воїн-козак повинен бути готовий покласти своє життя. ...Кожен козак воїн повинен виростити синів і дочок, і добре навчити їх військовому мистецтву, щоб могли вони оборонити себе, народ, і землю нашу»¹²⁷. Тому, власне, *Степ* у думках мислиться як власний простір, що не терпить пасивності, рабської покори, мрійливого споглядання. *Степ* – це символ боротьби за власне незалежне Я-буття. Саме безкраї простори степу породили в українській психіці свободолюбство, соціальну рівність, нехіль до збагачення. Так, наприклад, у думі «Козак Голота» (варіант записаний П. Кулішем від лірника А. Никоненка), козак вільно гуляє *полям, битим шляхом*. Цей простір чітко окреслений як *свій*, тому він не терпить на ньому чужинця-татарина:

Ой *полямъ, полямъ* Килиімським,
То *шляхомъ битимъ* Гординськимъ,
Ой тамъ гулявъ козакъ Голота.
Не боїтця ні огня, ні меча, ні третєго болота.

...

То козакъ Голота добре *козацький звичай*
знає, –

Ой на Татарина скрива, якъ вовкъ, поглядає¹²⁸.

¹²⁶ Потебня А. О связи некоторых представлений в языке. Воронеж: Типография В. Гольдштейна, 1864. С. 54.

¹²⁷ Язичницькі настанови воїнові-козакові // <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatstvo/yazychnytski-nastanovy-voyinu-kozaku>

¹²⁸ Українські народні думи. Том другий корпусу. Тексти №№ 14-33 і вступ Катерини Грушевської. Харків, Київ, 1931. С. 9.

Символіка *поля* та *битого шляху* нерозривно пов'язана з *козацькими звичаями*, і це є традиційною формою сакралізації ідеї непокори та вкорінення її у народні маси на засадах лицарського духу та основ національного світосприйняття та світорозуміння. У варіанті думи, записаної Лукашевичем від невідомого кобзаря з Полтавщини, простір *степ (поле)* поглиблено образами *долини* та *Савур-могили*:

Да на *Савурь могилъ*, гулявъ козаченько,
гулявъ,

Да не якого дива не видавъ:

«Ой *долино-Ялино!* сколько я на тобѣ гулявъ,

Да не якого дива не видавъ!»

Ой на *поль* на Килиянскомъ,

На *шляху* Ордынскомъ:

То не ясный соколь лѣтае, –

То козакъ Голота, сердечный, добрымъ ко-
немъ гуляе¹²⁹.

Тріада *Савур-могила – Долина – Степ (поле)* у думі є символічним генетичним кодом нації, в якому поєднано минуле, теперішнє й майбутнє. Так, в архетипі *могила* відображені уявлення українського народу про потойбічне життя, згідно з якими душа після смерті покидає тіло. Проте існували й протилежні уявлення – душа лишається в тілі померлого і продовжує жити в могилі. За цими уявленнями в українській мові є усталене слово «домовина», тобто новий дім для померлого, де продовжуватиме жити його душа, тому туди кладуть гроші, речі першої необхідності. За однією з легенд, образ Савур-могили пов'язаний з предком козака Мамає, який колись врятував своє поселення від чужинських зайд¹³⁰. У думі «Козак Голота» образ Савур-могили генетично вкорінений у вірування народу та постає як «ідеальний образ», що формує мотив спротиву та пророкує герою подальшу щасливу долю: *Савур-могила* (символ захисту з минулого, де перемагає життя, а не смерть) – *Долина* (долина=доля) – *Степ* (ідеальний простір для спротиву в теперішньому і майбутньому). У цьому просторі Голота теж постає як ідеальний герой, бо ж ідеальне завжди породжує ідеальне. *Степ* не терпить неволі, *Степ* усуває покірних. Тут не

¹²⁹ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 8.

¹³⁰ Войтович В. Українська міфологія. Енциклопедія народних вірувань. Київ: ФОП Стебеляк, 2014. С. 442.

місце хліборобу і тихому, мрійливому українцю. Тому естетизація ідеального в думі вивершується у вчинку козака, його нетерпимості до ворога, який зазіхає на козака на його ж просторі. Підсилюється це емоційним темпоритмом виконання кобзарем думи, в якому відображуються ментальні сфери його світосприйняття, світорозуміння і світовираження. У кінцівці думи цей темпоритм особливо виразний, бо саме в ній виголошено ідею спротиву не лише на теперішнє, а й на майбутнє: «Ой ты Савурь могило! Скільки я гулявъ, / Да такои добычи не добував!»; «Ой поле Килиімське! / Бодай же ти літо й зиму зеленіло, / Якъ ти мене при нещасливій годині сподобало / Дай Боже, щобъ козаки пили та гуляли, / Хороші мислі мали, / Одъ мене більшу добычу брали, / И неприятеля підъ нозі топтали, / Слава не вмре, не поляже, / Отнині до віка! / Даруй, Боже, на многі літа!»¹³¹ (варіант записаний Кулішем від лірника Никоненка). За цього *Степ*, як ідеальний символічний образ, що виражає ідею спротиву та боротьби, генетично пов'язаний з образом *Шляху*, який теж визначає подальшу долю героя думи, бо ж спрямовує козака Голоту не у селянську хату, а у Запорізьку Січ, що символічно є для нього *Домом*: «Бархотний шликъ издіймає, / На свою козацьку голову надіває; / Коня Татарського за поводи взявъ, / У городъ Січи припав»¹³².

У думках «Іван Коновченко», «Сірчиха і Сірченки» образ *Степу* постає як чинник «селекції»¹³³. Суспільство, яке пасивно спостерігало та визискувало перед ворогом, передавало таку ж модель поведінки своїм нащадкам, тоді як активна, достойна та ідейна частина народу чинила опір та гинула в боях. Безмежний простір степу вплинув і на українську мрійливість, нехтування потреби ставити зміст у конкретну, строго визначену форму. Почуття «форми» (форма полягає саме на обмеженні, бо «безмежність» є запереченням форми, поворотом до аморфного, до хаосу) з природи чуже психіці українців, бо «у ній донині панує фантазія, широка воля – степ. Саме тут місце, де первісна багата природа вимагає надбудови розуму та свідомої волі, щоб органічне перетворити в організоване»¹³⁴. Безмежність степу

¹³¹ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 8-10.

¹³² Там само. С. 10

¹³³ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1993. С. 55.

¹³⁴ Набитович І. Етнопсихологія українців у літературно-критичній рецепції Дарії Віконської. *Формування національних основоположних підстав сучасного українського народознавства та літературознавства*: збірник наукових статей. Випуск I / упоряд. Олексій Вергій, Олена Новікова. Київ: Українська літературна газета, 2018. С. 166.

вплинула й на розвиток в українському характері негативних рис, які утверджувалися внаслідок багатолітнього поневолення. І. Набитович, аналізуючи творчість Д. Віконської, зазначає, що серед таких рис дослідниця визначала так званий «вибуялий індивідуалізм українців (одним із формантів якого для українців власне і був степ) – у значенні особистого егоїзму, та, як наслідок – невміння підкоритися загальним інтересам, стати елементом державотворення»¹³⁵.

Індивідуальне начало, підпорядковане колективному, зауважуємо в думі «Іван Коновченко». Мати не хоче відпускати єдиного сина на війну, проте молодий козак вважає за честь краще воювати, ніж вирощувати хліб. Тому на заклик полковника Філоненка «Гей козаки, панове молодци! / Ще которимъ не хочецца по вынныцяхъ горилокъ курыты, / Ще которимъ не хочецца по броварняхъ пывъ варыты, / А ще которимъ не хочецца за чарку горилкы шинкарци воза дровъ порубаты, / То ходите зо мною, / До Хвлыона, корсунського полковныка / На Черкень-Долыну погуляты / И славного лыцарства козацького-молодецького заживаты»¹³⁶, козак вибирає не розгульне життя, а козацьку честь і славу. Естетизація вищої ідеї в думі символічно зображена у порівнянні із життям хлібороба, яке є принизливим для молодого Коновченка. Зокрема, він не хоче, щоб його називали бабієм, гречкосієм, а коня – прибудую, бо ж «Тяжко мені, мати, по боронах ходити, / Сапйанові чоботи топтати, / Закоблукы викривляти, / А честь би то мені, мати, / Піти міждо друзи панове погуляты»¹³⁷, – говорить Іван Коновченко матері. Тож, для козака ідеальний світ – це шлях у степ, поле, бо саме там його дім. Якщо у багатьох переказах та казках наскрізним образом є образ трьох доріг (хто поїде прямо – той буде в голоді, хто поїде праворуч – той буде живий, але кінь загине, поїде ліворуч – буде вбитий, але кінь залишиться живий і т. д.), то в думках героїчного циклу дорогу (шлях) герой визначає сам: шлях у степ постає для нього як цінність буття, бо він самою своєю природою вкорінений у цю землю. Тому й мотив козака Коновченка піти «слави доставати» теж потрактовуємо як цінність, що формує «образ самого себе» й визначає подальші дії і вчинки героя думи. «Образ самого себе» має свої іманентні (властиві, притаманні) закони – культурні ідеали, культурну поведінку, родові ідеальні. У думі «Іван Коновченко» вони

¹³⁵ Набитович І. Етнопсихологія українців у літературно-критичній рецепції Дарії Віконської. С. 167.

¹³⁶ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 44.

¹³⁷ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 42.

зображені крізь призму символічного образу *Дому*, але не як символу сімейного благополуччя й багатства, а як сакрального ідеального простору, в якому виховується, утверджується та передається ідея боротьби від покоління до покоління. Ця ідея в думі символічно втілена у батьківській зброї, що знаходиться у кімнаті. Тому цілком природно, що тут не пахне хлібом:

Ивась Коновченко одъ сна пробужае,

По двору похожае

И смутку соби превельку мае.

У хату вхожае,

Кимнату видчыняе,

Батьківську шаблю зъ килка здыймае¹³⁸.

У варіанті думи, записаної від кобзаря І. Крюковського в Лохвиці 20 травня 1876 р., Іван Коновченко входить до *світлиці* як сакрального родового простору, де мати попередньо заховала від сина батьківську зброю, але яку він все ж таки знаходить у запічку, і це теж символічно вказує на вкорінення та невикорінення духу воїнства у родині:

То Йвась Коновченко од сна встае,

У світлицю вхожае,

По стінах поглядае,

Що вже батьківської рушниці на стіні ні

одної немае,

Тільки в запічку семип'ядная пицаль сіяе.

То він то коло неї собі козацький звичай

добре знае,

Та до Корсунського полковника

На Черкень долину за сімсот верст поспішае¹³⁹.

Дім, світлиця – психологічні синоніми у вираженні особливостей національного світосприйняття і світорозуміння. Поняттям світла пройнята низка фундаментальних понять українського менталітету: СВІТ, СВІТлиця, всеСВІТ, СВІТогляд, СВІТозарний, СВІТочолий і т. п. Світло символізує першотворення світу, життя, істину, джерело достатку¹⁴⁰. Тому *світлиця* в думі – символічний образ зображення і вираження життєдайного простору, в якому виховуються на козацьких звичаях і традиціях. Особливим і незамінним атрибутом цього простору є зброя, яка теж випромінює світло (у варіантах дум

¹³⁸ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 45.

¹³⁹ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 59.

¹⁴⁰ Войтович В. Українська міфологія. Енциклопедія народних вірувань. С. 497-498.

«семип'ядная пищаль сіяє», «на стіні аж отечеськая шабля висить аж сяє» та ін.).

Крізь призму Роду в думі «Сірчиха і Сірченки» зображені образи *Степу, Шляху, Дому*. Рід – не лише сім'я чи коло родичів. Це містке, широке узагальнення всіх космогонічних, духовних, релігійних, етнічних, кровноспоріднених універсальї нашого предка, людини праслов'янської епохи. Двоє синів вдови Сірчихи Петро і Роман від їжджають з дому. Бажають вони дізнатися про батька Івана Сірка, де він свою «голову козацьку поклав». Тому для них традиційний шлях пошуку – це козацький курінь, три зелені байраки. Відїзд за такого мотиву з материного дому в степ, долину, байраки в думі є символічним кодом вкорінення козацького волелюбного та бунтарського духу в *родові цінності*. Мотив сповідання однакових цінностей у сім'ї розширює й розуміння та потрактування образів *Степу, Шляху, Дому*. У думі вони насичені героїко-моральним імперативом відданості *ідеї родової боротьби без страху смерті*, що є ідеологічною у своїй суті.

Таким чином, крізь призму пізнання зовнішнього через внутрішнє, образи *Степу, Шляху, Дому* в українських народних думках «Козак Голота», «Іван Коновченко», «Сірчиха і Сірченки» поглиблюються у змістовій, ідейній формі. За цього *Степ* символічно потрактовується як: а) безмежний простір для організації спротиву та боротьби за власне самовираження. Тому образи *Шляху* та *Дому* символічно вмонтовані в цю ідею й спрямовують героя на той *Шлях*, що веде у Запорізьку Січ (*Дім*); б) чинник «селекції», що унеможливує знаходження у цьому просторі хлібороба чи гречкосія, тому герой цього простору – це ідеальний герой часу; в) вираження ідеї родової боротьби без страху смерті. Образ *Дому* тут символічно виражений сакральним ідеальним простором, у якому виховується та передається ідея боротьби від покоління до покоління. Саме на таких національних підставах ми маємо виховувати молоде покоління, щоб не допустити морального, духовного та ідейного винародовлення. Крім того, в загальній системі соціальної стійкості духовна та мілітарна стійкість в думках ґрунтується на питомо національних цінностях, які формувалися у ході становлення та розвитку національного укладу життя, що утверджує в окремій особі, спільноті, громаді стійкість до суспільних потрясінь і криз у сучасному житті.

3.2. Лицарство і національна самобутність вишуканості та благородства духовного світу героїв українських народних дум

Одним із важливих складових становлення національного характеру, духовної та мілітарної стійкості є лицарство.

Лицарство – це сукупність вироблених народом упродовж віків правил поведінки, національного розуміння честі, гідності, обов'язку тощо. Ці якості національного характеру досить глибоко і повно розкриваються в українських народних думках, вони становлять основну мету козацької педагогіки, а відтак, утверджують вільнолюбність, готовність на самопожертву в ім'я України, як основу лицарства та національної ідеї загалом.

На жаль, усвідомлення цієї основи в українській науковій думці відбувається за досить складних і суперечливих пошуків. Так, для С. Безклубенка «національна ідея» – «болячка», що становить «хворобливу рису національного характеру»¹⁴¹. Безпідставність такого твердження цілком очевидна. Адже історичні умови склалися так, що українська нація жорстоко і цинічно позбавлялась можливостей повнокровного соціального, духовно-морального розвитку і весь час потребувала свого утвердження. Тому маємо не нехтувати духовними цінностями, а навпаки, створювати ґрунт для особистісного самовизначення кожної людини, розвитку національної самосвідомості, патріотизму тощо. Відрадно, що саме на це спрямовують свої зусилля інші дослідники (П. Іванишин, К. Черемський, І. Денисюк, М. Дмитренко, О. Майборода, О. Вертій та ін.) та розглядають це питання у міжнародному контексті (Г. Нудьга, М. Набок)¹⁴².

¹⁴¹ Безклубенко С. Національна ідея: сама по собі та в контексті загально-людських цінностей. Матеріали до української етнології. Випуск 2 (5). К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, 2002. С. 22

¹⁴² Див.: Іванишин П. Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка. Дрогобич: «Відродження», 2001; Черемський К. «Шлях звичаю». К.: «Глас», 2002; Денисюк М. «Релікти лицарсько-дружинної та билинної поезії». *Слово і час*. 2003. №1; Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. К.: «Народознавство», 2001.; Майборода О. До питання про структуру і зміст національної ідеї. Матеріали до української етнології. Випуск 2 (5). К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, 2002.; Вертій О. Шевченкознавство Івана Франка в контексті національного самопізнання та самоусвідомлення українців. *Українське літературознавство*. 2014. №78.; його ж: Світоглядно-духовні грані українського Всесвіту. Життя, наукова, педагогічна та громадська діяльність Івана Хланти. Ужгород: ТДВ «Патент», 2021; Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі: у 2 кн. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. Кн. 1.; його ж: Українська дума і пісня в світі: у 2 кн. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. Кн. 2.; Набок М. Українські народні думи: національні особливості сприйняття в процесі міжкультурного спілкування. *Психолінгвістика: збірник наук праць. Серія: Філологія*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2018. Вип. 24 (2). DOI: 10.31470/2309-1797-2018-24-2-198-217; її ж: «Українська фольклористична енциклопедія» в колі міжнародних студій. *Slavica Slovaca*. 2021. vol. 56, no. 3. DOI: 10.31577/SlavSlov.2021.3.20.

Важливе значення для дослідження духовної та мілітарної стійкості в українських народних думках мають і праці з проблем козацької педагогіки. Так, Ю. Руденко визначає такі складові кодексу лицарської честі:

- непохитна вірність принципам народної моралі, духовності;
- відстоювання свободи і незалежності народу, держави;
- уміння скрізь і всюди поступати благородно, виявляти лицарські чесноти;
- готовність боротися до загину за волю, честь і славу України;
- ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих заброд-завойовників;
- здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі;
- героїзм, подвижництво у праці і в бою в ім'я свободи і незалежності України¹⁴³.

На основі цих та інших складових лицарства ґрунтується національний характер, духовна та мілітарна стійкість героїв дум «Козак Голота», «Самійло Кішка», «Іван Коновченко, Вдовиченко», «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Острияницю», «Отаман Матяш старий», «Хмельницький та Барабаш», «Богдан Хмельницький і Василь Молдавський», «Іван Богун», «Білоцерківський мир і нове повстання проти польської шляхти», «Корсунська перемога» та ін.

Коли в Західній Європі лицар – це воїн, який мав бути із так званої благородної сім'ї, пов'язаний з класовими феодалними привілеями, то в українському фольклорі – це простий козак, який вільно гуляє степами, у боях з ворогами, у повсякденному житті виявляє названі вище чесноти. За всієї спорідненості лицаря західноєвропейського середньовіччя, українське лицарство глибоко закорінене в етнічні вояцькі особливості родоплемінного суспільства, бере в ньому свої початки. На ранньому етапі парубоцька верства ще не мала військової організації і керувалась подвійною, побутово-парубоцькою та лицарською етикою, все ж дотримувалась певних моральних установ, спрямованих на плекання мужності, відваги та дисциплінованості.

Якщо ж звернутися до етимології слова «козак», то зазначимо, що смисл слова увібрав у себе первісне розуміння

¹⁴³ Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи. *Рідна школа*. 1994. № 5. С. 16.

навколишнього світу, що дає змогу точніше окреслити суть природи козацтва. Так, чимало дослідників намагались пояснити це слово як запозичене. Нині воно трактується як суто праукраїнське, що мало коріння ще з часів держави артів. Тоді існувало слово «кес» (варіанти «кос», «касс»), що означало «меч». Слово «кесар» складалося із двох слів «кес» (меч) і «сар» (головний), і мало значення *перший воїн*. Переходячи в інші мови, воно набирало іншого звучання. Так, люди озброєні «кос» (мечами) були «косаками», звідси й слово «козак»¹⁴⁴. Відтак, характер козаків відтворював істинне прагнення до боротьби, що було властиве першому воїнові у ній, пройнятому поривом до перемоги, бажанням здобути собі *славу*, яка має бути вічною. «Слава не вмере, не поляже, отнині до віка!», – так закінчуються думи. У думках героїчного циклу не лише стверджується ідея боротьби, а й смерть сприймається як священнодійство.

Слово «Січ» теж багато в чому виражає внутрішню суть козацтва. Традиційно його значення пояснювали як «сікти», «висікати» в розумінні рубати, висікати у важкодоступній лісовій місцевості місце, придатне для життя. Але козацькі Січі будувались у степовій зоні і не стосувалися лісу, то, як зазначає Д. Яворницький, «обране місце для влаштування у ньому Січі вимагало штучних укріплень; для цього *висікали* десь поблизу наміченого для Січі місця товсті дерева, загострювали їх згори, осмолювали знизу і вбивали частоколом навколо якогось острова чи мису правильно підковою...»¹⁴⁵. Однак слід взяти до уваги й інше потрактування значення цього слова. «Січ» має своє коріння ще з «доскитських часів і утворене від слова «сік» («січ»), що у мові наших предків і їх родичів шумерів означало «удар»»¹⁴⁶. Тобто, Січ для козаків була центром організації швидкого відплатного удару.

Отже, зміст слів «козак» та «Січ», що виражався у значенні першого воїна у швидкій відплатній реакції на удар, відповідав внутрішній суті характерів козаків і разом з тим творив своєрідність їх світосприйняття та жанрову оригінальність народних дум. Поряд з цим зазначимо, що із намаганнями удостоїти себе честі й слави шляхом стійких і вмотивованих дій козаки організовували оборону від нападів, і, відповідно, реакція захисту вимагала завдавати відплатного удару. Тож козаки не були загарбниками, а були лише оборонцями рідної землі, віри, й часті походи у турецькі землі здійснювались тільки за наявності

¹⁴⁴ Братко-Кутинський О. Феномен України. К.: Вечірній Київ. Київ. С. 82-85.

¹⁴⁵ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990. Т. 1. С. 53.

¹⁴⁶ Братко-Кутинський О. Феномен України. С. 88.

небезпеки. До того ж прагнення козаків до боротьби не мало у своєму змісті ідеології насильства. Наша національна символіка (тризуб, синьо-жовтий прапор), бойова символіка (прапори, герби, печатки козацьких старійшин тощо) виражають не агресивну ідеологію, а життєтворчу силу. Тому, маючи таку природну основу, українська ідеологія владу над життям доводила не відбиранням його, а утвердженням життєтворення і розбудови.

Які ж основні етнопсихологічні характеристики криються в національному характері українців? Трипільська пракультура залишила у спадок українцям «терплячість, мовчазну відвагу, скромність, ...впертість у досягненні мети і вміння стійко сприймати невдачі», «демократичний громадський устрій». Від понтіїської пракультури «українці успадкували відвагу, ...творчий дух, ...потяг... до різних спілок, громад, артілей». Готськими впливами визначалися «стійкість характеру, військова й державна дисципліна, дотримання угод, організованість». «Цікаве поєднання готизму з еллінізмом (понтіїством) дало тип запорозького козака, який дивував іноземних істориків...». Київсько-руський первень визначив «дух волелюбності й національної гордості, ... глибокий український патріотизм»¹⁴⁷.

Таким чином, простежимо прояви духовної та мілітарної стійкості на матеріалі українських народних дум. Так, у думі «Про смерть Івана Коновченка і похід проти татар», записаній М. Цертелєвим від невідомого кобзаря на Миргородщині 1814 року, полковник Філоненко звинувачує не його, а товаришів:

О це ви братци не добре зробили,

Що напилото козака гуляти пустили¹⁴⁸ ...

На причині невдачі в думі не наголошується, основною є *мета*, заснована на прагненні відстояти честь і славу козацького війська. До того ж, смерть у думках освячується і, головне, вона позбавлена тяжких фізичних мук. У «Думі про Хведора Безродного», що її записав О. Русов від кобзаря О. Вересая, зазначається, що «Хведор Безродний, бездольний пробуває, *Порубаний, постріляний* на рани смертельні не змагає»¹⁴⁹, тобто засвідчуються факти. Далі в думі на фізичних болях увага не зосереджується, їх наче не існує, натомість наголошується на

¹⁴⁷ Лозко Г. Українське народознавство. Вид. 5-ге, зі змін. та доповн. Тернопіль: Мандрівець, 2011. С. 512.

¹⁴⁸ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 29.

¹⁴⁹ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 117.

розумінні *мети і дії* Хведора Безродного: «Високою могилу висипали ... І премудрому лицарові славу учинили»¹⁵⁰.

Н. Кононенко інтерпретує образи козаків як мучеників. «Саме те, що козаки страждали й гинули на війні, – пише вона, – було суголосним життям святих та поневірянням сиріт, що жебраки оповідали своїм слухачам... Саме через цей наголос на стражданнях козаки виступали в думках ніби в мантиях християнських мучеників: зі звичайних людей вони перетворювалися на святих»¹⁵¹. Козаки аж ніяк не мученики, вони *активні борці!* Життя для них – не страждання, а активна дія, що є виявом світогляду, заснованого на священнодійстві народження, життя і смерті. Християнській ідеології «притаманна віра у вічне життя, але головна ідея зводиться до покірності, слухняності, відмови від земних благ, за які нібито людина отримає компенсацію в потойбічному світі»¹⁵². Тому «якщо людина прожила благочестиво, її смерть – легка і швидка. Якщо ж грішна, то смерть тяжка і довга»¹⁵³.

Цей спосіб мислення для козаків неприйнятний, адже вони аж ніяк не смиренні, активно діють, а не відсиджуються чи очікують чогось. Власне, ця дієвість епічних героїв визначається епічним складом дум і впливає на їх характеристику, яка «здійснюється не драматично – постановкою особи в різних обставинах, а шляхом безпосереднього опису: оповідач або ж від себе робить коротку характеристику особи, або ж вкладає цю характеристику в мову іншого героя»¹⁵⁴. Гетьман Потоцький, напр., має «розум жіночий» (дума «Про похід Богдана Хмельницького в Молдавію»), Юрасю Хмельницькому «не подобало над козаками гетьманувати, а подобало козацькі курені підмітати» (дума «Про смерть Богдана Хмельницького») тощо.

Так, у думі «Козак Голота», записаній П. Кулішем у 1854 році на хуторі під Оржицею від лірника А. Никоненка із села Оржиці Полтавської губернії, розкривається характер героя через його дії і вчинки, зумовлені суто українським морально-етичним підґрунтям. Зауважимо, що козак Голота походить родом не з

¹⁵⁰ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 117.

¹⁵¹ Кононенко Н. Епос та плач: про витоки української думи. *Родовід*. 1993. 6: 29.

¹⁵² Лозко Г. Українське язичництво. К.: Український центр духовної культури, 1994. С. 19.

¹⁵³ Зварич С. Смерть у системі народного світогляду. *Родовід*. 1993: 5. С. 43. 2-48.

¹⁵⁴ Лисовській А. Опыт изучения малорусских думъ. Издание полтавскаго губернскаго статистическаго комитета. Полтава : Типографія Губернскаго Правленія, 1890. С. 19.– 53 с.

вищих верств українського суспільства. Це – представник простого народу, який за свій обов’язок обрав захист рідної йому землі. Смысл його життя не в тому, щоб просто жити, а в тому, для чого жити. Наповнення його буття високим духовним змістом – це складний процес становлення Голоти як лицаря.

Правда, на козакові шапка-бирка,
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітромъ підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохоложає¹⁵⁵, –

читаємо в думі.

Незважаючи на убогу зовнішність козака, він «Не боїтця ні огня, ні меча, ні третєго болота»¹⁵⁶. Та й Д. Яворницький підкреслював, що «... не знали вони (козаки) розкоші ні в одязі, ні в прикрасах, ні в самій їжі, яку господар мав завжди одну і майже завжди однакову, ... на простоту і скромність у житті запорожці дивилися як на одну з найважливіших причин їх непереможності в боротьбі з ворогами»¹⁵⁷, що було виявом суто українського розуміння лицарства, сформованого упродовж віків. Це формувало в характері козака духовну та мілітарну стійкість.

За умов цілісного і постійно зв’язку з народом, що суттєво помножило його життєвий досвід, Голота формується як людина, наділена незвичайною хоробрістю, що відтак зумовлює нехтування безпекою. «Мешканці Малоросії не злі люди, вони віддають перевагу хоробрості над хитрощами, тоді як мешканці Великої Росії радше злі, ніж хоробрі»,¹⁵⁸ – писав з цього приводу французький дипломат Ж.-Б. Шерер.

Козак Голота вільний як соціально, так і духовно. Соціально, себто не маючи власної домівки, сім’ї, духовно – глибинно підпорядковуючись ідеям вищим, зокрема таким, як честь, гідність, відвага і т. ін. Він сприймає життя дійсним, таким, як воно є, що дає підстави діяти відповідно до моральних норм української нації і, водночас, визначає його як людину честі та лицарської вдачі. Власне, різниця Голоти і татарина у поглядах на вищі ідеї, що розгортаються далі в діалозі-суперечці і переходять в діалог-боротьбу, створює обставини, на основі яких виникають

¹⁵⁵ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 9

¹⁵⁶ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 9

¹⁵⁷ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. С. 50.

¹⁵⁸ Шерер Жан-Бенуа. «Літопис Малоросії» або історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. К.: 1994. С. 71.

гострі суперечності, що виявляються в ряді подій, зображених у думі. Зазначимо, що вони є важливою формою розгортання конфлікту, в якому й продовжує розкриватись характер козака Голоти.

Високоморальність дій, усвідомлення переваги добра над злом виразною особистістю козака Голоти, вільно спрямовує дії та вчинки героя на їх здійснення. Власний життєвий світ Голоти гармоніє із потребами української нації у свободі й незалежності. Він виборює право бути вільним, тому й

На присішкахъ ставъ,
Без міри пороху підсипає,
Татарину гостинця въ груди посилає.
Ой ще козакъ не примірівся,
А Татаринъ икъ лихій матері съ коня покотився
Вінъ ёму віри не донімає,
До ёго прибуває,
Келепомъ міжи плечі гримає,
Коли жъ огледитця, ажъ у ёго й духу немає!¹⁵⁹

Маємо зазначити, що об'єктивний рух дійсності з її поворотами, життєвими обставинами створює так званий морально-психологічний стан обох героїв думи, а саме, зіткнення відваги і боягузтва, дисципліни і розбещеності. Ця сутність, як ми бачимо, веде до переростання розвитку ситуації в драматизм, який і був породжений характером конфлікту. Напружена тональність, пластичність зображення, діалог-суперечка, діалог-боротьба, портретні характеристики, поведінки героїв – все зображується у ході наростання драматичного сюжетного часу. Адаже із самого початку розгортання подій у думі чітко зауважуємо загострення взаємин між виразниками різних поглядів, переконань, релігій тощо.

Чимало науковців у своїх поглядах на народ висловлювали думки, що він занадто емоційний, м'який, щоб говорити про власне самостійну державу. Та історія дає чимало фактів, коли простий народ не лише захищав власну землю, а й часто домагався у своїх ватажків про наступні походи проти докучливих ворогів. Підтвердженням цьому є думка про «Козака Голоту», герой якої хоча і родом із низового селянства, але із яскраво вираженими ідеями державного самоздійснення України, а також спротив українського народу російським окупантам у війні 2022 року.

Стійкість духу, тіла і віри характеризує героїв думи «Самійло Кішка», яка була записана П. Лукашевичем близько 20 липня

¹⁵⁹ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 10.

1832 року в Полтавській губернії від бандуриста І. Стрічки. Ця дума є найбільшою за обсягом і розповідає нам про втечу на галерах Самійла Кішки разом з козаками із турецького полону. Як зазначається у примітках до цієї думи, Самійло Кішка брав участь у морських походах запорізьких козаків проти султанської Туреччини, був керівником повстання невольників на турецькій галері. І після звільнення його обрали гетьманом запорізьких козаків¹⁶⁰.

Вступна частина думи має розповідний характер і спрямовується оповідачем-виконавцем через призму тяжкого минулого невольників у теперішнє, де зосереджено основні дії героїв. Усі вчинки Самійла Кішки набувають морального характеру у взаємозв'язку із ставленням до відповідних подій та явищ. Так, особливості характерів українського гетьмана та Ляха Бутурлака чітко виражаються у їх життєвих спрямуваннях і т. д. Власне, маємо різні погляди на мораль, обов'язок, честь, гідність, а відтак і різні умови перебування на чужій території. Однак їх єднає спільна земля, приналежність до однієї нації.

У діалогах Самійла Кішки з Алканом Пашею та Ляхом Бутурлаком маємо відкритість його поведінки і взаємин. Коли Лях Бутурлак намагається нав'язати Самійлу Кішці чужу віру, то гетьман дає йому рішучу відповідь:

Ой, Ляше Бутурлаче, недов'ярку християнській !

Бодайже ты того не дождавъ,

Щобъ я въру Християнскую підъ нозъ топтавъ !

Хочъ буду до смерти бѣду да неволю пріймати,

А буду въ земль Козацькій голову християнскую покладати;

Ваша вѣра погана,

Земля проклята!¹⁶¹

Для гетьмана запорізького Самійла Кішки сказати правду, то значить вчинить благородно. Це закон його душі. Сила його духу як лицаря, сила високої моральності не дозволяють проміняти ці цінності на матеріальні блага. Ця сила лякає уві сні навіть Алкана Пашу. Бо ж сняться йому «турки-яничари порубані», «бідні невольники на волі», а самого Алкана Пашу «гетьман Кішка На три часті розтерявъ». Тому-то Лях Бутурлак бідного невольника намагається

Съ ряду до ряду саджати,

По два, по три старьи кайданы и новьи исправляти,

На руки, на ноги надѣвати съ ... кровь Християнскую

На землю проливати!¹⁶²

¹⁶⁰ Українські народні думи. М.: Наука, 1972. С. 446.

¹⁶¹ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 46.

¹⁶² Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 45.

Бажання звільнитися переростає у велику духовну силу, наполегливу боротьбу. Душевний стан Самійла Кішки у неволі не став пригніченим, а навпаки розвинувся у його безпосередньо стійких і наполегливих діях, рухах, динаміці боротьби, швидкості думки, а це говорить про рішучість його характеру. Це людина глибоко духовна, в основі якої лежить мужнє і активне сприйняття життя. А головне, в образах Самійла Кішки та козаків маємо спільність відчуттів співпереживання за долю батьківщини, поняття роду, яке представляє у собі ідею покликання народу на волю і незалежність.

Вдається Самійло Кішка і до деяких хитрощів, що є характерною прикметою лицаря-українця. Гетьман, зокрема, у своїх цілях оковиту горілку «То у рукава, то у пазуху, сквозь третю хусту додолу пускав»¹⁶³, а після споювання Алкана Паші та знищення турків-яничар він «Половину Козаківъ до опочинь у оковы посадивъ, А половину у Турецкое дорогое платъе нарядивъ»¹⁶⁴. Самійло Кішка не приймає ганебних умов задля порятунку, завдяки розуму, винахідливості, хоробрості він рятує себе та своїх козаків-невольників. Тим самим він нехтує своїм життям заради життя рідних йому побратимів. В основі таких дій лежить усталений звичай побратимства на Запорізькій Січі. З цього приводу Л. Залізняк говорить: «Оскільки всі члени комітету вважалися братами, масового поширення набув обряд побратимства. Різні козаки зверталися один до одного «братчику, брате», а січовиків звали «козацьке братство»»¹⁶⁵. Саме так і діє Самійло Кішка.

Цікавим виступає образ Ляха Бутурлака після захвату козаками турецьких галер. Залишивши його живим, Самійло Кішка має від нього корисні поради, які й рятують невольників. Дії Ляха Бутурлака, його мова спрямовані більше на збереження власного життя, ніж на щире покаяння за зраду. Художній прийом ступеневого звуження образу дає можливість всебічно розкрити його намагання будь-якою ціною зберегти своє становище. Так, якщо на початку думи Лях Бутурлак постає перед нами у ході розгортання подій і його образ емоційно насичений, то з розвитком сюжету ця насиченість поступово згасає, засвідчуючи повну пасивність героя. Саме така подача цього образу узагальнює узвичаєне народне уявлення про зрадників, де разом з осудом все ж таки маємо і прояви благородства. Засвідчує ці прояви і повернення козаків на рідну землю, коли вони

¹⁶³ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 45.

¹⁶⁴ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 45.

¹⁶⁵ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. С. 165-166.

А сребло, злато на три часті паювали:
Первую часть брали на церкви накладали:
На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемировській монастирьъ,
На святую Сьчовую Покровъ давали¹⁶⁶.

Така лицарська чеснота як непохитна вірність принципам обов'язку, віри, духовності, народної моралі в цілому в такому разі надає ще виразнішого і місткішого епічного звучання характерам героїв і думі загалом.

Глибоким моральним змістом пройняті й думи «Івась Коновченко, Вдовиченко», «Отаман Матяш старий», «Смерть козака в долині Кодимі», «Три брати самарські» та інші. Саме в них виражається тверда, переконлива життєва позиція рядового козацтва та вплив на них мудрих порад старшини. Відчуття поваги до рідної землі, ненависть до її ворогів та відстоювання своїх національних інтересів зауважуємо в думках «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю», «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська перемога», «Іван Богун», «Білоцерківський мир і нове повстання проти польської шляхти» та інші.

Наприклад, у думі «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю», яка була записана Ф. Дніпровським 23 вересня 1928 року у місті Харкові, в Центральному селянському домі від кобзаря П. Древиченка із села Малютини, лицарські чесноти козаків виражаються через протистояння добра зі злом, волі з неволею, правди з неправдою, честі, гідності з безсоромністю і принизливістю тощо. Пани-ляхи за рахунок поступливості і щедрості козаків-запорожців не допускали,

Щоб іздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, –
Спорудили над Кодаком
Город – кріпосницю...
Іде бурлак чи комишник
Порогом – водою,
Його нове чуже військо
Й оддає в неволю¹⁶⁷.

Внутрішні пориви козаків не можуть призвичаїтись до могутності зла, тому за обов'язок вони мали протистояти цьому. Таким чином, курінний Сулима та хорунжий Павлюк «Добре ляхів частували – Військо вибили дощенту, Кодак

¹⁶⁶ Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № № 1-13 і вступ Катерини Грушевської. Х., 1927. С. 49.

¹⁶⁷ Українські народні думи, 1972. С. 259.

зруйнували»¹⁶⁸. Ненависть до ворогів тут, як бачимо, породжена свідомістю обов'язку, почуттям любові до народу, рідної землі, життя на благо втілення вищих духовних цінностей.

Ця надзвичайна сила злякала Конєцпольського. Як зазначається у примітках до думи, «Станіслав Конєцпольський був великим польським магнатом в першій половині XVII ст. Тільки в районі Південного Бугу на Україні йому належало 740 сіл, 170 міст і містечок»¹⁶⁹. Тому й взяв він «З козаків данину – хорунжого Павлюка Ще й Павла Сулиму ... Та й повезли у Варшаву ... на тяжку муку-кару, Всім лихам на диво»¹⁷⁰. Врятувавшись, Павлюк по поверненню на рідну землю не зупиняється на досягнутому, а «Знайшов собі побратима – Орла Остряницю». Втім, ми бачимо, що всемогутність прагнень, по суті, стає основою буття людини, а відчуття свободи, морального обов'язку дають право на власне незалежне життя. Так виявляється шляхетність та гідність козаків-воїнів. Вони ж бо є творцями держави і їх дії на вчинки відповідають духовним потребам нації.

Сила духу козацької голоти потребувала фізичної підтримки старшини, яка не змогла повністю оцінити їх прагнення і тому зазнала поразки. За того зауважуємо, що не стільки соціальний чинник служив причиною роздвоєності старшини із козацькою голотою, скільки недоусвідомлена психологічна єдність між ними. І ось цей психологічний збіг умов не знаходить свого відображення у спільності їх дій. Використання композиційного принципу поляризації глибше розкриває протилежність точок зору героїв. Відтак, як і Сулима, так і Павлюк та Остряниця назвали свободу її власним ім'ям. Вона для них – все, заради чого потрібно було боротися і віддати за неї найдорожче – своє життя. Войовничість у свідомості козаків була тією невід'ємною рисою, що творила одну з основ національного світогляду, яка додавала народові силу, міць і впевненість у подальших діях. Таким чином, боротьба до загину є суттєвим чинником формування козака як лицаря.

Прикметною ознакою вияву лицарських чеснот, духовної та мілітарної стійкості гетьмана Богдана Хмельницького та рядового козацтва у боротьбі проти польської шляхти є дума «Корсунська перемога», записана М. Ніговським близько 1840 року в селі Красний Кут Харківської губернії від кобзаря М. Ригоренка, відображає боротьбу і перемогу козаків під

¹⁶⁸ Українські народні думи, 1972. С. 259.

¹⁶⁹ Українські народні думи, 1972. С. 453.

¹⁷⁰ Українські народні думи, 1972. С. 260.

проводом Б. Хмельницького під Жовтими Водами. Ненависть до ворогів утверджує козаків як лицарів. Вона була породжена намаганнями захистити свій народ від зла і безправ'я, від зверхності і знущань. Більше того, щоб примусити людину бути рабом, потрібно її думки, мислення повернути на невільницький шлях, оперезати її путами примусу, тим самим принижуючи її честь і гідність. Для справжніх лицарів обмежити їх волю, то значить відібрати у них право на життя, затоптати їх власне «Я», винародовити як людей, з чим вони ніколи не можуть змиритися. Богдан Хмельницький своїм далекоглядним зором провідника впевнився у високих поривах його лицарів-козаків. До того ж козаки мають виправдати довір'я Хмельницького, виявляючи тим самим і дисциплінованість свого духу, що є ознакою їх благородної крові. Тому запорожці

Підъ городомъ Корсунемъ... станомъ стали,

Підъ Стеблевомъ вони солодъ замочили;

Ще й пива не зварили,

А вже козаки Хмельницького зъ Ляхами барзо посварили¹⁷¹.

Дійсний зміст їх вчинків закладений і у послідовності розвитку цих вчинків, що в кінцевому наслідку дає додатні результати. Тому козаки-запорожці цікавляться у ляхів, чом вони їх не дожидають, їхнього пива не допивають, маючи на увазі, що не до кінця вони спробували на собі силу козацьку, яка ще далі вибухне з новою силою. Піднесені, мужні пориви козаків протистоять сумним мотивам пані-ляшки, яка втратила свого чоловіка. Цілісність прагнень героїв думи знаходить себе у легких змінах дій, їх мові і т. д.

У варіанті думи, записаній, наприклад, Копитьком у Золотоноші, ця легкість змін веде до розширення її художнього простору, бо дії з України поширюються і на Польщу. До того ж, цей художній простір у варіанті Копитька розгортається за допомогою таких прикметників, як дорога була *барзо крута* та *барзо грузька*, що вказує на важкодоступність до визначеної мети, чого немає в аналізованому вище варіанті. Дотримуючись послідовності своїх дій, козаки «... Ляхів доганяли, Пана Потоцького піймали, якъ барана зв'язали»¹⁷². Цим самим вони заявили своє право бути господарями на власній землі, здатність відстоювати свою культуру, мову, звичаї тощо. А козацькі закони та усталені порядки для них – це результат узвичаєного українського виховання. Це зауважував і Л. Залізняк. «Повноправним січовим козаком можна було вважатися, лише

¹⁷¹ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 167.

¹⁷² Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 167.

засвоївши січові порядки, навчившись військовій справі, умінню узгоджувати свої дії з інтересами товариства, дотримуватися настанов старшини»¹⁷³, – наголошував він. Тому Хмельницький говорить пану Потоцькому:

Гей, пане Потоцький!

Чомъ у тебе й досі розумъ жіноцький?

Не вмівъ ти еси въ Каменськімъ Подільці пробувати,

Печеного поросяти, куриці съ перцемъ та зъ шафраномъ
уживати,

А теперъ не зумієшъ ти зъ нами, козаками воювати

И житнѣі соломахи зъ тузлукомъ (уплітати)¹⁷⁴.

Глибокою думкою гетьмана Хмельницького про єдність нації переймаються і козаки. Втім, вона для них не тільки територіальна, а й внутрішня, моральна. Таким чином, своїми діями і вчинками Хмельницький утвердив лицарський взірець вільної і незалежної людини. І ось цей дух високоїдейного і високоморального провідника згуртовує рядове козацтво, спонукає його до національної боротьби. І вони перемагають в ім'я вільної і незалежної держави.

Аналізуючи думу «Хмельницький і Барабаш», записану П. Іващенко 13 червня 1874 року у місті Ніжені Чернігівської губернії від кобзаря П. Братиці із села Терешківки, наголосимо на тому, що лицарські чесноти гетьмана Б. Хмельницького розкриваються вже у протиставленні діям Барабаша. У діях та вчинках Хмельницького насамперед слід виділити його безмежну любов до рідної землі, обожнення її, що відтак, породили дисципліну, яка включає у себе внутрішнє єднання гетьмана із узвичаєним народним уявленням про матір-землю як про берегиню роду, нації. Цей зв'язок націлює людину до її призначення в житті. Цього ж бракує Барабашеві, який «був ... у городі Черкаському гетьманом»¹⁷⁵. Тому й намагається Хмельницький відстояти своє право господаря, пропонуючи своєму кумові Барабашеві «козакам козацькі порядки давати»¹⁷⁶. Відданість національній справі змушує майбутнього гетьмана йти на рішучі дії, коли Барабаш нехтує його пропозицією на свою ж користь. Та дисциплінований провідник знає, що неволя – гірше смерті, що для козаків вона є моральним спустошенням, першочерговою причиною винародовлення їх як людей, що мають вищі моральні якості, що рівень їх духовних запитів

¹⁷³ Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. С. 173.

¹⁷⁴ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 167.

¹⁷⁵ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 159.

¹⁷⁶ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 159.

супроводжується життєтворчістю в ім'я нації. Ризикуючи власним життям і вдаючись до певних хитрощів, Хмельницький «У свого кума з лівої кишені ключі винімав, А з-під пояса шовковий платок висмикав, А з мизинного пальця щиро-злотий перстень знімав»¹⁷⁷, для того, щоб пані Барабашева із шкатулки королівські листи віддала.

Багато науковців зауважувало, що «деякі козаки мали дивну надприродну силу, яка впливала на психіку ворога, і змушувала вивідувати у нього військові таємниці»¹⁷⁸ тощо. Гетьман Хмельницький діяв так, бо мав «добрії мислі», а добрі тому, що мають волю до незалежності нації, в чому виявляється природна самостверджуваність, стійкість думок і почуттів.

Якщо для Барабаша пропонуване ним життя було б насолодою, то для Хмельницького – наскрізною раною. Барабаш задоволений неволею, Хмельницький – навпаки. Він протестує проти неї, керуючись при цьому шляхетністю своїх принципів та ідеалів. Волелюбність козаків і гетьмана, породжені цими якостями, є виявом їх лицарського духу, який не дозволяє плондрувати честь і гідність своєї нації. Ненависть Богдана Хмельницького набуває ще більшого масштабу, коли Барабаш не вміє оцінити його прагнення і все ж таки знову намагається обернути Хмельницького в раба, на що він гостро відповідає:

Ей, куме, куме, Барабашу, гетьману молодий!

Як будеш ти мині сіми словами досаджати,

Да вже я ж не зарікаюсь тобі з плеч як галку голову зняти,

Жону твою з дітьми живцем задавати,

Турському салтану в подарунок одіслати¹⁷⁹.

Воля гетьмана запорізького згуртовує козаків. Ця етнічна єдність обумовлюється суто українськими прагненнями, де певні людські дії передбачені розсудливістю, бажанням довести справу до кінця, оцінивши при цьому згубність наслідків Барабашевого вчинку. Під керівництвом благородного і мудрого провідника зростає дієвість утвердження ідей рівності і свободи, моральна вагомість яких закладена у високій духовності наших предків, які втілювали у життя чистоту моральних принципів та ідеалів, відкидаючи брутальність, приниження, жорстокість. Певна річ, погодитися із власним приниженням, то значить визнати себе рабом, що цілком заперечувалася лицарями, людьми вельми волелюбними. Тому в думі Хмельницький – це уособлення добра, духовної стійкості, мужності, мудрості національного провідника,

¹⁷⁷ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 159.

¹⁷⁸ Губко О. М. Кметь. Українська народна магія. К., 1992. С. 55.

¹⁷⁹ Українські народні думи. Том другий корпусу. С. 160.

Барабаш же – носій зла, запроданства, він не здатний чинити спротиву злу, неправді, більше того, сам піддається їх впливу, адже відступив від звичаїв побратимства, укладу козацького життя загалом, зрадив їх.

Надаючи, таким чином, культурної змістовності своїм діям, Хмельницький утверджує любов до Батьківщини, свою здатність згуртувати народ, утвердити дисципліну розуму, тіла й духу, створити цілісність буття, стати взірцем моральності, а ще ширше – духовної досконалості, прикладом для наслідування. Саме своїм духовним натхненням, своїм походженням гетьман глибоко розвивав, удосконалював не лише своє життя, а й життя козаків, нації взагалі, що дає нам підставу оцінювати його і запорожців як істинних лицарів.

Важливою складовою в дослідженні духовної та мілітарної стійкості є й відгуки слухачів, жителів різних територіальних громад України про народні думи і кобзарське мистецтво. Зокрема, Олександр Печора, редактор газети «Ріднокрай», голова Лубенської «Просвіти» ім. Т. Г. Шевченка на Полтавщині, так прокоментував виступ бандуриста В. Мішалова: «Віктор Мішалов якось легко й природно вводить слухача в досі забутий і незнаний нами наш національний світ, світ нашої далекої давнини, нашої історії, коли наші предки одноставно ставали проти турецько-татарських поневолювачів, коли боротьба за рідний край, за його волю і честь були справою кожного. Це те, але разом з тим і не те, що ми вивчали у школі. Це, усе-таки, щось інше. Слухав, наприклад, думу «Маруся Богуславка» та музичну картинку «Невільничий ринок у Кафі» і відчував власну причетність до національної історії, ще раз і ще глибше усвідомлював свій моральний обов'язок перед нею. У Віктора Мішалова немає ані грама штучності. У нього усе щиро, порідному, отже й глибоко природно»¹⁸⁰. Жителі с. Семенівка Липоводолинської громади Сумської області після виступу бандуриста зазначили: «Слухали Вас... і все почуте якось глибоко запало в душу, тривожило мене, бо то усе наше, старовинне. Ним жили наші і діди, і прадіди, і прапрадіди. А тепер? Один телевізор, бари та якісь дискотеки»¹⁸¹ (Ганна Дмитренко); «Так то наша біда. Оті ж серіали, бари, дискотеки тільки калічать душі, насамперед, нашої молоді і нам потрібно повертатися до свого, до того, що

¹⁸⁰ Вертій О. Розбудив українське ество. Нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів». С. 11 // https://chtyvo.org.ua/authors/Vertii_Oleksii/Rozbudyv_ukrainske_ystvo/

¹⁸¹ Вертій О. Розбудив українське ество. С. 31.

було колись, що створили наші предки»¹⁸² (Мотрона Пішта). Ганна Бублик з Охтирки на Сумщині також відкрила для себе досі незнане: «Я продавець, я не можу давати оцінку тому чи іншому номеру як спеціаліст-музикознавець. Але скажу твердо, що бандура в руках Віктора Мішалова, виконувани ним думи, пісні, інші твори відкрили для мене новий світ, і навіть більше – дали змогу ширше глянути на життя, глибше збагнути його зміст. У плині повсякденних, буденних справ якимось не завжди і не глибоко усвідомлюєш себе українкою. Під час концерту було зовсім інше. Сама бандура, її звучання, не кажучи уже про українські народні думи, збагачують душу українським світом, у якому і я посправжньому відчувала себе справжньою Українкою. Переживаючи почуте, відчуваєш, що і ота бідна, прибита горем удова, і Мазепа, і Сагайдачний, і усе українське козацтво – то твій Рід, Рід, яким нам необхідно дорожити, примножувати його цінності, збагачувати і розвивати його звичаї, адже наш український Рід могутній, він, хоч і пережив занадто багато трагічного у своїй історії, але зберіг у собі усе добре, величне»¹⁸³. Такі відгуки є свідченням благородства духовного світу українців й глибокого зв'язку минулих і прийдешніх поколінь з народною історією, культурою, філософією, психологією, етикою, естетикою, народними традиціями тощо. Це стало одним із основних чинників утвердження соціальної стійкості в громадах, які є потужним фактором самоорганізації й супротиву народу проти внутрішніх та зовнішніх загроз. Свідченням такого зв'язку поколінь й формування на цих підставах духовної, мілітарної, соціальної, а отже, й національної стійкості загалом є виступи сучасного кобзаря Василя Жованика не лише в українських громадах та за кордоном, а й перед українськими військовими, територіальною обороною у час російсько-української війни, починаючи з 2014 року і дотепер. «Слухав Василя, – зазначає Олексій Бедлінський (кандидат психологічних наук, доцент Сумського педагогічного університету), – і мені здалося, що певні періоди становлення духовності нашого народу, уклад його повсякденного побуту, життя загалом трималися на кобзарях, бо ж саме вони разом з українським козацтвом, героями Холодного Яру, Крут пробуджували у масах почуття національної честі та гідності, формували національну свідомість цілих поколінь українців, були провісниками нашої Незалежності. Саме тому російський царат та більшовицька влада так цинічно, послідовно і старанно знищували їх, про що, зокрема, розповідається у

¹⁸² Вертій О. Розбудив українське ество. С. 31.

¹⁸³ Вертій О. Розбудив українське ество. С. 34.

кінофільмі «Поводир», учасником зйомок якого був і наш гість»¹⁸⁴.

Тож, українські народні думи посідають чільне місце у розкритті лицарських звичаїв козаків-запорожців, утверджуючи, таким чином, духовну й мілітарну стійкість. Вони утвердили перевагу вироблених на цій основі цінностей, що стали основою їх життя. Лицарство сприяло розвитку тих людських чеснот, що були закладені нашими предками, чеснот, котрі народжувалися у благородної воїна відповідно до дійсного буття. Народні звичаї, життя предків, козацьке виховання та т. ін. розкривають природу і зміст лицарської честі та гідності героїв епосу українського народу. Відтак, непохитна вірність своїм принципам та ідеалам, благородство, нехтування небезпекою, ненависть до ворогів, героїзм, подвижництво, побратимство тощо творять основу моральності дій козаків-воїнів, героїв дум, формують цілісність уявлень і утверджують їх як лицарів – взірців духовної досконалості, що й мають стати для наших сучасників прикладом для наслідування.

3.3. Поняття «своє-чуже» в системі національного світосприйняття і світорозуміння

Дослідженням цього питання займались М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, на сучасному етапі – В. Топоров, Л. Дунаєвська, М. Наєнко, С. Козак, М. Гримич, Е. Касперський та ін. Зокрема, вчені говорили про особливе значення понять «своє» і «чуже» у міфологічній свідомості, де «чуже» визначалося як відмінне, не схоже на «своє», а поняття «своє» встановлювалось через відчуття взаємототожності, взаємозалежності різних людей до широкої спільноти. Відтак, способом розпізнання «чужої» людини у міфологічній свідомості стає отождолення її з певним міфічним персонажем. Із розвитком людської свідомості це поняття набуло ширшого значення. Так, М. Гримич пов'язує це поняття з чуттям несакрального простору українця, де значна увага надається індивідуалізації сприйняття дійсності (приватно-сімейний рівень і національне самоозначення). В українських народних думках розуміння свого, рідного виводиться із унікальності народного світосприйняття і світорозуміння, що є виявом духовної, соціальної, мілітарної стійкості персонажів дум.

Поняття «своє-чуже», за А. Швецовою, має таку структуру: контактність, спільність уявлень, спільність реакцій, комплекс

¹⁸⁴ З дорожніх нотаток кобзаря Василя Жованика. Архів В. Жованика. С. 14.

національної відрази¹⁸⁵. Саме в цій структурі як складові характеру знаходять свій вияв честь, мудрість, шляхетність, мужність, свобода, почуття родинного обов'язку, відношення до землі, утверджуючи духовну й мілітарну стійкість особистості.

Виразною особливістю психології та етики українського народу, що визначає вірність своєму ідеалові, є *честь*. Загальний її зміст визначається безкорисливим служінням високій справі, своїй Батьківщині і т. д. Матеріальне ж у такому разі лишалося поза увагою людини честі.

Шляхетність як характерну рису українського народу маємо у думі «Маруся Богуславка». Виражається вона через контактність, спільність реакцій, комплекс національної відрази. Коріння її порядності та ушляхетненості криється у способі та ладі життя українського селянства, серед якого вона виросла. Як зазначає Д. Донцов, сама «шляхетна справа ушляхетнює й нешляхетну людину», бо саме такій людині властива «честь, цебо вірність своєму ідеалові, безкорисна служба своїм правилам життя»¹⁸⁶.

У такому разі привертає увагу в цьому плані образи дівки-бранки Марусі та козаків-невільників в думі «Маруся Богуславка» (записана Ф. Колесою у 1908 році в м. Миргороді Полтавської губернії від кобзаря Михайла Кравченка). Спочатку в ній зауважуємо, що Маруся довгий час перебувала на чужій землі. На перший погляд її нічого не зв'язувало з рідним краєм. Та незважаючи на це, вона розпізнається як «своя» відносно України і «чужа» відносно Туреччини, бо вирізняється із світу, в якому вона живе. У такому разі в її діях і вчинках, в її свідомості досить виразно заявляє про себе комплекс національної відрази. Ці відмінності полягають у тому, що вона не байдужа до невольників, які сидять у «кам'яній темниці», бо то «свої», з того краю, з якого і вона сама. Та відчуття спорідненості могло б втратитися за довгий час перебування у розкошах, «не у тому світі». Але Маруся Богуславка не втратила його, бо національна ідея не згасла в її думках, помислах, в її свідомості. Ця ідея заснована на зв'язку, спорідненості із своїм народом, на спільності прагнень, почуттів, обов'язку тощо. Відчуття співпереживання, бажання допомогти семистам казакам-невільникам виходять на перший план уже на самому початку думи: Гей, то дівка-бранка, / Маруся, попівна-Богуславка, / А все добре дбає, / До кам'яної темниці прибуває¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Швецова А. Національний характер як феномен культури. Сімферополь: Таврія, 1999. С. 107.

¹⁸⁶ Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич, 1991. С. 159.

¹⁸⁷ Українські народні думи. Том перший корпусу. С. 126.

І тут постає запитання: чому в думі виведена компактна неперсоніфікована козацька маса? Чому автори твору не пішли вигідним із художніх міркувань шляхом – кількома виразними штрихами виділити такого собі мудрого й незламного отамана, ватага, який навіть в умовах неволі підтримував би військовий чин? Відповідь на це питання, на наш погляд, у тому, що художник в цьому факті цілковито підпорядковується космоцентричному. «Реальне джерело духовної насаги для тих людей – у їх колективній внутрішній містичній єдинородності. Рід – неймовірна енергетична субстанція»¹⁸⁸. Тож, в основі взаємодії між Марусею та козаками лежить прадавній родовий міф, і в цьому Великому Роді Маруся й козаки родичі, тобто, вони «свої» на чужій землі.

А хто ж такі козаки? «Козаки» – це шляхетний орденський титул, суто національний визначник особливої суспільної станової приналежності, знак прийняття добровільної обітниці «моє понад-Я – у відреченні від себе», клейнод особистої присяги перед власним сумлінням, живою Вітчизною, рідною землею¹⁸⁹. Тому образ семиста козаків у думі – єдиний потік національного духу, національної крові, національної свідомості. Зберегти себе, прорватися ще у фізичному тілі в майбутнє, можливо, звільнитися у дивовижний спосіб, – у вірності цьому архетипному колективному порядку Великого Роду. Козацька громада – потужний архетипний символ психічного досвіду нашого народу. «Колективізм – одна із наших вічних істин. Тільки так, рука в руку, душа в душу можна було вистояти перед викликами реального життя»¹⁹⁰. У думі колективну свідомість презентують сімсот козаків і Маруся Богуславка. Єдина побіжна суперечність між ними, коли козаки хибно витлумачили мету візиту «дівки-бранки», одразу знімається признанням Марусі. Далі за сюжетом твору автори моделюють абсолютну взаємодію, взаємодопомогу, взаємодовіру між колективним та індивідуальним, їх спільну підтримку та взаємодоповнюваність. «Не протистояння, виснаження, розділення й кінцева здача позицій, як не раз бувало на крутих поворотах української історії, – у думі переконливо пропагується гармонійне поєднання особистого й громадянського, індивідуального й колективного, їх підпорядкування суспільним інтересам. Так момент ослаблення, розділення й поразки стає залогом міцності, єдності й

¹⁸⁸ Азьомов В. Сім Великоднів на тиждень С. 32.

¹⁸⁹ Азьомов В. Сім Великоднів на тиждень С. 5.

¹⁹⁰ Азьомов В. Сім Великоднів на тиждень С. 32.

перемоги»¹⁹¹. Крім того, хто назвав Марусю Богуславною? Народ. Козацька традиція. Назвався тим, звідки прийшов. Так громадянське злилося з особистим, духовне з матеріальним, так людина й рідна земля ставали однією цілісною субстанцією – ознакою dokonаної нації й так утверджувалася духовна, мілітарна й соціальна стійкість.

Вагоме значення у думі має форма діалогу, що вочевидь визначає психологічну проєкцію як «контактність». Вона, в свою чергу, кладе межу між «своїм» і «чужим». Козаки-невільники є «своїми», тому спільність їх інтересів з Марусею велика. Вони, наприклад, цікавляться «Що в нашій землі християнській Ой день за тепера?»¹⁹². Маруся Богуслава із жалем проймається їхніми запитаннями, цим самим висловлюючи, з одного боку, смуток, а з іншого – взаєморозуміння й відповідає: Гей, козаки, ви бідні невольники: / Ще й у нашій землі та тепера / Великодня субота, / А завтра дасть Бог святий день / Сороковий день, ой великдень¹⁹³. Ось ця відповідь є реакцією на запитання козаків-невільників й організовується у формі людського вчинку, а саме – звільнення побратимів. За такий вчинок дівку-бранку мали скарати «на горло», тому для чужоземних студентів, які аналізували думу «Маруся Богуслава», такі дії молоді та хороброї українки викликають повагу. Так, наприклад, для Мохаммада Абу-Хамеда з Йорданії вчинок Марусі є прикладом для наслідування. «Ця дівчина не забула свою Батьківщину, – пише студент у відгуку, – ризикуючи своїм життям, вона відпускає невольників-українців додому. Вона дуже хоробра»¹⁹⁴. Аналізуючи народну думу, студент робить висновок про те, що цей народний твір потрібно вивчати у школі. Звертає увагу Мохаммад Абу-Хамед й на те, що героями українських народних дум є прості українці з глибоким внутрішнім світом. «У нас в Йорданії, зауважує студент, в піснях возвеличуються образи короля, генерала, керівника, але ніяк не простих, звичайних людей. Українці ж бережуть в пам'яті подвиги славних козаків, возвеличують їх у піснях. Хоробрими є не тільки чоловіки, але й дівчата»¹⁹⁵.

¹⁹¹ Азьомов В. Сім Великоднів на тиждень С. 39.

¹⁹² Українські народні думи. Том перший корпус. С. 126.

¹⁹³ Українські народні думи. Том перший корпус. С. 126.

¹⁹⁴ Набок М., Мухаммад Абу Хамеда. Порівняльний аналіз національних картин світу в українській та арабській усній народній творчості. Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю / упоряд. К.П. Черемського. Харків: Видавець Олександр Савчук; НЦНК «Музей Івана Гончара», 2017. С. 90.

¹⁹⁵ Набок М., Мухаммад Абу Хамеда. Порівняльний аналіз національних картин світу в українській та арабській усній народній творчості. С. 90.

Важливим художнім елементом у думі є згадка про Великдень, почувши про який, козаки «білим лицем до сирої землі припадали»¹⁹⁶. Здавалося, що це не більше як традиційний образ із постійним епітетом, але ні, це ціннісний архетипний елемент. У турецькій тюрмі, де не було й не могло бути ікон, за аналог містичного потвердження козаками їх духовної позиції була автоматично вибрана «сира земля» – символ язичницького незрадливого й незраженого, генетично рідного, персоніфікованого в певний ідеал. Сира земля – містичний клейнод Великого Роду з пантеону космологічних цінностей, який темниця так і не змогла забрати в невільників.

Таким чином, дума «Маруся Богуславка» має величну ідею: згідно з теорією психічної травми, шляхом художнього переживання за долі типових героїв у типових обставинах вивести цілий народ із психічної фантомії поневолення на катарсисне очищення і звільнення від рецидивів колоніальної свідомості.

«Ушляхетнення нешляхетної людини», за словами Д. Донцова, притаманне й епічним героям дум невільників та соціально-побутового циклів. Почуття родинного – характерна прикмета їх національного характеру, що увиразнює їх соціальну стійкість. Найбільш широкий спектр його вираження маємо, зокрема, у думах «Втеча трьох братів із города Азова, із турецької неволі» (запис від М. Кравченка у Миргороді) та «Бідна вдова і три сини» (запис від лірника В. Гончара в с. Ков'яги на Харківщині). Ця риса характеру виражається, насамперед, через такі культурні проєкції, як контактність та спільність уявлень.

У думі «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» брати кинули серед чужого степу свого молодшого брата. Немає у них спільної ідеї, не тримаються вони гурту. А саме ж у масі людина почуває себе безпечніше. Та жадова до багатства, егоїзм старшого брата й нерішучість середульшого затьмарюють такі споконвічні родинні традиції українців, як колективність, взаємодопомога, взаємоповага, взаємолюбов і т.д. Проєкція національного характеру як контактність у такому разі обірвана чи, навіть, і зовсім відсутня. Діалог, як основний регулятор контактності, у думі відходить на другий план, натомість на перший план виходять звертання-просьби молодшого брата до старшого:

Ой, брати ж мої рідненькі, як голуби сивенькі!
Станьте, мене хоч мало підождіть,
Міждо себе на коні возьміть,
А хоч мало верст підвезіть¹⁹⁷.

¹⁹⁶ Українські народні думи. Том перший корпусу. С. 126.

¹⁹⁷ Українські народні думи. Том перший корпусу. С. 191.

Та старші брати не відповідають взаємністю на мольбу-благання меншого брата, «пішого піхотинця». Так контактність обривається, і відповідно смуток та безвихідність одного героя не сприймаються іншими персонажами думи.

Спільність уявлень також відсутня. Кожен мислить по-своєму. Почуття родинного має лише менший брат. Навіть на відмову старших братів допомогти у меншого брата не виникає ні докори, ні образи. Це людина добра, порядна. За нашим визначенням, це людина культури, яка зустрілася з явищами суворої дійсності, але не зрадила своїм життєвим принципам, хоч і заплатила за це власним життям.

Прийми, Боже, душу мою,
А ти, земле, кость мою,
А вам, вовки-сироманці
І орли сизокрилі,
Тіло обібрати

І кость мою у сиру землю за...

Загрібати¹⁹⁸, –

благає він милосердного Господа в передсмертну хвилину, ні на кого не нарікаючи.

Та не буде прощення старшим братам за скоєний гріх. Вони відкинули усталені норми родинного життя, «своє» для них стало «чужим», непотрібним, до нього вони збайдужіли. Родину після біологічного факту народження зв'язує не лише кров та походження, а, насамперед, співжиття. Брати, звичайно, упродовж дев'яти років були відірвані від родинного затишку. Але це не виключає того факту, що кровне походження відіграє роль лише тоді, коли з природного факту воно перетвориться на психологічний і соціальний факт. Безумовно, забувши норми і принципи родинного співжиття, старші брати, більше того втратили відчуття кровної приналежності. Знаходячись у тяжкому психологічному стані, на чужій землі, менший брат безжалісно покинутий на призволяще рідними братами зазнав найболючішої і найбільшої з моральної і психологічної точки зору втрати – втрати кровної спорідненості. Тому батько й мати пророкують їм:

Ой бодай би ви, сини, світа й щастя не мали,
Як ви свого брата меншого
Із світа ізгнали¹⁹⁹.

У думі «Бідна вдова і три сини» почуття родинного теж обірвані. Кровна спорідненість єднала членів родини на початку, а далі сини

¹⁹⁸ Українські народні думи. Том перший корпусу. С. 194.

¹⁹⁹ Українські народні думи. Том перший корпусу С. 195.

Стали старої пані-матки насміхатися,
Стали хлібом-сіллю докоряти²⁰⁰.

Диспозиція «своє-чуже» тут не має чіткого свого розмежування. Вони всі «свої», але не діють за спільним планом та думками. Сини є «чужими» по відношенню до рідної матері. Контактність у цьому разі також розірвана, бо не заснована на спільності моральних принципів та дій синів і матері. Вона «перевтілюється» у негативну контактність (сини за спільною угодою виганяють матір із дому).

Та спільність уявлень українців заснована на взаєморозумінні, рівноправності членів родини, чесності, гармонії, любові і т.д. Невипадково українська народна мудрість говорить «Без сім'ї немає щастя на землі». Тож за неповагу до матері

Не став їм Господь ні в чім допомагати:
Ні в пахарстві,
Ні в бурлацтві,
Ні в третім – купечестві²⁰¹.

люди не стали їх знати. Дума наскрізь проінята драматизмом, зневагою і наріканням до синів, а разом з тим і співчуттям до них та до матері. Народ зневажає і засуджує вчинок дітей, тому й говорить:

То так, панове-братця, годиться отця-матір поважати
До смерті шанувати!²⁰².

Яскраво виявляється український національний характер і у ставленні до землі, «своєї» і «чужої». Яким є ставлення українців до Батьківщини і чужини як «своєї» і «чужої» землі, можна простежити у таких думках, як «Плач невільника у турецькій неволі», «Невольники на каторзі (Плач невільників)» та «Козацьке життя».

Дума «Плач невільника у турецькій неволі» була записана у 1905 році від кобзаря М. Кравченка із с. Великі Сорочинці Полтавської губернії. У ній бідний невільник звертається до «сокола ясного», щоб той полетів до батькових і материних воріт і сповістив, щоб вони «Гей, та мою головоньку козацьку із тяжкої неволі ви... визволяли»²⁰³. Контактність як культурна проекція тут заснована на взаєморозумінні і солідарності. Вона, власне, є формулою розуміння людей. У свою чергу на благо козака-невільника, його «товариш тее чує» і сповіщає, що не знатимуть

²⁰⁰ Українські народні думи. Том перший корпусу С. 350.

²⁰¹ Українські народні думи. Том перший корпусу. С. 350–351.

²⁰² Українські народні думи. Том перший корпусу. С. 351.

²⁰³ Українські народні думи. Том перший корпусу. С. 102.

ні батько, ні ненька де його шукати. У думі «сокіл ясний» виступає товаришем невольника, бо ж тільки він є «своїм» на «чужині». Саме «сокіл ясний» буває на рідній землі, і тому тільки він зрозуміє пориви душі і серця козака, якого рідна земля кличе «Із тяжкої неволі, із каторги турецької, На святоруський берег»²⁰⁴. Рідна земля бачиться козакам «краєм веселим», де вони здобували славу і честь козацьку. Вона має бути наповнена не сріблом, і не золотом, як турецька, а лише лицарським духом, завзяттям.

Кревний зв'язок козаків з рідною землею обумовлює їх подальші дії. Невольники, забачивши «кров християнську на руках», «про віру християнську... гадали» та «землю турецьку, віру бусурманську Кляли-проклинали»²⁰⁵. Так кров у думі є своєрідним індикатором прив'язаності до рідного, близького, у цьому разі до рідного краю, рідної землі, які виступають противагою «чужому» з принципово різними його поняттями і традиціями.

Дещо інше спрямування у розумінні «своєї» і «чужої» землі зауважуємо у думі «Козацьке життя», записаній від лірника Федора Баші з Полтавської губернії. Ставлення до землі тут виражається через спільність уявлень, що надає реаліям навколишньої дійсності відповідних значень. Сенс уявлень у такому разі полягає у служінні високим ідеалам свого народу. У смислового кола реалій перед вищою кастою постає завдання гарантувати спокій як зсередини, так і ззовні. Тому козак залишає свій дім, дружину, дітей заради вищої ідеї. Логіка поведінки козака ставить його перед необхідністю ясно усвідомлювати свою причетність до «своєї» землі. «Чуже» – он там, а «своє» – ось тут, на «своїй» землі. При цьому розуміння краси землі вбачається не у «ясних зорях» і «тихих водах», а у її трагізмі, адже рідна земля – то поле битви за свободу і волю, тому вона й полита кров'ю, засіяна кістками і вкрита славою.

Відтак, комплекс національної відрази забезпечує негативне ставлення до «чужого», як антинародного, коли це шкодить даному етносу зсередини і ззовні. Поняття «своєї» землі асоціюється із неприхованим поклонінням їй, з боротьбою, і з засіванням її стрілами, кістками, ворожими трупами – з одного боку, та з меланхолійним замилюванням красою степів, полів, лісів, і виражається у звертаннях до землі, зірок, неба як до вищих істот – з другого.

²⁰⁴ Українські народні думи. Том перший корпусу. С. 103-104.

²⁰⁵ Українські народні думи. Том перший корпусу. С. 103.

Висновки. Таким чином, українські народні думи – вдячний матеріал для дослідження української національної культури, національного характеру, феномену лицарства, а відтак, духовної, мілітарної, соціальної та національної стійкості загалом. У розділі монографії ми звернули увагу на диспозицію «своє-чуже», що має такі культурні проєкції, як контактність, спільність уявлень, спільність реакцій, комплекс національної відрази до чужого, яке загрожує національному існуванню. Саме через них ми простежили розвиток таких якостей національного характеру, як честь, шляхетність, мужність, мудрість, свобода, воля, почуття родинного, ставлення до землі тощо. Диспозиція «своє-чуже» в українських народних думах дає нам змогу через ці культурні проєкції дати глибоку оцінку тому чи іншому явищу. Людське світосприймання, як відомо, багатогранне і саме через це кожен має свою власну картину буття. Але є й традиції, народні погляди, які чи то схвалюють, чи то засуджують вчинки людей. Якщо це людина чесна, шляхетна, патріот, то у народі з цими поняттями і з такою людиною пов'язане і безкорисливе служіння Україні, поклоніння високим ідеалам, жертвність, боротьба за утримання спільноти і т.д. Усі разом узяті культурні проєкції утворюють «характерну цілісність етносу», що постає як національний характер, який і знайшов своє яскраве вираження в українських народних думах. Саме у цьому напрямку відкриваються широкі можливості для подальшого дослідження думового епосу українського народу.

Загалом же, оповідачі, творці і виконавці українських народних дум однозначно стверджують, що в горнилі визвольної боротьби наш народ виробив національний характер такого гарту, що в історичному просторі українства об'єктивно відкриваються горизонти вже не середньовічного, а новоісторичного, постневільницького, постстокгольмського розвитку. Ми вільні, ми сильні, ми гідні, ми можемо і зможемо! Не має бути так, що звияжці, котрі доблесно боронили нашу землю й не зламалися у неволі, не зуміють вистояти триста років у національній боротьбі. Такою є надтекстова суспільна пафосна перспектива думового епосу. Ця перспектива зумовлює й ширше потрактування духовної, мілітарної та соціальної стійкості в культурологічному та соціально-побутовому планах. Ми з'ясували, що провідну роль в житті українців відіграє гартування, удосконалення й порятунок душі. Відтак, духовне передує матеріальному. У результаті цього відкидається безсилля, меланхолія й покора та на основі національного укладу життя, життєвих принципів та ідеалів, насамперед, українського козацтва, заявлених в українських народних думах, формується і

утверджується дієве становлення українців як європейської нації та її самоствердження у світовій спільноті.

Коли брати до уваги шкалу вразливості за Т. Кенноном²⁰⁶, то в українських народних думках *вразливість* є передумовою формування національно визначених (домінант) переваг у протидії й недопущенні згубних факторів впливати чи руйнувати «національний організм» як ззовні, так і зсередини. Тому в думках вона виражається в такому:

1) «відкиданні» матеріальних благ, байдужості до розкоші, що формувало в характері козака винахідливість і невибагливість, а отже, утверджувало міцність і стійкість козацької громади. «Особливо вражала простота і невибагливість козаків у побуті, байдужість до розкоші, – пише дослідник козацтва Ю. Руденко, – адже вони часто обходилися найбіднішою їжею. Їли здебільшого затірку (варені кульки затертого тіста з юшкою), виловлену рибу чи впольовану дичину. Лікувалися горілкою з попелом чи рушничним порохом, до ран прикладали змочену слиною землю. Козацькі злидні, невлаштованість стимулювали винахідливість. Так, за відсутності металевого посуду могли зварити куліш, кладучи в дерев'яний ківш розпечене на вогні каміння, доки вода не закипить. ... сам кошовий, і старшини жили звичайним життям простих козаків. Вони мешкали в тих самих куренях і їли із загального котла.»²⁰⁷;

2) самозахисті, що сформувався на основі культу вільної особистості, що є духовною перевагою козацької психології. Цей культ свободи був антиподом до рабської, холопської психології самоприниження, самознецінення і пристосуванства, бо ж уособлював гордий, незалежний, сповнений людської, національної й громадської гідності, поваги до інших людей. Повна особиста свобода і всього народу, його незалежність були сутністю світосприйняття і світовідчування козака-запорожця, що сформували в ньому протидію рабській вразливості й покорі. З цього приводу Д. Яворницький писав, що правдивою стороною характеру козаків була «висока любов їх до особистої свободи, за яку вони вважали за краще люту смерть, ніж ганебне рабство...»²⁰⁸;

²⁰⁶ Cannon T. Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience, WIDER Working Paper Series RP2008-34, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER) // https://www.academia.edu/11829527/Reducing_People_s_Vulnerability_to_Natural_Hazards_Communities_and_Resilience

²⁰⁷ Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. К.: МАУП, 2007. С. 122, 128.

²⁰⁸ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. II. К.: Наукова думка, 1990. С. 274.

3) управлінні, яке утворилося на засадах самоорганізації, коли люди були змушені тікати від панів на вільні землі, де й створювали громади, з яких пізніше сформувалася потужна козацька держава – Запорізька Січ. Вона стала єдиним «островом» народовладдя серед сусідніх деспотичних і тоталітарних державних режимів. Тут утверджувалася козацька вольниця, яка не підпорядковувалася суворій дисципліні та високій моралі. Тут реалізовувалися найпереводвіші на той час національно-січові цінності загальнолюдського змісту і характеру – глибоко демократичні засади життя, принципи братерства та порядності, рівноправності та солідарності, виборність гетьмана та козацької старшини, справедливе козацьке судочинство. «Горе старшині, коли на її голову падав козацький гнів, – підкреслює Ю. Руденко, – бо ображені козаки могли вчиняти погром, а посадовець-невдаха нерідко рятувався від справедливого козацького гніву втечею із Січі»²⁰⁹.

До сьогодні ми ще не вповні досягнули всієї планетарної значущості феномена українського козацтва, яке так глибоко оспіване кобзарями в народних думках, не збагнули духовних вершин його самобутньої психології, завдяки яким було досягнуто чимало національних пріоритетів у різних галузях політичного, державного, культурного життя українського народу, які стали потужним фактором протидії національній вразливості.

Згідно із вченнями К. Коннора і Дж. Девідсона²¹⁰ про ресурсистійкості людини, в українських народних думках певні її положення виявляються досить виразно. Зокрема, враховуючи соціальний статус (козацький, селянський) героїв дум, порізаному осмислюються ними *почуття мети й досягнення людиною своїх цілей*. Для селян, життя яких переважно пов'язане із землеробством, добробут й матеріальні статки були основним критерієм заможності, стабільності, а отже, й статусності. Тому поняття щастя у них матеріалізоване. Для козацької верстви щастя пов'язане з пануванням, боротьбою і славою. Відтак, у цих двох верствах визначаємо різні чесноти, різні ідеали, різні цілі, різну мету. Передусім різне у них і ставлення до землі. Для одних земля це щось, що має служити вищим цілям і меті (славі, волі, цілісності нації тощо). Для інших земля – це власний лан. Як

²⁰⁹ Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. С. 122.

²¹⁰ Connor K.M., Davidson J.R.T. Development of a New Resilience Scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and anxiety*. 2003. 18: 76-82 // <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/da.10113>

зауважує Д. Донцов «відношення до землі гречкосія, що сіє й оре для себе – ідилічне: ідилічно-радісне або ідилічно-тужливе (праця йде або не йде, врожай чи біда)»²¹¹, відношення козака до землі, за яку він б'ється й гине, – героїчне, трагічне. Не плугом зачеркує він границі свого ґрунту, наголошує Д. Донцов, а мечем. Прикметно, що слава для козака – це символ боротьби за свою землю й високі цілі. Вона «добувається мечем», «стремлінням до речей невидимих і нематеріальних»²¹², але які давали силу, міць й добробут народним масам. Саме тому мета для козака-лицаря вбачалася у служінні єдності національного організму, його силі, культурі Вітчизни, предків, великої місії. Дуже важливими показниками високого рівня розвитку козацької філософської системи є те, що вона обґрунтовувала як найвищі цінності людину, народ, національну державу. Це формувало духовну, мілітарну стійкість козацької громади й утверджувало соціальну стійкість селянської громади. Адже народ і нація є найвищою цілісністю, а кожна людина – її складова частина. В народних думках наголошується, що стійкість, цілісність і соборність нації залежить від того, чи усвідомлює кожен її представник необхідність згуртованості в міцну духовну спільноту. Дотримання законів збереження нації, української держави як цілісності було найвищою метою у житті козацької еліти, козацької громади.

Таким чином, духовна, мілітарна й соціальна стійкість у думках – в ідеї вірності обов'язку, незламності, героїзації, усвідомленні своєї відповідальності перед своїм народом, його минулим, теперішнім і майбутнім, саможертвовному служінні цьому обов'язку, незалежності духу, безкомпромісності, глибокому знанні національної історії та національного характеру українців, почутті національної честі й гідності тощо. Усе це спонукає українців до глибокого самоаналізу свого внутрішнього світу, своєї громадянської позиції, своїх життєвих принципів та ідеалів, свого світогляду й забезпечує стійкість національно самобутньої особистості як до зовнішньої, так і внутрішньої вразливості та поразенства.

Список використаних джерел

1. Connor K. M., Davidson J. R. T. Development of a New Resilience Scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and anxiety*. 2003. 18: 76-82. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/da.10113>

²¹¹ Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-ге вид. Мюнхен; Монреаль, 1951. С. 242.

²¹² Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-ге вид. Мюнхен; Монреаль, 1951. С. 267.

2. Азьомов В. Сім Великоднів на тиждень або Славень многовоскресності національної свідомості в думі «Маруся Богуславка». Архів В. Азьомова. С. 1-63.
3. Безклубенко С. Національна ідея: сама по собі та в контексті загально-людських цінностей. *Матеріали до української етнології*. 2002. 2(5): 25-29.
4. Братко-Кутинський О. Феномен України. К.: Вечірній Київ. Київ. С. 82-85.
5. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
6. Вертій О. Розбудив українське єство. Нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів». С. 11. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vertii_Oleksii/Rozbudyv_ukrainske_yestvo/
7. Вертій О. Світоглядно-духовні грані українського Всесвіту. Життя, наукова, педагогічна та громадська діяльність Івана Хланти. Ужгород: ТДВ «Патент», 2021. 352 с.
8. Вертій О. Шевченкознавство Івана Франка в контексті національного самопізнання та самоусвідомлення українців. *Українське літературознавство*. 2014. 78: 25-48
9. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Львів: Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенка, 1996. 238 с.
10. Войтович В. Українська міфологія. Енциклопедія народних вірувань. К.: ФОП Стебеляк, 2014. 688 с.
11. Гайдай М. Народна етика у фольклорі східних слов'ян. К.: Наукова думка, 1972. С. 199.
12. Гарасим Я. Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору. Львів: НВФ «Українські технології», 2010. 376 с.
13. Губко О. Кметь. Українська народна магія. К.: Надія, 1992. 173 с.
14. Денисюк М. «Релікти лицарсько-дружинної та билинної поезії». *Слово і час*. 2003. 1: 22-28.
15. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. К.: «Народознавство», 2001. 576 с.
16. Дмитренко М. Символіка сновидінь: Народний сонник. К.: Народознавство, 1995. 128 с.
17. Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-ге вид. Мюнхен; Монреаль, 1951. 341 с.
18. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. Коцура та ін. Корсунь-Шевченківський: Вид. В. М. Гавришенко, 2015. 912 с.
19. З дорожніх нотаток кобзаря Василя Жованика. Архів В. Жованика. С. 1-25.

20. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. С.165-166.
21. Зварич С. Смерть у системі народного світогляду. *Родовід*. 1993. 5: 1993. С. 42-48.
22. Іванишин П. Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка. Дрогобич: «Відродження», 2001. 174 с.
23. Історичні пісні. Історичні пісні / упоряд. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко. К. : Вид-во Академії наук, 1961. 1067 с.
24. Кононенко В. Словесні символи в семантичній структурі фрази. *Мовознавство*. 1991. 6: 30-36.
25. Кононенко Н. Епос та плач: про витoki української думи. *Родовід*. 1993. 6: 27-30.
26. Костомаров Н. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества. *Славянская мифология. Исторические монографии и исследования*. М.: Чарли, 1994. С. 44-200.
27. Костомаров Н. Две русские народности. К.-Х.: Майдан, 1991. С. 52-53.
28. Лисовській А. Опытъ изученія малорусскихъ думъ. Изданіе полтавскаго губернскаго статистическаго комитета. Полтава: Типографія Губернскаго Правленія, 1890. 53 с.
29. Лозко Г. Українське народознавство. Вид. 5-те, зі змін. та доповн. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 512 с.
30. Лозко Г. Українське язичництво. К.: Український центр духовної культури, 1994. 96 с.
31. Майборода О. До питання про структуру і зміст національної ідеї. *Матеріали до української етнології*. 2002. 2(5). К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології: 147-153.
32. Мірчук І. Етнопсихологія і культура українського народу. *Народна творчість та етнографія*. 2001. 1- 2: 37-46.
33. Мірчук І. Світогляд українського народу. *Народна творчість та етнографія*. 1996. 1: 22-33.
34. Набитович І. Етнопсихологія українців у літературно-критичній рецепції Дарії Віконської. Формування національних основоположних підстав сучасного українського народознавства та літературознавства. *Збірник наукових статей. Випуск I / упоряд. О. Вертій, О. Новікова*. К.: Українська літературна газета, 2018. С. 163-176.
35. Набок М. «Українська фольклористична енциклопедія» в колі міжнародних студій. *Slavica Slovaca*. 2021. 56(3): 478-481. doi: 10.31577/SlavSlov.2021.3.20

36. Набок М. Українські народні думи: національні особливості сприйняття в процесі міжкультурного спілкування. *Психолінгвістика: збірник наук праць. Серія: Філологія*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2018. 24 (2): 198-217. doi: 10.31470/2309-1797-2018-24-2-198-217
37. Набок М., Мухаммад Абу Хамеда. Порівняльний аналіз національних картин світу в українській та арабській усній народній творчості. Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: *Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю /* упоряд. К.П. Черемського. Харків: Видавець Олександр Савчук; НЦНК «Музей Івана Гончара», 2017. С. 88-93.
38. Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі: у 2 кн. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. Кн. 2. 512 с.
39. Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі: у 2 кн. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. Кн. 1. 424 с.
40. Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков Университетская типография, 1860. 155 с.
41. Потебня А. О связи некоторых представлений в языке. Воронеж: Типография В. Гольдштейна. 119 с.
42. Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи. *Рідна школа*. 1994. 5: 13-18.
43. Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність . К. : МАУП, 2007. 342 с.
44. Скуратівський В. Наш національний феномен. Матеріали до української етнології. Випуск 2(5). К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, 2002. 734 с.
45. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К.: Либідь, 1993. 592 с.
46. Українські народні думи. М.: Наука, 1972. 559 с.
47. Українські народні думи. Том другий корпусу. Тексти №№ 14-33 і вступ Катерини Грушевської. Харків, Київ., 1931. 304 с.
48. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № № 1-13 і вступ Катерини Грушевської. Х., 1927. 166 с.
49. Фащенко В. У глибинах людського буття. *Етюди про психологізм літератури*. К.: «Дніпро», 1981. 279 с.
50. Формування національних основоположних підстав сучасного народознавства та літературознавства / упоряд. О. Вертій, О. Новікова. Випуск 1. Українська літературна газета. Київ, 2018. 384 с.
51. Франко І. Переднє слово [До видання: Шевченко Т. Г. «Перебендя»... Львів, 1889]. Зібрання творів. У 50-и т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 27. С. 294-296.

52. Франко І. Сербські народні думи і пісні. Зібрання творів. У 50-и т. К.: Наукова думка, 1980. Т. 26. С. 59-62.
53. Франко І. Пісні й дума про Серп'ягу (Івана Підкову) (1578). Зібрання творів. У 50-ти томах. К.: Наукова думка, 1984. Т. 42. С. 448-486.
54. Храмова Вікторія. До проблеми української ментальності. Замість передмови. *Українська душа*. К.: МП «Фенікс», 1992. С. 4-27.
55. Черемський К. Шлях звичаю. К.: «Глас», 2002. 445 с.
56. Швецова А. Національний характер як феномен культури. Сімферополь, 1999. 265 с.
57. Шерер Жан-Бенуа. «Літопис Малоросії» або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. К.: Наук. думка, 1994. 311 с.
58. Шиллер Ф. Естетика: збірник. К.: Мистецтво, 1974. 95 с.
59. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. II. К.: Наукова думка, 1990. 596 с.
60. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 319 с.
61. Язичницькі настанови воїнови-козакові. URL: <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatstvo/yazychnytski-nastanovy-voynu-kozaku>
62. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1993. 319 с.
63. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. *Народна творчість та етнографія*. 1999. 5-6: 22-32.

Когнітивні аспекти стійкості як сучасного значущого концепту

Нижченаведена розвідка концепту СТІЙКІСТЬ виконана як нова апробація теоретико-методологічного апарату, попередньо напрацьованого в студіях концепту ПОЛІТИКА у дискурсивному середовищі²¹³.

Суспільство живе і функціонує у локально-темпоральному вимірі. У процесі розвитку його окремих територіальних громад нерідко виникають труднощі як заклик до колективної єдності у вдалому вирішенні спільної проблеми. Найбільш серйозним негараздом і викликом сьогодення в Україні загалом і Сумській області зокрема стало повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію нашої держави. Відтак, постає потреба детально розглянути механізми зміцнення соціальної стійкості в контексті конкретних наук, щоб запропонувати нову модель згуртованості та відродження українського соціуму.

Долаючи проблеми, люди стають психологічно сильнішими. Прагнучи відновитися після резонансних подій і досягти добробуту в територіальній громаді, люди переосмислюють весь попередній досвід згуртованості і роблять нові висновки для покращення соціальної стійкості. Такі висновки відбиваються в свідомості соціуму, що відображається в живій мові. Відповідно, через живу мову можна встановити, що саме є найбільш важливим для розуміння стійкості в територіальній громаді у конкретний період. Таке розуміння можна вивести через ментальну модель концепту СТІЙКІСТЬ, згенеровану на матеріалі загальнонаціонального дискурсу (Україна) або дискурсів окремих територіальних громад.

Утім, зважаючи на пілотність нашого дослідження, перш ніж вивчати шляхи посилення стійкості територіальної громади із виведенням відповідної моделі, треба розглянути особливості осмислення стійкості як явища у свідомості тих спільнот, що відомі своїми організаторсько-управлінськими навичками. Однією з таких спільнот є американська. Звідси доволі доречно проаналізувати концепт СТІЙКІСТЬ на матеріалі дискурсу США. Висновки таких реконструкцій можна розглядати як вихідну точку, зразок для наслідування у розробці нашої моделі стійкості в територіальній громаді.

²¹³ Степанов В.В. Лінгвосинергетичний аспект концепту ПОЛІТИКА в сучасному американському англомовному дискурсі: дис. ... доктора філософії за спеціальністю «035 Філологія». Запоріжжя, 2021. 435 с.

Цей підрозділ вивчає концепт СТИЙКІСТЬ в американській свідомості як ментальне динамічне утворення-інформацію, вербальне ім'я якого репрезентує колективну емпіричну єдність індивідуальних контактів із матеріальним світом, описує ставлення до нього та фіксує прогрес спільноти. Розвідка виконується на живому дискурсивному матеріалі, що виступає аналогом свідомості США. Матеріал дослідження зібраний в компактний мінікомплект – набір 150 контекстів про СТИЙКІСТЬ, – який укладений з джерел загальнонаціонального Корпусу сучасної англійської мови американського варіанта (СОСА).

Методика студій – семантика лінгвальних мереж, екстрапольована на семантико-когнітивний аналіз. Формується концептуальна модель СТИЙКОСТІ (денотативне значення), яка операціями когнітивної інтерпретації та промінантності переходить в когнітивну польову модель (значення, відсортоване за актуальністю ознак). Польові зони встановлюють ієрархічну релевантність в осмисленні СТИЙКОСТІ як соціально значущого концепту для американців. Як результат, формується висновок, що саме є найбільш важливим для соціуму США в сучасному розумінні концепту СТИЙКІСТЬ.

4.1. Теоретичні засади дослідження. Стийкість є змінним явищем. Філологічний аспект стійкості як соціально значущого феномену актуалізує розгляд однойменного концепту у якості мінливої онтології, структура та наповнення якої у свідомості постійно поповнюються, модифікуються і еволюціонують у конкретний період часу. Відтак, концепт СТИЙКІСТЬ розуміється нами як ментальне динамічне утворення-інформація, вербальне ім'я якого репрезентує колективну емпіричну єдність індивідуальних контактів із матеріальним світом, описує ставлення до нього та фіксує прогрес спільноти.

Такий погляд на концепт СТИЙКІСТЬ перекликається з сучасним статусом концепту, що можна звести до 5 керівних тверджень²¹⁴:

1. Концепт є ментальним утворенням: існує в людській свідомості як емпірично самопримножувальна інформація, що апелює до певного об'єкта або явища матеріального світу.

2. Онтологія концепту нейронно обумовлена: варіативні рецепторні сигнали зовнішнього і внутрішнього характеру

²¹⁴ Stepanov V. Modern concepts: from a static to dynamic unit. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Філологія»*. 2021. 25: 289. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/86362>

реорганізують його структуру, динамічно змінюючи персональне ставлення до нього.

3. Дистрибуція концепту соціально обумовлена: залежно від прагматичних потреб: він номінується парадигмою вербальних і невербальних знаків, що застосовуються для його комунікативної об'єктивації.

4. Концепт піддається лише імовірнісній реконструкції: у кожної людини свій нейронний досвід взаємодій із ним. Тому концепт відтворюється лише в колективному сенсі, і найкращим засобом для цього є вербальний знак як носій групових цінностей (відкриває доступ до сумарного надбання ментальних контактів соціуму з концептом).

5. Концепт-інформація піддається міжгалузевій еволюції, віддзеркалюючи прогрес людської цивілізації.

Динамічна природа концепту апелює й до того, щоб і середовище його існування (дискурс, тобто комунікація як віддзеркалення людської свідомості) розумілося в динамічному контексті. Звідси, серед репрезентаційних та діяльнісних парадигм дискурсу, що пропонуються А. П. Мартинюк²¹⁵, нами обирається другий тип: комунікація не є статичним утворенням – вона оновлює смисли, що і модифікують традиційні значення знаків, і самі еволюціонують у подальших комунікативних актах. Іншими словами, дискурс передбачає не тільки ситуативне використання мови, але й її постійне переосмислення. Це дозволяє трактувати дискурс як ситуативно обумовлену інтерсуб'єктну мовленнєво-розумову діяльність, спрямовану на взаємну орієнтацію в життєвому просторі на основі надання мовній формі змінної семіотичної значущості²¹⁶. Саме таким, на наш погляд, є середовище існування концепту СТІЙКІСТЬ.

Погляд на дискурс як динамічну сутність не вичерпується вищеописаним. Дискурсом вважають і мінімоделі комунікації, коли тексти або їхні фрагменти (споріднені за ситуативним контекстом та вербалізованим ними концептом) аналогічно ілюструють актуальні мовленнєві явища соціуму в мініатюрному, але рівноцінно достовірному форматі^{217,218}. Схожі моделі

²¹⁵ Мартинюк А.П. Дискурс. *Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. С. 11-21.

²¹⁶ Мартинюк А.П. Дискурс. *Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. С. 11-21.

²¹⁷ Mills S. *Discourse*. London and New York: Routledge, 1997. P. 62-63.

²¹⁸ Jung M. *Diskurshistorische Analyse – eine linguistische Perspektive. Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse (Band I: Theorien und Methoden)* / Keller R., Hirsland A., Schneider W., Viehöver W. (eds). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2001. P. 30-35.

комунікації, іменовані корпусом, демонструють потенціал у проведенні лінгвістичних розвідок. Отже, треба розглянути природу корпусів.

Корпус – це дібрані для певної мети тексти (на протигагу архіву, ресурси якого накопичуються випадковим способом)²¹⁹. Повноцінним корпусом є той комплект ресурсів, в якому витримано репрезентативність, електронний формат, анування з подальшою програмною підтримкою.

Репрезентативність є здатністю корпусу бути мінімоделлю комунікації, максимально наближеною до реальності. Жоден корпус не може покрити весь обсяг дискурсу. Звідси тексти треба добирати так, щоб лімітований контент відображав істинний характер мовлення. Наприклад, інженерний корпус чоловіків американського варіанта англійської мови має містити тексти лише чоловіків, що за фахом інженери і мешкають лише в США.

Л. Флаурдью²²⁰ та А. Кьостер²²¹ для добору текстів радять враховувати:

1) предмет розвідки в мовному й мовленнєвому ракурсах (для вивчення чого залучатиметься корпус, у якому варіанті мови, жанрі, стилі, дискурсі);

2) риси учасників комунікації (вік, стать, професія, рівень володіння мовою, місце народження та проживання тощо).

У такий спосіб дослідник збирає необхідні тексти. Вони реєструються на паперовий або електронний носій із дотриманням головного етичного правила – отримано згоду на використання й розповсюдження інформації з видаленням або коригуванням персональних даних (виняток – тексти публічного характеру)^{222,223}. Надалі вибірка оцифровується, тобто конвертується в електронний формат.

²¹⁹ Baker P., Hardie A., McEnery T. Glossary of corpus linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. P. 15, 48-49.

²²⁰ Flowerdew L. The argument for using English specialized corpora to understand academic and professional settings. *Discourse in the professions: perspectives from corpus linguistics* / Connor U., Upton T. (eds). Amsterdam: John Benjamins, 2004. P. 11-33.

²²¹ Koester A. Building small specialised corpora. *The Routledge handbook of corpus linguistics* / O'Keeffe A., McCarthy M. (eds). London and New York: Routledge, 2010. P. 66-79.

²²² Hunston S. Collection strategies and design decisions. *Corpus linguistics: an international handbook (Volume 1)* / Lüdeling A., Kytö M. (eds). Berlin: Walter de Gruyter, 2008. P. 157-160.

²²³ McEnery T., Hardie A. *Corpus linguistics: method, theory, practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 154-168.

Електронний формат виступає невід'ємною ознакою корпусної методики дослідження мови, оскільки лише цифрові дані піддаються аналізу програмними засобами прикладної лінгвістики. Оцифрування зібраних текстів здійснюється скануванням, друком, редагуванням^{224,225}.

Далі тексти кодуються. Важливість цього етапу колосальна: невірні закодовані файли не оброблятимуться, що унеможливить дослідження. Зважаючи на це, рекомендується підготовка текстів у програмі *Блокнот* зі збереженням у форматі *txt* за системою *Unicode* (найкраще обрати тип *UTF-8* як стандарт сучасного кодування з підтримкою символів практично всіх мов світу)²²⁶.

Утім, на кодуванні файлів підготовка корпусу не завершується. Тексти підлягають логічно-смісловій обробці, тобто проходять процедуру анотування.

Анотування структурує й маркує тексти. Контент форматується (поділ на речення, абзаци, діалогічні блоки) і розмічається з вказівкою на лінгвістичні та екстралінгвістичні явища^{227,228}. Лінгвістична розмітка описує текстові елементи в семантичному і граматико-синтаксичному сенсі як вербальний аспект, експлікує фонаційний (інтонація, паузи, акцент), кінетичний (жести, поза, міміка) і графічний (почерк) супровід як невербальний аспект повідомлення. Екстралінгвістична розмітка надає метадані про особу авторів висловлювання з посиланням. Вони подаються в кожному тексті або в окремому файлі зазначаються відомості про всі корпусні тексти.

Дехто з фахівців визнає факультативність лінгвістичного маркування. На думку Дж. Синклера²²⁹ та М. Нельсона²³⁰,

²²⁴ Nelson M. Building a written corpus: what are the basics? *The Routledge handbook of corpus linguistics* / O'Keefe A., McCarthy M. (eds). London and New York: Routledge, 2010. P. 62-63.

²²⁵ Sinclair J. Corpus, concordance, collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991. P. 14.

²²⁶ Reppen R. Building a corpus: what are the key considerations? *The Routledge handbook of corpus linguistics* / O'Keefe A., McCarthy M. (eds). London and New York: Routledge, 2010. P. 32-35.

²²⁷ McEnery T., Hardie A. Corpus linguistics: method, theory, practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 29-35.

²²⁸ Reppen R. Building a corpus: what are the key considerations? *The Routledge handbook of corpus linguistics* / O'Keefe A., McCarthy M. (eds). London and New York: Routledge, 2010. P. 35-36.

²²⁹ Sinclair J. Corpus, concordance, collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991. P. 21.

²³⁰ Nelson M. Building a written corpus: what are the basics? *The Routledge handbook of corpus linguistics* / O'Keefe A., McCarthy M. (eds). London and New York: Routledge, 2010. P. 63.

пріоритет у корпусі закріплений за репрезентативністю текстів, тому важливим є не стільки атрибуція лексем, скільки власне факт того, від кого надійшли ці ресурси, що вони представляють і з якою метою використовуються в дослідженні. Звідси, саме метадані як екстралінгвістична розмітка текстів є облігаторними для компонування корпусу, а лінгвістичний припис до ресурсів може опускатися.

Закодований і проанотований корпус готовий до експлуатації. Залишається обрати **програмне забезпечення**, придатне для ефективної роботи з ресурсами в процесі досліджень. Таким інструментом виступає корпусний менеджер.

Корпусний менеджер є програмою з параметрами налаштування пошукових запитів у текстах корпусу. Він генерує конкорданс – перелік усіх контекстів, що фіксують результати запиту за ключовим виразом²³¹. Корпусний менеджер має вигляд як окремої прикладної програми для роботи з власноруч укладеними корпусами (*AntConc*²³²), так і веб-сервісу для опрацювання загальнонаціональних баз (*BNC*²³³, *COCA*²³⁴).

Отже, для аналізу дискурсу добирають корпус як репрезентативну мінімодель такого середовища. Діяльнісна перспектива на дискурс – сучасне спілкування переосмислює попередній досвід взаємодії з концептом **СТІЙКІСТЬ** – актуалізує використання загальнонаціонального корпусу для максимальної достовірності реконструкції концепту.

4.2. Методологічні засади дослідження. Модель концепту як аналог його ментальної динамічної онтології. Людина у процесі свого життя перцептивно сприймає події реального світу, що ментально опрацьовується і вербально поширюється серед інших членів суспільства. Кореляція між накопиченими в свідомості даними (концепт) та одиницями, що їх іменують, говорить про зв'язок між концептом та лексичним значенням його імен. Отже, концептуальна структура (свідомість) ідентична лексичній структурі (мова), що свідчить про можливість вивчення механізмів людського мислення на ґрунті лінгвістичних ресурсів.

Ідентичність концепту та лексичного значення його імені засвідчує, що перший може виводитися методиками,

²³¹ Baker P., Hardie A., McEnery T. Glossary of corpus linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. P. 42-44.

²³² AntConc (корпусний менеджер Л. Ентоні) // <https://www.laurenceanthony.net/software.html>

²³³ British National Corpus (BNC) // <https://www.english-corpora.org/bnc>

²³⁴ Corpus of Contemporary American English (COCA) // <https://www.english-corpora.org/coca>

притаманними дослідженню семантичної структури слів (компонентний аналіз словникових дефініцій, визначення логічних предикатів у дискурсивних контекстах, асоціативний експеримент²³⁵). Семи прирівнюються до доменів як когнітивних ознак концепту і зображуються у вигляді матриці (номенклатура доменів) або мережі (пропозиціонально упорядковані домени).

Попри схожість, концептуальні та семантичні реконструкції мають певні розбіжності. За С. А. Жаботинською²³⁶ та Є. В. Бондаренко²³⁷, головні відмінності між ними трактуються як:

1) Спрямованість результатів. Семантичний аналіз роз'яснює лінгвістичну одиницю (експлікує семантичну структуру слова, уточнює його денотативні, сигніфікативні та конотативні значення). Концептуальний аналіз націлений на знання про світ (пошук тих концептуальних структур, що підведені під один знак, і демонструють буття знаку як маркера концепту).

2) Ступінь абстрагування результатів. Якщо під час семантичного аналізу визначаються семи значення, компоненти концептуального аналізу підлягають вищому узагальненню (тобто, семи свого роду абстрагуються до доменів як тематичних категорій у концептуальній структурі).

3) Характер композиційності. У той час як для семантичного аналізу досить виявити простий перелік сем, у концептуальному аналізі тематично абстраговані семи мають бути співвіднесені між собою у формі певної схемної структури (матриця або мережа доменів).

Згенерована за методиками семантичного аналізу концептуальна структура надалі підлягає когнітивному моделюванню, тобто ранжуванню змісту концепту в свідомості за конкретними когнітивними операціями (специфікація,

²³⁵ Жаботинская С. А. Имя как текст: концептуальная сеть лексического значения (анализ имени эмоции). *Когниция, коммуникация, дискурс*. 2013. 6: 49. URL:

https://drive.google.com/file/d/1q_eSalE4gH9pIoKBSiLx6bmHXNH3zVeN/view

²³⁶ Жаботинская С. А. Имя как текст: концептуальная сеть лексического значения (анализ имени эмоции). *Когниция, коммуникация, дискурс*. 2013. 6: 57. URL:

https://drive.google.com/file/d/1q_eSalE4gH9pIoKBSiLx6bmHXNH3zVeN/view.

²³⁷ Бондаренко Е. В. МЕМ и АНТИМЕМ в политическом медиа-дискурсе: опыт когнитивного моделирования. *Концепты и контрасты* / под ред. Петлюченко Н. В. Одесса: Гельветика, 2017. С. 349-350.

фокусування, промінантність, перспективізація тощо)^{238,239}. Через залучені когнітивні операції із однієї концептуальної моделі може утворитися кілька когнітивних моделей як наочний сукупний досвід осмислення певного концепту свідомістю мовної спільноти.

Особливе місце серед когнітивних операцій займає промінантність, що трактується Р. Ленекером як понятійна акцентованість когнітивних ознак у концепті, ступінь якої визначається за числом їхньої частотності в дискурсі²⁴⁰. Тобто, когнітивні ознаки як зміст концепту відсортовуються за спадною мовленнєвою реалізацією і втілюються у формі моделі (наприклад, польової).

Польова модель концепту передбачає групування когнітивних ознак за спадною кількістю у формі польових зон (ядра, ближньої, дальньої і крайньої периферії). Ядро фіксує найбільш актуальні когнітивні ознаки, тобто що саме має найбільше значення в осмисленні концепту спільнотою, на лінгвістичному ґрунті якої він досліджувався. Відповідно, периферійні поля зонально відтворюють менш актуальні ознаки в концепті для мовного колективу.

Окрім частотно-польових ранжуваль, когнітивні ознаки польової моделі сортуються віднесенням до образного, інформаційного та інтерпретаційного складників. Образ налічує ознаки, що репрезентують певний об'єкт уявлення, із яким асоціюється концепт у свідомості. Інформаційний компонент позначає сутність феномену, актуалізованого концептом. Інтерпретаційне поле експлікує вивідне знання, яке має людина про позначену концептом сутність.

Отже, когнітивна модель концептів генерується з концептуальної моделі лексичного значення його імені, що конвертується когнітивними операціями у польову чи іншу форму як репрезентант актуалізації концепту у свідомості мовної спільноти. Цей підхід чинний і для дослідження онтології концепту **СТІЙКІСТЬ**.

²³⁸ Жаботинская С. А. Имя как текст: концептуальная сеть лексического значения (анализ имени эмоции). *Когниция, коммуникация, дискурс*. 2013. 6: 61. URL:

https://drive.google.com/file/d/1q_eSalE4gH9pIoKBsLx6bmHXNH3zVeN/view
²³⁹ Langacker R.W. *Cognitive grammar. A basic introduction*. New York: Oxford University Press, 2008. P. 55-92.

²⁴⁰ Langacker R.W. *Cognitive grammar. A basic introduction*. New York: Oxford University Press, 2008. P. 66-73.

Потенціал мережевого формату в реконструкції концепту

Мережева модель концепту передбачає виведення денотативного значення-інформації, активованої у свідомості мовним знаком як іменем концепту. Отримана інформація ототожнюється зі змістом концепту, що генерує концептуальну модель як графічну форму його візуалізації.

Механізм поетапної реконструкції мережевої моделі концепту розроблений С. А. Жаботинською, яка пропонує методику концептуального аналізу «**семантика лінгвальних мереж**» (СЛМ)²⁴¹. Вона зводиться до:

- 1) відбору матеріалу дослідження із корпусних ресурсів (контексти з іменем досліджуваного концепту);
- 2) аналізу контекстів із ідентифікацією логічних предикатів, асоційованих із іменем досліджуваного концепту;
- 3) тематичного сортування логічних предикатів за пропозиційними схемами базових фреймів;
- 4) побудови мережевої концептуальної моделі інформації-денотативного значення, активованої іменем концепту (через пропозиційні схеми);
- 5) перетворення мережевої концептуальної моделі в когнітивну із залученням конкретних когнітивних операцій.

Методика реалізується через пропозиційні схеми базових фреймів, які мають найвищий рівень абстрагування і прирівнюються до початкових категорій мислення. Базових фреймів п'ять:

1) **Схеми предметного фрейму:** квантитативна («X є СТІЛЬКИ-кількість»), квалітативна («X є ТАКА-якість»); локативна («X існує ТАМ-місце»), темпоральна («X існує ТОДІ-час»), способу буття («X існує ТАК-спосіб»).

2) **Схеми акціонального фрейму:** стану / процесу («AG-агенс діє / прогресує»), контактна («AG-агенс діє на РТ-пацієнс / AF-афектив»), каузативна («CR-каузатор робить FT-фактив»). Вони розширюються предметним фреймом і аргументними ролями: сирконстант (AT-супроводжувач, AD-помічник, CG-контрагент, IN-інструмент, MD-медіатив), стимул (GL-мета, CS-причина), передумова (CD-умова, CS-поступка), реципієнт (AD-адресат, BN-бенефактив / ML-малефактив).

²⁴¹ Жаботинская С.А. Имя как текст: концептуальная сеть лексического значения (анализ имени эмоции). *Когниция, коммуникация, дискурс*. 2013. 6. С. 58-62. URL:

https://drive.google.com/file/d/1q_eSalE4gH9pIoKBsiLx6bmHXNH3zVeN/view

3) **Схеми посесивного фрейму:** партитативності («WH-ціле має PR-частину»), інклюзивності («CR-контейнер має СТ-вміст»), власності («OW-власник має OD-власність»).

4) **Схеми ідентифікаційного фрейму:** персоніфікації («ID-індивід є PS-персоніфікатор»), класифікації («ID-індивід / вид є CL-класифікатор: вид / рід»), характеризації («ID-індивід є SN-характеризатор»).

5) **Схеми компаративного фрейму:** тотожності / мегаморфози («CV-компаратив є / як / MS-корелят»), схожості / аналогії («CV-компаратив є як AN-корелят»), подібності / метафори («CV-компаратив є наче MT-корелят»).

Перелічені пропозиції сортують ідентифіковані в корпусних контекстах логічні предикати. Поєднання пропозицій у структурі концепту вибудовує мережу, де кожен компонент може розгорнути власну мережу, і в результаті сконструйована система у форматі «мережа в мережі» цілісно відтворює значення або інформацію, активовані іменем концепту.

Варто зазначити, що методика СЛМ у дослідженнях науковців переважно використовується не повною мірою: зазвичай на корпусній вибірці генерується концептуальна мережа, а когнітивна модель концепту залишається перспективою подальших розвідок. З іншого боку, у той час як концептуальна модель є інваріантною (незмінно залучається ідентична типологія – пропозиції п'яти базових фреймів), когнітивна модель концепту є варіативною: залежно від залучених когнітивних операцій на ґрунті однієї концептуальної моделі будується низка когнітивних моделей концепту – польова та інші.

Водночас одиничність концептуальної і кількісний контраст когнітивних моделей дозволяє логічно стверджувати, що перша є неповноцінним концептом: концептуальна модель відображає суто структурний зміст активованої інформації, яка не пройшла процес свідомої валоризації (когнітивні операції). Аналогічне стосується реконструкції концепту СТІЙКІСТЬ: на ґрунті концептуальної моделі будується одна з її когнітивних моделей залежно від конкретного набору когнітивних операцій. Щоб виконати таке завдання, треба вирішити, на якій корпусній вибірці доцільно згенерувати концептуальну модель, і які когнітивні операції будуть використані для виведення когнітивної моделі СТІЙКОСТІ.

Відбір дослідницького матеріалу. Попри широкий асортимент наявних у світі корпусів, виникає питання: який саме корпус варто застосувати для добору контекстів із лексемою *resilience* (як іменем СТІЙКОСТІ), щоб вивести концептуальну й

когнітивну моделі концепту? На нашу думку, у такому разі треба враховувати низку важливих критеріїв добору корпусних ресурсів, перелік яких подається нижче:

1. Мова, крізь призму якої реконструюються моделі концепту. У межах нашої студії вивчається когнітивний вимір концепту на ґрунті англійської мови, тому обираємо лише англомовні корпуси.

2. Ступінь авторитетності корпусу. Вагомим фактором відбору матеріалу є принцип глобального визнання надійності корпусу серед фахівців-лінгвістів у вітчизняному й закордонному колах. З-поміж найбільш рейтингових англомовних корпусних баз виокремлюються Британський національний корпус *BNC (British National Corpus)*²⁴² та Корпус сучасної англійської мови американського варіанта *COCA (Corpus of Contemporary American English)*²⁴³.

3. Варіант мови та дискурсу, жанрово-стильова різноманітність текстів, час їхнього створення. Ми маємо на меті дослідити когнітивний вимір концепту *СТІЙКІСТЬ* в середовищі американського соціуму; дискурс у нашій розвідці є науково-публіцистичним і сучасним. Корпус *COCA*²⁴⁴ репрезентує саме американський варіант англійської мови. Його тотальний лексемний інвентар станом на 2022 рік охоплює понад 1 млрд одиниць у більш ніж 485 тис. текстів, створених у 1990–2022 роках (у текстах кожного року рівномірно налічується в середньому по 20–25 млн. слів). Жанрово-стильовий асортимент корпусу представлений розмовними, художніми, журнальними, газетними, науковими та іншими добірками.

4. Ступінь оновлюваності корпусних ресурсів. Щоб реконструкція концептуальної й когнітивної моделей концепту *СТІЙКОСТІ* була максимально точною, необхідна остання версія оновлення корпусної бази. Корпус *COCA* оновлюється щороку, тому є релевантним для вилучення дослідницького матеріалу.

Отже, відбір матеріалу в нашій науковій розвідці здійснюватиметься з корпусу *COCA* для реконструкції концептуальної й когнітивної моделей концепту *СТІЙКІСТЬ* в руслі американського соціуму. Однак, перш ніж переходити до відбору контекстів, важливо з'ясувати, за яким саме методом вибірки необхідно вилучати матеріал. Зважаючи на потребу

²⁴² British National Corpus (BNC) // <https://www.english-corpora.org/bnc>

²⁴³ Corpus of Contemporary American English (COCA). URL: <https://www.english-corpora.org/coca>

²⁴⁴ Corpus of Contemporary American English (COCA). URL: <https://www.english-corpora.org/coca>

дослідити концепт СТИЙКІСТЬ максимально об'єктивно й неупереджено, стає очевидним, що контексти варто обирати за **методами суцільної та випадкової вибірки**.

Сайт корпусу СОСА генерує конкорданс контекстів слова *resilience* загальною кількістю 4145 одиниць, звідки методами суцільної і випадкової вибірки відбирається 150 контекстів, що копіюються та зберігаються в табличному форматі текстового редактора *Microsoft Word*. Відповідно до метаопису на сайті СОСА, контексти походять із 77 джерел (наукові та публіцистичні статті).

Отже, маємо 150 контекстів²⁴⁵, де в лівій колонці наводиться порядковий номер контексту, а в правій – власне вилучений контекст. Ця вибірка є матеріалом, на ґрунті якого ми будемо досліджувати концепт СТИЙКІСТЬ у когнітивному вимірі американського варіанта англомовного дискурсу.

Етапи імплементації методики для когнітивних студій СТИЙКОСТІ. Дослідження когнітивного виміру концепту СТИЙКІСТЬ в американському варіанті англомовного дискурсу покликане реконструювати його когнітивну модель. Зважаючи на факт одиничності концептуальної моделі, але множинності похідних від неї когнітивних моделей концепту (залежно від залучених когнітивних операцій), нами пропонується механізм реконструкції однієї з когнітивних моделей СТИЙКОСТІ, зокрема **польової когнітивної моделі**, спираючись на первинну концептуальну модель як інформацію-денотативне значення, отриману **за методикою «семантика лінгвальних мерез»**. Такий принцип екстраполяції вже застосовувався нами раніше для дослідження когнітивної природи концепту ПОЛІТИКА²⁴⁶.

Виникає питання: як саме поєднати семантико-когнітивний аналіз (польова когнітивна модель) із методикою СЛІМ (концептуальна модель)? На нашу думку, відповідь криється в тому, що семантико-когнітивний аналіз базується на процедурі **когнітивної інтерпретації** мовних одиниць, які номінують концепт. У процесі такої процедури результати опису значень імен концепту узагальнюються на вищому рівні з формуванням когнітивних ознак як елементів змісту концепту. Ці ознаки,

²⁴⁵ Корпус контекстів зі словом *resilience* як іменем концепту СТИЙКІСТЬ.
URL: https://drive.google.com/file/d/1oFOzQW_06Zu7NoDvcWlHhK-rNCMfX3zd/view?usp=sharing

²⁴⁶ Степанов В.В. Лінгвосинергетичний аспект концепту ПОЛІТИКА в сучасному американському англомовному дискурсі: дис. ... доктора філософії за спеціальністю «035 Філологія». Запоріжжя, 2021. 435 с.

абстраговані до категоризаційних, ранжуються в розрізі макроструктури (образ, інформаційний компонент, інтерпретаційне поле) і змісту (ядро; ближня, дальня, крайня периферія) за спадною частотністю реалізації у дискурсі, тобто опрацьовуються через **промінантність** Р. Ленекера (понятійну акцентованість когнітивних ознак у вимірі концепту, ступінь якої визначається за числом їхньої частотності в корпусі²⁴⁷).

Отже, польова когнітивна модель генерується через **дві когнітивні операції: когнітивну інтерпретацію та промінантність**. Вони вважаються нами зв'язною ланкою між концептуальною й польовою когнітивною моделями.

Екстраполяція методики семантико-когнітивного аналізу на методику СЛМ визначає наш власний поетапний алгоритм реконструкції польової когнітивної моделі концепту СТІЙКІСТЬ на матеріалі англomовного дискурсу США:

Перший етап. Побудова номінативного поля концепту.

Номінативним полем концепту СТІЙКІСТЬ є корпусна вибірка контекстів зі словом *resilience* (150 контекстів корпусу СОСА).

Другий етап. Аналіз і опис семантики мовних засобів, що належать до номінативного поля концепту.

Мовним засобом-іменем концепту є лексема *resilience*. Кожен контекст вибірки з цим словом аналізується на предмет визначення логічних предикатів, асоційованих зі СТІЙКІСТЮ. Отримані логічні предикати прирівнюються до результатів аналізу й опису семантики слова *resilience*.

Третій етап. Когнітивна інтерпретація результатів аналізу й опису семантики мовних засобів (формування когнітивних ознак концепту).

Логічні предикати тематично групуються за базовими пропозиційними схемами концепту СТІЙКІСТЬ. Іншими словами, логічні предикати як результати аналізу й опису семантики слова *resilience* у процесі тематичного групування (їхньої когнітивної інтерпретації) продукують конкретні пропозиційні схеми, сортувальні підтипи яких ототожнюються з когнітивними ознаками концепту СТІЙКІСТЬ.

Четвертий етап. Опис змісту концепту за переліком когнітивних ознак.

Наводиться повний перелік ідентифікованих пропозиційних схем із їхнім детальним поділом на підтипи сортування логічних

²⁴⁷ Langacker R.W. Cognitive grammar. A basic introduction. New York: Oxford University Press, 2008. P. 66-73.

предикатів. Паралельно вираховується частотність реалізації кожної схеми в межах корпусної вибірки.

П'ятий етап. Моделювання концепту.

Імплементация цього етапу поділяється на три окремі субетапи.

Перший субетап. Опис макроструктури концепту (ранжування когнітивних ознак віднесенням до образного, інформаційного складників та інтерпретаційного поля; визначення їхнього відсоткового співвідношення в структурі концепту).

Отримані когнітивні ознаки-сортувальні підтипи пропозиційних схем групуються за належністю до образного, інформаційного та інтерпретаційного елементів. Постфактум підраховується їхнє відсоткове співвідношення в цілісній макроструктурі концепту **СТІЙКІСТЬ**.

Другий субетап. Опис категорійної структури концепту (визначення в ньому ієрархії когнітивних класифікаційних ознак).

Класифікація когнітивних ознак спирається на сортувальну ієрархію в межах пропозиційних схем: якщо сортувальний підтип пропозиційної схеми прирівнюється до когнітивної ознаки, то пропозиційна схема абстраговано ширша й еквівалентна когнітивній класифікаційній ознаці. Отже, визначені в попередніх етапах пропозиційні схеми є аналогами когнітивних класифікаційних ознак.

Третій субетап. Опис польової організації виявлених когнітивних ознак (їхнє віднесення до ядра, ближньої, дальньої, крайньої периферії). Зображення польової моделі концепту в графічній або вербальній формі.

Сортувальні підтипи пропозиційних схем за своєю частотністю реалізації в корпусній вибірці ранжуються віднесенням до ядра, ближньої, дальньої, крайньої периферії. Ядро охоплює найбільш часто вживані ознаки-підтипи пропозиційних схем, крайня периферія – найменш часто вживані. Згруповані за польовим принципом ознаки подаються повним переліком із вказівкою на частотність реалізації (вербальна форма зображення моделі концепту).

Стисло кажучи, вищезгадані п'ять етапів алгоритму свідчать, що в процесі конструювання польової когнітивної моделі **СТІЙКОСТІ** за інструментарієм СЛМ операція когнітивної інтерпретації ідентична процедурі сортування логічних предикатів пропозиційними схемами (висхідне абстрагування до когнітивних класифікаційних ознак), у той час як операція промінантності визначає точну частотність вживання

когнітивних ознак у корпусній вибірці як критерій їхнього віднесення до ядра, ближньої, дальньої, крайньої периферії.

Шостий етап. Формування висновків про досліджуваний концепт.

Результати оглядаються постфактум: аналізуються кількісні показники макроструктури та змісту концепту з виведенням висновку, що саме є найбільш важливим і характерним для американської спільноти в сучасному осмисленні СТІЙКОСТІ як соціально значущого концепту.

4.3. Дослідження когнітивного виміру СТІЙКОСТІ. Пропозиційні схеми СТІЙКОСТІ в корпусній вибірці.

Вибірка контекстів із лексемою *resilience*²⁴⁸ аналізується за принципом суміжних і несуміжних колокацій. Установлюються логічні предикати СТІЙКОСТІ, тематично відсортовані 17 пропозиційними схемами базових фреймів. Нижче подано схеми (з їхніми сортувальними підтипами). У квадратних дужках вказується число контекстів, де схеми реалізовані. Деталізація аналізу за посиланням²⁴⁹.

1) **посесивна схема власності** [86] «OW-людина / група має OD-СТІЙКІСТЬ»:

власник = людина [22]: **1.** індивідуум;

власник = група [64]: **1.** група за ієрархією об'єднання [64] – система [4]; сім'я / команда [2]; колектив [1]; вікова група [9]; соціальний клас [17]; спільнота [3]; нація [9]; суспільство [13]; людство [6];

2) **ідентифікаційна схема класифікації** [64] «ID-СТІЙКІСТЬ є CL-класифікатор / рід»:

рід = **1.** ідея [11]; **2.** навички / ресурси [5]; **3.** сфера [3]; **4.** центр [1]; **5.** складова частина [1]; **6.** фактор дії [24]; **7.** план дій / дія [16]; **8.** мета [1]; **9.** домовленість [2];

3) **ідентифікаційна схема персоніфікації** [5] «ID-СТІЙКІСТЬ є PS-персоніфікатор (власна назва)»:

персоніфікатор = **1.** назва твору/публікації/документа [3]; **2.** назва організації [1]; **3.** назва ідеї [1];

4) **компаративна схема метафори** [526] «CV-СТІЙКІСТЬ є нібито MT-корелят»:

корелят = **1.** істога [79]; **2.** опонент [14]; **3.** сила [14]; **4.** фізичне тіло [13]; **5.** варіативний об'єкт [49]; **6.** комплексний

²⁴⁸ Корпус контекстів зі словом *resilience* як іменем концепту СТІЙКІСТЬ.
URL: https://drive.google.com/file/d/1oFOzQW_o6Zu7NoDvcWlHhK-rNCMfX3zd/view?usp=sharing

²⁴⁹ Корпус контекстів зі словом *resilience* як іменем концепту СТІЙКІСТЬ.
URL: https://drive.google.com/file/d/1oFOzQW_o6Zu7NoDvcWlHhK-rNCMfX3zd/view?usp=sharing

об'єкт [5]; 7. річ [2]; 8. деталь [2]; 9. рухомий об'єкт [1]; 10. інструмент [11]; 11. машина [1]; 12. галузь [30]; 13. місце [14]; 14. дія [2]; 15. вмістище [7]; 16. вміст [64]; 17. продукт [33]; 18. об'єкт взаємодії [11]; 19. об'єкт контролю [1]; 20. об'єкт захисту [3]; 21. об'єкт власності [63]; 22. об'єкт аналізу [44]; 23. об'єкт уяви [19]; 24. об'єкт сприйняття [5]; 25. об'єкт відчуття [3]; 26. об'єкт показу [16]; 27. об'єкт шанування [8]; 28. навички [7]; 29. потреба [3]; 30. Домовленість [2];

5) **буттєва локативна схема** [134] «СТІЙКІСТЬ є ТАМ-місце»:

місце = 1. людина та її поведінка [4]; 2. соціальна формація [122] – сім'я / команда [11]; спільнота [23]; громадська організація / компанія [10]; міжнародна організація [3]; соціальний клас [11]; промисловість [2]; уряд [2]; територія [7]; адміністративно-територіальна одиниця / місцевість [18]; держава / нація / народ [25]; континент / частина світу [6]; людство [4]; 3. природна формація [8] – популяція [1]; екосистема [4]; навколишнє середовище [3];

6) **буттєва темпоральна схема** [65] «СТІЙКІСТЬ є ТОДІ-час»:

час = 1. дата [1]; 2. момент, ситуація [36]; 3. період [11]; 4. теперішній час [8]; 5. минулий час [3]; 6. майбутній час [4]; 7. вічність [2];

7) **буттєва квалітативна схема** [82] «СТІЙКІСТЬ є ТАКА-якість»:

така за типом [42]: 1. за керівним принципом / ідеологією [2]; 2. за галуззю впровадження [40] – соціальна сфера [21]; психологічна сфера [6]; культурологія [3]; економіка [3]; географія [1]; екологія [6];

така за оцінкою [17];

така за масштабом прояву [11];

така за інтенсивністю прояву [11];

така за ступенем важливості [1];

8) **буттєва квантитативна схема** [4] «СТІЙКІСТЬ є СТИЛЬКІ-кількість»:

кількість = 1. нуль [1]; 2. декілька [3];

9) **акціональна схема стану / процесу** <1> + **спосіб** [42] «AG-СТІЙКІСТЬ прогресує ТАК-спосіб»:

спосіб = 1. стан [1]; 2. розвиток і зміни в кращий бік [34]; 3. розвиток і зміни в гірший бік [7];

10) **акціональна схема контактної дії** <2> + **супроводжувач** [100] «AG-людина аналізує РТ-СТІЙКІСТЬ з АТ-супроводжувачем»:

супроводжувач = 1. критично-нейтральне ставлення [72]; 2. позитивне ставлення [19]; 3. оптимістичне ставлення [4]; 4. песимістичне ставлення [4]; 5. альтернативне ставлення [1];

11) **акціональна схема контактної дії <2> + медіатив** [123] «AG-людина аналізує РТ-СТІЙКІСТЬ через MD-медіатив»: медіатив = **1.** конкретний випадок [29]; **2.** точка зору [38]; **3.** розробка / методика [11]; **4.** наукова література і дослідження [22]; **5.** документ / організація [15]; **6.** археологічні / історичні пам'ятки [4]; **7.** твір мистецтва [4];

12) **акціональна схема контактної дії <2> + інструмент** [194] «AG-людина аналізує РТ-СТІЙКІСТЬ через IN-інструмент»:

інструмент = наука [162]: **1.** економіка і бізнес [44]; **2.** соціологія, політологія, право [20]; **3.** історія [5]; **4.** філософія [5]; **5.** демографія [14]; **6.** географія [8]; **7.** екологія [15]; **8.** біологія [2]; **9.** медицина, фізкультура і спорт [6]; **10.** психологія [29]; **11.** культурологія [9]; **12.** військова справа [4]; **13.** цивільна оборона [1];

інструмент = зіставлення [32]: **1.** економіка і бізнес як інструмент зіставлення [3]; **2.** соціологія, політологія, право як інструмент зіставлення [3]; **3.** демографія як інструмент зіставлення [1]; **4.** психологія як інструмент зіставлення [4]; **5.** екологія як інструмент зіставлення [1]; **6.** педагогіка як інструмент зіставлення [2]; **7.** медицина, фізкультура і спорт як інструмент зіставлення [1]; **8.** досвід як інструмент зіставлення [3]; **9.** можливості реалізації як інструмент зіставлення [3]; **10.** результат впровадження як інструмент зіставлення [5]; **11.** інший тип СТІЙКОСТІ як інструмент зіставлення [6];

13) **акціональна схема <3>** [10] «AG/CR-людина / подія діє на РТ-СТІЙКІСТЬ / робить FT-СТІЙКІСТЬ (наслідок)»:

наслідок = **1.** поява змін [2]; **2.** покращення ситуації / стану [4]; **3.** погіршення ситуації / стану [4];

14) **акціональна схема <3> + інструмент** [52] «AG/CR-людина / подія діє на РТ-СТІЙКІСТЬ / робить FT-СТІЙКІСТЬ (наслідок) через IN-інструмент»:

інструмент = **1.** підхід [40]; **2.** надання ресурсів / можливостей [4]; **3.** демографічні трансформації [1]; **4.** інформаційна робота [2]; **5.** психологічний вплив [4]; **6.** екологічний вплив [1];

15) **акціональна схема <3> + мета** [35] «AG/CR-людина / подія діє на РТ-СТІЙКІСТЬ / робить FT-СТІЙКІСТЬ (наслідок) з GL-метою»:

мета = **1.** покращення умов існування / психологічного стану [35];

16) **акціональна схема <4>** [33] «AG/CR-СТІЙКІСТЬ діє на РТ-людину / робить FT-подію / стан (наслідок)»:

наслідок = **1.** покращення психологічного стану [7]; **2.** покращення умов існування [22]; **3.** погіршення умов

існування [1]; 4. надання ресурсів / можливостей [2]; 5. демографічні зміни [1];

17) **акціональна схема <5> + інструмент** [47] «AG/CR-людина / подія діє на РТ-подію / робить FT-подію / стан (наслідок) через IN-СТІЙКІСТЬ»:

наслідок = 1. покращення умов існування [34]; 2. особисті досягнення [13].

Отже, загалом налічується 1602 випадки реалізації 17 пропозиційних схем СТІЙКОСТІ в 150 контекстах вибірки корпусу СОСА.

Мережева концептуальна модель СТІЙКОСТІ.

Отримані 17 пропозиційних схем візуалізуються в графічній мережі СТІЙКОСТІ, активованій лексемою *resilience* як інформації у свідомості людини на матеріалі американського англомовного дискурсу з корпусу СОСА (рис. 4.1):

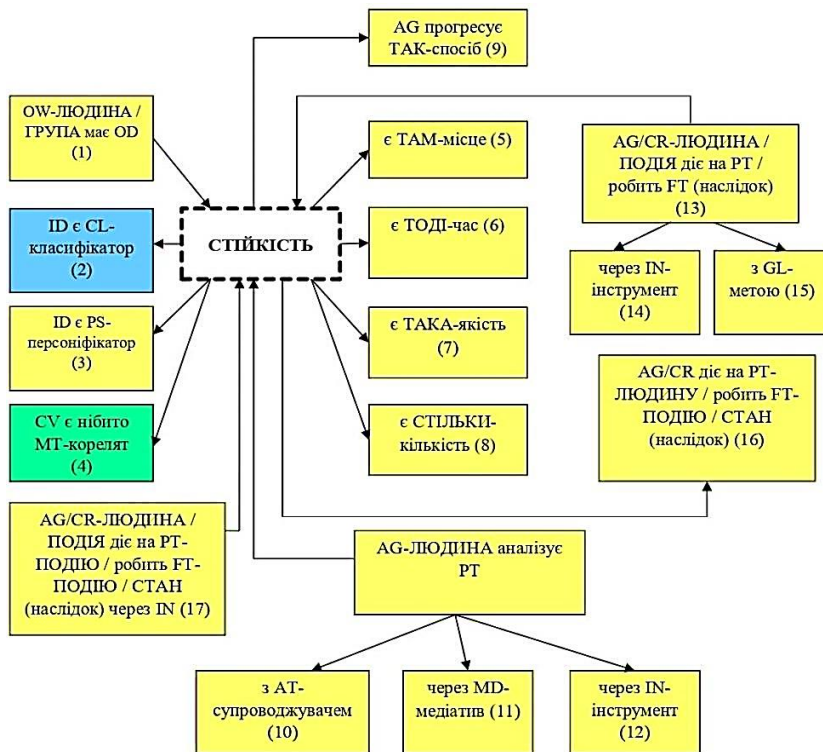

Рисунок 4.1. Мережева концептуальна модель СТІЙКОСТІ

Мережева модель інтерпретується, що генерує узагальнений зміст концепту СТІЙКІСТЬ як денотативне значення іменника *resilience*:

СТІЙКІСТЬ є властивістю людини, її власністю.

Будучи видовим таксоном, рід СТІЙКОСТІ визначається її належністю до певного вищого таксону: СТІЙКІСТЬ розуміється як ідея, навички / ресурси, сфера, центр, складова частина, фактор дії, план дій / дія, мета, домовленість.

СТІЙКІСТЬ виступає персоніфікатором, складником власної назви певного об'єкта (наприклад, організації, ідеї, твору, публікації, документа). Вона піддається метафоризації і порівнюється з істотою, силою, варіативним об'єктом, вмістом або вмістищем, об'єктом власності або аналізу тощо.

СТІЙКІСТЬ існує в певному місці. Вона може існувати в душі людини або в рамках соціальних (від сім'ї / команди до людства) чи природних (від популяції до навколишнього середовища) формацій. Існування СТІЙКОСТІ обумовлене й часом: конкретною датою, моментом або ситуацією; минулим, теперішнім або майбутнім періодом тощо.

СТІЙКІСТЬ має конкретні якості. Вони різняться за оцінкою, масштабом та інтенсивністю прояву, ступенем важливості, типологічним аспектом.

СТІЙКІСТЬ піддається рахуванню: її кількість зводиться до нуля або невизначеного числа. Вона здатна певним чином прогресувати, що змінює її стан в кращий або гірший бік.

Людина аналізує СТІЙКІСТЬ, і цей процес супроводжується конкретним ставленням до неї (критично-нейтральним, позитивним, оптимістичним, песимістичним, альтернативним).

СТІЙКІСТЬ розглядається в контексті письмових або усних медіативів – конкретних випадків, точок зору, розробок і методик, наукової літератури і досліджень, документів, творів мистецтва тощо, – а також із використанням інструменту: аналізується крізь призму відповідних наук та зіставним шляхом.

Людина чи подія діє на СТІЙКІСТЬ або робить певний наслідок у ній; наслідок проявляє себе як поява змін, поліпшення або погіршення ситуації / стану.

Контактно-каузативна взаємодія людини зі СТІЙКІСТЮ реалізується через інструмент (певні підходи, надання ресурсів чи можливостей, демографічні трансформації, інформаційна робота і т.д.) та обумовлена метою (покращення умов існування або психологічного стану).

З іншого боку, і СТІЙКІСТЬ проявляє себе як актант дії на людину чи продуцент певних подій або стану. Наслідком цього є поліпшення психологічного стану, покращення чи погіршення

умов існування, надання ресурсів / можливостей, демографічні зміни.

Водночас **СТІЙКІСТЬ** може використовуватися як інструмент для вчинення конкретних дій, що покращує умови існування або примножує особисті досягнення.

Когнітивна модель СТІЙКОСТІ на матеріалі корпусу СОСА

Згенерований зміст-денотативне значення концептуальної моделі підлягає операціям когнітивної інтерпретації та промінантності, що формує польову когнітивну модель СТІЙКОСТІ.

Макроструктура концепту СТІЙКІСТЬ. Образний елемент репрезентує певний об'єкт уявлення, із яким асоціюється концепт у свідомості людини. Він формується або через сенсорне сприйняття об'єкта (перцептивний образ), або в процесі його переосмислення крізь призму інших концептів (метафоричний образ).

Огляд пропозиційних схем СТІЙКОСТІ дозволяє стверджувати, що у вибірці присутній саме метафоричний образ. Установлений через методика концептуальної метафори, метафоричний образ втілений у компаративній схемі метафори «CV-СТІЙКІСТЬ є нібито МТ-корелят» (526 прикладів).

Образний складник у вибірці налічує 526 випадків реалізації із усіх 1602, тобто 32,8% із 100%. Він позначений у концептуальній моделі СТІЙКОСТІ (рис. 4.1) **зеленим кольором**.

Інформаційний складник концепту репрезентує сутність актуалізованого ним явища, віднесення до певного класу, роду тощо. Огляд 17 пропозиційних схем переконує, що сутність СТІЙКОСТІ фіксується в ідентифікаційній схемі класифікації «ID-СТІЙКІСТЬ є CL-класифікатор / рід» (64 приклади).

Отже, частка інформаційного складника в макроструктурі концепту СТІЙКІСТЬ становить 64 із 1602, тобто 4% із 100%. Він позначений у концептуальній моделі СТІЙКОСТІ (рис. 4.1) **синім кольором**.

Інтерпретаційне поле є дочірнім елементом інформаційного складника: його когнітивні ознаки експлікують інформаційний компонент, оцінюють його, відтворюють вивідне знання, яке має людина про позначену концептом сутність. Будучи неоднорідним, інтерпретаційне поле поділяється на зони групування когнітивних ознак за характером експлікації концепту – оцінна, енциклопедична, утилітарна, регулятивна, соціально-культурна, пареміологічна. Наведені зони присутні в

структурі концепту СТІЙКІСТЬ, підтипи 17 пропозиційних схем якого підлягають відповідному групуванню.

Оцінна зона (загальна оцінка сутності). Цілком очевидно, що оцінка СТІЙКОСТІ актуалізована в буттєвій квалітативній схемі «СТІЙКІСТЬ є ТАКА-якість», зокрема підтипах «така за оцінкою [17]; масштабом прояву [11]; інтенсивністю прояву [11]; ступенем важливості [1]» – разом 40 прикладів із 1602, тобто 2,5% із 100%.

Енциклопедична зона (осмислення активності сутності на ґрунті досвіду, взаємодії з нею). Активність СТІЙКОСТІ як самостійної сутності криється в пропозиційних схемах двох фреймів – буттєвому та акціональному, – і кожен із них по-своєму репрезентує досліджуваний концепт.

Буттєві схеми енциклопедичної зони (відтворюють територіальне, часове, кількісне існування СТІЙКОСТІ-самостійної сутності в суспільстві):

- 1) «СТІЙКІСТЬ є ТАМ-місце» (134 приклади);
- 2) «СТІЙКІСТЬ є ТОДІ-час» (65 прикладів);
- 3) «СТІЙКІСТЬ є СТІЛЬКИ-кількість» (4 приклади).

Акціональні схеми енциклопедичної зони (описують характер еволюції СТІЙКОСТІ в соціумі):

- 1) «AG-СТІЙКІСТЬ прогресує ТАК-спосіб» (42 приклади).

Активність СТІЙКОСТІ проявляється не лише з позиції еволюції, а й з точки зору її можливості діяти на людину або продукувати події, наслідки. Це вказується акціональною схемою «AG/CR-СТІЙКІСТЬ діє на РТ-людину / робить FT-подію / стан (наслідок)» (33 приклади).

Отже, сегмент енциклопедичної зони в макроструктурі концепту СТІЙКІСТЬ налічує 278 прикладів із 1602, тобто 17,35% із 100%.

Утилітарна зона (прагматичне осмислення сутності). Охоплює когнітивні ознаки, що актуалізують контакт людини зі СТІЙКІСТЮ в практичному аспекті. Утилітарність маємо в посесивних, акціональних і буттєвих схемах.

СТІЙКІСТЬ розуміється як підконтрольна сутність, що перебуває у фактичній власності людини. Діє посесивна схема власності «OW-людина / група має OD-СТІЙКІСТЬ» (86 прикладів).

Перебуваючи під контролем, СТІЙКІСТЬ зазнає цілеспрямованого впливу людини, що продукує наслідки. Активуються 3 акціональні схеми:

- 1) «AG/CR-людина / подія діє на РТ-СТІЙКІСТЬ / робить FT-СТІЙКІСТЬ (наслідок)» (10 прикладів);
- 2) «AG/CR-людина / подія діє на РТ-СТІЙКІСТЬ / робить FT-СТІЙКІСТЬ (наслідок) через IN-інструмент» (52 приклади);

3) «AG/CR-людина / подія діє на РТ-СТІЙКІСТЬ / робить FT-СТІЙКІСТЬ (наслідок) з GL-метою» (35 прикладів).

Крім того, СТІЙКІСТЬ практично залучається людиною як засіб для виконання дій із характерними наслідками. Імплементується акціональна схема «AG/CR-людина / подія діє на РТ-подію / робить FT-подію / стан (наслідок) через IN-СТІЙКІСТЬ» (47 прикладів).

Взаємодіючи, людина неодмінно типологізує СТІЙКІСТЬ залежно від власних прагматичних потреб. Спрацьовує буттєва квалітативна схема «СТІЙКІСТЬ є ТАКА-якість: така за типом» (42 приклади).

З іншого боку, утилітарність СТІЙКОСТІ полягає в тому, що людина цілеспрямовано аналізує політичну сферу і робить конкретні висновки про неї. Активуються з акціональні схеми контактної дії:

1) «AG-людина аналізує РТ-СТІЙКІСТЬ з АТ-супроводжувачем» (100 прикладів);

2) «AG-людина аналізує РТ-СТІЙКІСТЬ через MD-медіатив» (123 приклади);

3) «AG-людина аналізує РТ-СТІЙКІСТЬ через IN-інструмент» (194 приклади).

Отже, сегмент утилітарної зони в макроструктурі концепту СТІЙКІСТЬ налічує 689 прикладів із 1602, тобто 43% із 100%.

Соціально-культурна зона (осмислення сутності у зв'язках із побутом і культурою народу). Соціум має не лише спадщину звичаїв і традицій, а й конкретні матеріальні надбання, створені його відомими представниками. Це зафіксовано в ідентифікаційній схемі персоніфікації «ID-СТІЙКІСТЬ є PS-персоніфікатор (власна назва)» (5 прикладів).

Сегмент соціально-культурної зони в макроструктурі концепту СТІЙКІСТЬ налічує 5 прикладів із 1602, тобто 0,31% із 100%.

Регулятивна і пареміологічна зони. Регулятивна зона СТІЙКОСТІ у вибірці не виявлена: у пропозиційних схемах відсутні логічні предикати з інструктивною вказівкою, що треба і що не треба робити з сутністю концепту. Аналогічне стосується пареміологічної зони.

Отже, інтерпретаційне поле концепту СТІЙКІСТЬ – оцінна (40 прикладів: 2,5%), енциклопедична (278 прикладів: 17,35%), утилітарна (689 прикладів: 43%), соціально-культурна (5 прикладів: 0,31%) зони – складає 1012 прикладів із 1602, тобто 63,2% із 100%. Воно позначене у концептуальній моделі СТІЙКОСТІ (рис. 4.1) **жовтим кольором**.

Загальний вміст елементів у макроструктурі концепту СТИЙКІСТЬ: 32,8% (образ), 4% (інформаційний складник), 63,2% (інтерпретаційне поле).

Категорійна структура концепту СТИЙКІСТЬ.

Когнітивними класифікаційними ознаками концепту СТИЙКІСТЬ виступають 17 пропозиційних схем, які на більш узагальненому рівні групують нижчі підтипи сортування логічних предикатів як когнітивні ознаки концепту. Схеми потребують ранжування за показником спадної частотності їхньої реалізації в корпусній вибірці, що наводиться таким переліком:

1) **компаративна схема метафори** [526] «CV-СТИЙКІСТЬ є нібито МТ-корелят»»;

2) **акціональна схема контактної дії <2> + інструмент** [194] «AG-людина аналізує РТ-СТИЙКІСТЬ через IN-інструмент»;

3) **буттєва локативна схема** [134] «СТИЙКІСТЬ є ТАМ-місце»;

4) **акціональна схема контактної дії <2> + медіатив** [123] «AG-людина аналізує РТ-СТИЙКІСТЬ через MD-медіатив»;

5) **акціональна схема контактної дії <2> + супроводжувач** [100] «AG-людина аналізує РТ-СТИЙКІСТЬ з АТ-супроводжувачем»;

6) **посесивна схема власності** [86] «OW-людина / група має OD-СТИЙКІСТЬ»;

7) **буттєва квалітативна схема** [82] «СТИЙКІСТЬ є ТАКА-якість»;

8) **буттєва темпоральна схема** [65] «СТИЙКІСТЬ є ТОДІ-час»;

9) **ідентифікаційна схема класифікації** [64] «ID-СТИЙКІСТЬ є СЛ-класифікатор / рід»;

10) **акціональна схема <3> + інструмент** [52] «AG/CR-людина / подія діє на РТ-СТИЙКІСТЬ / робить FT-СТИЙКІСТЬ (наслідок) через IN-інструмент»;

11) **акціональна схема <5> + інструмент** [47] «AG/CR-людина / подія діє на РТ-подію / робить FT-подію / стан (наслідок) через IN-СТИЙКІСТЬ»;

12) **акціональна схема стану / процесу <1> + спосіб** [42] «AG-СТИЙКІСТЬ прогресує ТАК-спосіб»;

13) **акціональна схема <3> + мета** [35] «AG/CR-людина / подія діє на РТ-СТИЙКІСТЬ / робить FT-СТИЙКІСТЬ (наслідок) з GL-метою»;

14) **акціональна схема <4>** [33] «AG/CR-СТИЙКІСТЬ діє на РТ-людину / робить FT-подію / стан (наслідок)»;

15) **акціональна схема <3>** [10] «AG/CR-людина / подія діє на RT-СТІЙКІСТЬ / робить FT-СТІЙКІСТЬ (наслідок)»;

16) **ідентифікаційна схема персоніфікації** [5] «ID-СТІЙКІСТЬ є PS-персоніфікатор (власна назва)»;

17) **буттєва квантитативна схема** [4] «СТІЙКІСТЬ є СТІЛЬКИ-кількість».

РАЗОМ: 1602 приклади.

Прикметно, що в пропозиційних схемах як когнітивних класифікаційних ознаках виділяються мінікласифікаційні підрівні. У них наводяться підтипи сортування логічних предикатів СТІЙКОСТІ як безпосередні когнітивні ознаки. Зокрема, до типових випадків відносимо дві схеми:

1) «AG-людина аналізує RT-СТІЙКІСТЬ через IN-інструмент»:

– підрівень А: наука (1. економіка і бізнес; 2. соціологія, політологія, право; 3. історія; 4. філософія; 5. демографія; 6. географія; 7. екологія; 8. біологія; 9. медицина, фізкультура і спорт; 10. психологія; 11. культурологія; 12. військова справа; 13. цивільна оборона);

– підрівень Б: зіставлення (1. економіка і бізнес; 2. соціологія, політологія, право; 3. демографія; 4. психологія; 5. екологія; 6. педагогіка; 7. медицина, фізкультура і спорт; 8. досвід; 9. можливості реалізації; 10. результат впровадження; 11. інший тип СТІЙКОСТІ).

2) «СТІЙКІСТЬ є ТАКА-якість»:

– підрівень А: така за типом (1. за керівним принципом / ідеологією; 2. за галуззю впровадження – 2.1. соціальна сфера; 2.2. психологічна сфера; 2.3. культурологія; 2.4. економіка; 2.5. географія; 2.6. екологія);

– підрівень Б: така за оцінкою;

– підрівень В: така за масштабом прояву;

– підрівень Г: така за інтенсивністю прояву;

– підрівень Ґ: така за ступенем важливості.

У першій схемі когнітивними мінікласифікаційними ознаками виступають підрівні А і Б: у їхніх рамках перелічуються окремі когнітивні ознаки-інструменти, які аналізують СТІЙКІСТЬ з абстраговано однорідних, але різних за змістом аспектів (так, історія, філософія, демографія, екологія тощо абстраговано прирівнюються до наук, але їхні способи опису СТІЙКОСТІ різняться між собою). Аналогічне простежується в підрівні А другої схеми: абстрагується однорідна когнітивна мінікласифікаційна ознака «така за типом», у просторі якої виокремлюються різні за змістом типи СТІЙКОСТІ як когнітивні ознаки концепту (типи за керівним принципом / ідеологією, галуззю впровадження).

Водночас тематичне сортування логічних предикатів у пропозиційних схемах фіксує випадки, коли й когнітивні ознаки можуть ставати абстрагованими мікрокласифікаторами змісту СТІЙКІСТЬ. Наприклад, характерна ситуація спостерігається в підрівні А схеми «СТІЙКІСТЬ є ТАКА-якість»: когнітивна ознака «за галуззю впровадження» абстрагує соціальну і психологічну сфери, економіку, географію і т.д. як різні за змістом сфери існування СТІЙКОСТІ. Схоже простежується в посесивній схемі власності («власник = група»), буттєвій локативній схемі («місце = соціальна формація»; «місце = природна формація»).

Зрештою, схеми-когнітивні класифікаційні ознаки концепту СТІЙКІСТЬ піддаються ще ширшому абстрагуванню до суперкласифікаційних когнітивних ознак. Погоджуючись з ідеєю С. А. Жаботинської про пропозиційні схеми базових фреймів як шаблони найвищого мисленнєвого узагальнення²⁵⁰, вважаємо, що 17-пропозиційна категоризаційна структура концепту СТІЙКІСТЬ генералізується до 5 суперкласифікаційних когнітивних ознак: буттєвий, акціональний, посесивний, ідентифікаційний і компаративний фрейми. Нижче подано ранжований за спадною частотністю порядок суперкласифікаційної когнітивної структури концепту СТІЙКІСТЬ:

- 1) **акціональний фрейм:** 636 із 1602, тобто 39,7% із 100%;
- 2) **компаративний фрейм:** 526 із 1602, тобто 32,8% із 100%;
- 3) **буттєвий фрейм:** 285 із 1602, тобто 17,8% із 100%;
- 4) **посесивний фрейм:** 86 із 1602, тобто 5,4% із 100%;
- 5) **ідентифікаційний фрейм:** 69 із 1602, тобто 4,3% із 100%.

Ядро, ближня, дальня та крайня периферія концепту СТІЙКІСТЬ. Когнітивні ознаки концепту СТІЙКІСТЬ (підтипи сортування логічних предикатів у 17 пропозиційних схемах) упорядковуються за спадною частотністю. Це продукує його ядро, ближню, дальню, крайню периферію.

Огляд пропозиційних схем дозволяє зафіксувати, що найвища частотність серед когнітивних ознак концепту СТІЙКІСТЬ фіксується в ознаки «місце = соціальна формація» [122], у той час як найнижча становить 1 (наприклад, ознаки «кількість = нуль»; «корелят = машина» тощо). Отже, у процесі

²⁵⁰ Жаботинская С.А. Имя как текст: концептуальная сеть лексического значения (анализ имени эмоции). *Когниция, коммуникация, дискурс*. 2013. 6. С. 59. URL: https://drive.google.com/file/d/1q_eSalE4gH9pIoKBsiLx6bmHXNH3zVeN/view

польового ранжування концепту СТИЙКІСТЬ ми спираємося на принцип, що ядро охоплюватиме когнітивні ознаки з частотою 60-122, ближня периферія – 30-60, дальня периферія – 10-30, крайня периферія – 1-10.

Нижче в таблиці 4.1 зазначаються когнітивні ознаки ядра, ближньої, дальньої та крайньої периферії концепту СТИЙКІСТЬ. У круглих дужках вказано номер відповідної пропозиційної схеми з концептуальної моделі (рис. 4.1), у квадратних – частотність репрезентації ознаки серед усіх 1602 груп логічних предикатів.

Таблиця 4.1. Польова організація концепту СТИЙКІСТЬ

Ядро концепту СТИЙКІСТЬ
<p>1. місце = соціальна формація (5) [122]; 2. корелят = істота (4) [79]; 3. супроводжувач = критично-нейтральне ставлення (10) [72]; 4. власник = група (1) [64]; 5. корелят = вміст (4) [64]; 6. корелят = об'єкт власності (4) [63]. РАЗОМ: 464 із 1602 (29% із 100%)</p>
Ближня периферія концепту СТИЙКІСТЬ
<p>1. корелят = варіативний об'єкт (4) [49]; 2. економіка і бізнес як інструмент аналізу (12) [44]; 3. корелят = об'єкт аналізу (4) [44]; 4. інструмент = підхід (14) [40]; 5. тип = за галуззю впровадження (7) [40]; 6. медіатив = точка зору (11) [38]; 7. час = момент, ситуація (6) [36]; 8. мета = покращення умов існування / психологічного стану (15) [35]; 9. спосіб = розвиток і зміни в кращий бік (9) [34]; 10. наслідок = покращення умов існування (17) [34]; 11. корелят = продукт (4) [33]; 12. корелят = галузь (4) [30]. РАЗОМ: 457 із 1602 (28,5% із 100%)</p>
Дальня периферія концепту СТИЙКІСТЬ
<p>1. психологія як інструмент аналізу (12) [29]; 2. медіатив = конкретний випадок (11) [29]; 3. рід = фактор дії (2) [24]; 4. медіатив = наукова література і дослідження (11) [22]; 5. наслідок = покращення умов існування (16) [22]; 6. власник = людина (1) [22]; 7. соціологія, політологія, право як інструмент аналізу (12) [20]; 8. корелят = об'єкт уяви (4) [19]; 9. супроводжувач = позитивне ставлення (10) [19]; 10. така за оцінкою (7) [17]; 11. рід = план дій / дія (2) [16]; 12. корелят = об'єкт показу (4) [16]; 13. екологія як інструмент аналізу (12) [15]; 14. медіатив = документ / організація (11) [15]; 15. демографія як інструмент аналізу (12) [14]; 16. корелят = опонент (4) [14]; 17. корелят = сила (4) [14]; 18. корелят = місце (4) [14]; 19. корелят = фізичне тіло (4) [13]; 20. наслідок =</p>

особисті досягнення (17) [13]; **21.** медіатив = розробка / методика (11) [11]; **22.** корелят = об'єкт взаємодії (4) [11]; **23.** рід = ідея (2) [11]; **24.** корелят = інструмент (4) [11]; **25.** час = період (6) [11]; **26.** така за масштабом прояву (7) [11]; **27.** така за інтенсивністю прояву (7) [11].

РАЗОМ: 444 із 1602 (27,7% із 100%)

Крайня периферія концепту СТІЙКІСТЬ

1. культурологія як інструмент аналізу (12) [9]; **2.** географія як інструмент аналізу (12) [8]; **3.** час = теперішній час (6) [8]; **4.** корелят = об'єкт шанування (4) [8]; **5.** місце = природна формація (5) [8]; **6.** корелят = навички (4) [7]; **7.** корелят = вмістище (4) [7]; **8.** спосіб = розвиток і зміни в гірший бік (9) [7]; **9.** наслідок = покращення психологічного стану (16) [7]; **10.** медицина, фізкультура і спорт як інструмент аналізу (12) [6]; **11.** інший тип СТІЙКОСТІ як інструмент зіставлення (12) [6]; **12.** результат впровадження як інструмент зіставлення (12) [5]; **13.** корелят = комплексний об'єкт (4) [5]; **14.** рід = навички / ресурси (2) [5]; **15.** корелят = об'єкт сприйняття (4) [5]; **16.** історія як інструмент аналізу (12) [5]; **17.** філософія як інструмент аналізу (12) [5]; **18.** військова справа як інструмент аналізу (12) [4]; **19.** психологія як інструмент зіставлення (12) [4]; **20.** інструмент = надання ресурсів / можливостей (14) [4]; **21.** наслідок = покращення ситуації / стану (13) [4]; **22.** наслідок = погіршення ситуації / стану (13) [4]; **23.** місце = людина та її поведінка (5) [4]; **24.** час = майбутній час (6) [4]; **25.** супроводжувач = оптимістичне ставлення (10) [4]; **26.** супроводжувач = песимістичне ставлення (10) [4]; **27.** медіатив = археологічні / історичні пам'ятки (11) [4]; **28.** медіатив = твір мистецтва (11) [4]; **29.** інструмент = психологічний вплив (14) [4]; **30.** час = минулий час (6) [3]; **31.** корелят = об'єкт відчуття (4) [3]; **32.** рід = сфера (2) [3]; **33.** персоніфікатор = назва твору / публікації / документа (3) [3]; **34.** корелят = об'єкт захисту (4) [3]; **35.** корелят = потреба (4) [3]; **36.** кількість = декілька (8) [3]; **37.** досвід як інструмент зіставлення (12) [3]; **38.** можливості реалізації як інструмент зіставлення (12) [3]; **39.** економіка і бізнес як інструмент зіставлення (12) [3]; **40.** соціологія, політологія, право як інструмент зіставлення (12) [3]; **41.** інструмент = інформаційна робота (14) [2]; **42.** біологія як інструмент аналізу (12) [2]; **43.** наслідок = поява змін (13) [2]; **44.** педагогіка як інструмент зіставлення (12) [2]; **45.** корелят = домовленість (4) [2]; **46.** час = вічність (6) [2]; **47.** тип = за керівним принципом / ідеологією (7) [2]; **48.** рід = домовленість (2) [2]; **49.** корелят = річ (4) [2];

50. корелят = деталь (4) [2]; **51.** корелят = дія (4) [2]; **52.** наслідок = надання ресурсів / можливостей (16) [2]; **53.** корелят = рухомий об'єкт (4) [1]; **54.** рід = центр (2) [1]; **55.** рід = складова частина (2) [1]; **56.** рід = мета (2) [1]; **57.** персоніфікатор = назва організації (3) [1]; **58.** персоніфікатор = назва ідеї (3) [1]; **59.** корелят = машина (4) [1]; **60.** корелят = об'єкт контролю (4) [1]; **61.** час = дата (6) [1]; **62.** така за ступенем важливості (7) [1]; **63.** кількість = нуль (8) [1]; **64.** спосіб = стан (9) [1]; **65.** супроводжувач = альтернативне ставлення (10) [1]; **66.** наслідок = демографічні зміни (16) [1]; **67.** наслідок = погіршення умов існування (16) [1]; **68.** інструмент = екологічний вплив (14) [1]; **69.** інструмент = демографічні трансформації (14) [1]; **70.** цивільна оборона як інструмент аналізу (12) [1]; **71.** демографія як інструмент зіставлення (12) [1]; **72.** екологія як інструмент зіставлення (12) [1]; **73.** медицина, фізкультура і спорт як інструмент зіставлення (12) [1].

РАЗОМ: 237 із 1602 (14,8% із 100%)

Отже, польова організація концепту СТІЙКІСТЬ має співвідношення 29% (ядро) + 71% (периферія: 28,5% – ближня, 27,7% – дальня, 14,8% – крайня).

4.4. Результати дослідження

1. СЛМ-методика визначила, що концептуальна модель інформації-денотативного значення СТІЙКОСТІ у свідомості американців представлена 17 пропозиційними схемами базових фреймів (1 посесивна, 2 ідентифікаційні, 1 компаративна, 4 буттеві, 9 акціональних).

Схеми різняться за своїм наповненням, що свідчить про багатоаспектність взаємодій американців із сутністю СТІЙКОСТІ.

Найбільш помітними у вибірці виявилися компаративна, буттева локативна та акціональні схеми контактної дії (з аргументними ролями аналізу). Сумарна їхня частотність 1077 із 1602 (67% із 100%) говорить про те, що для американців важливо ментально осмислювати СТІЙКІСТЬ в її територіально-діяльнісних проявах, із формуванням висновку про результати прояву таких імплементацій. Тобто, релевантним є не стільки сам наслідок реалізації СТІЙКОСТІ, скільки висновок про цю подію.

Зосередженість американців на ментально-контактному, а не діяльнісному контакті зі СТІЙКІСТЮ підтверджується різновекторністю аргументних ролей аналітичного характеру: СТІЙКІСТЬ аналізують через різні MD-джерела (наукові або мистецькі твори, точки зору, документи і т.д.), з різним АТ-ставленням (критично-нейтральним, позитивним,

оптимістичним, песимістичним, альтернативним), за допомогою різних ІN-засобів (певних наук або зіставним шляхом). Це свідчить про особливу значущість концепту СТІЙКІСТЬ для американців.

2. Польова когнітивна модель СТІЙКОСТІ, утворена 17 пропозиційними схемами концептуальної моделі через операції когнітивної інтерпретації та проміантності, у макроструктурі (100%, або 1602 групи логічних предикатів) налічує 32,8% [526] образного, 4% [64] інформаційного та 63,2% [1012] інтерпретаційного компонентів.

2.1. Образний складник концепту СТІЙКІСТЬ включає в себе метафоричні одиниці (526 із 1602, 32,8% із 100%). 3-поміж них домінують метафори СТІЙКІСТЬ є ІСТОТА, ВМІСТ, ОБ'ЄКТ ВЛАСНОСТІ, ВАРІАТИВНИЙ ОБ'ЄКТ, ОБ'ЄКТ АНАЛІЗУ, ПРОДУКТ. Тобто, американці переконані, що СТІЙКІСТЬ активно функціонує і провокує наслідки в соціумі (ІСТОТА). З іншого боку, вона й сама є наслідком дій (ПРОДУКТ). Вона динамічно змінюється (ВАРІАТИВНИЙ ОБ'ЄКТ) і може перебувати під контролем (ОБ'ЄКТ ВЛАСНОСТІ, ВМІСТ). Усі модифікації СТІЙКОСТІ ретельно аналізуються (ОБ'ЄКТ АНАЛІЗУ).

2.2. Інформаційний елемент концепту СТІЙКІСТЬ незначний. Серед 64 випадків актуалізації найбільш частотними є когнітивні ознаки, що ідентифікують СТІЙКІСТЬ як фактор дії [24], план дій / дію [16], ідею [11] – разом 51 із 64 (79,7% із 100%). Це показує, що саме ідейне, планове та діяльнісне осмислення американці переважно вкладають в сутність СТІЙКОСТІ. Зазначене переключиться з зазначеними вище проміантними образами СТІЙКОСТІ.

2.3. Найглибшим виступає наповнення інтерпретаційного поля СТІЙКОСТІ. Пріоритет складають утилітарна (689 із 1012, 68% із 100%) та енциклопедична (278 із 1012, 27,5% із 100%) зони. Кількісний контраст говорить про те, що американці переважно цікавляться не спостереженням за активністю СТІЙКОСТІ, а її прямим прагматичним обмірковуванням з позицій суспільної користі.

Абсолютна акцентованість на прагматизмі СТІЙКОСТІ підтверджується відсотковим показником утилітарної зони в макроструктурі концепту – 43% із 100%, тобто понад 2/5 структури концепту відведено саме під практичне значення СТІЙКОСТІ для людства.

3. Польова організація концепту СТІЙКІСТЬ становить 29% (ядро) та 71% (периферія: 28,5% – ближня, 27,7% – дальня, 14,8% – крайня).

Ядро займає майже 1/3 частину когнітивного змісту концепту. Частотність когнітивних ознак у його складі показує, що у свідомості американців домінують буттєві локативні, компаративні, посесивні схеми та акціональні схеми з роллю супроводжувача. Тобто, для американців дуже важливі осмислення СТІЙКОСТІ в конкретному місці, власницький контроль над нею, в критично-нейтральному відношенні. Як наслідок, СТІЙКІСТЬ асоціюється з живим організмом, що провокує дії, та з власницьким об'єктом або вмістом, які зазнають подібних дій.

Периферія займає 2/3 частину в когнітивному змісті концепту. Щодалі від ядра, периферійні поля поповнюються новими аналітичними засобами для прагматичного осмислення СТІЙКОСТІ, а також з'являються когнітивні ознаки інших елементів. Так, уже в полі ближньої периферії на передній план виходять інструментальний і медіативний опис СТІЙКОСТІ, її причинно-наслідкові, темпоральні, цільові, онтологічні реляції. У наступних зонах периферії інвентар таких елементів зростає. Образні компоненти присутні на всьому ядрено-периферійному спектрі.

Отже, концепт СТІЙКІСТЬ має особливе значення для американців, і на сучасному етапі розвитку соціум США вкладає найбільший сенс у прагматичне осмислення СТІЙКОСТІ заради загального колективного блага.

Список використаних джерел

1. AntConc (корпусний менеджер Л. Ентоні). URL: <https://www.laurenceanthony.net/software.html>
2. Baker P., Hardie A., McEnery T. Glossary of corpus linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. 187 p.
3. British National Corpus (BNC). URL: <https://www.english-corpora.org/bnc>
4. Corpus of Contemporary American English (COCA). URL: <https://www.english-corpora.org/coca>
5. Flowerdew L. The argument for using English specialized corpora to understand academic and professional settings. *Discourse in the professions: perspectives from corpus linguistics* / Connor U., Upton T. (eds). Amsterdam: John Benjamins, 2004. P. 11-33.
6. Hunston S. Collection strategies and design decisions. *Corpus linguistics: an international handbook (Volume 1)* / Lüdeling A., Kytö M. (eds). Berlin: Walter de Gruyter, 2008. P. 154-168.
7. Jung M. Diskurshistorische Analyse – eine linguistische Perspektive. *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse*

- (*Band I: Theorien und Methoden*) / Keller R., Hirsland A., Schneider W., Viehöver W. (eds). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2001. P. 29-51.
8. Koester A. Building small specialised corpora. *The Routledge handbook of corpus linguistics* / O’Keeffe A., McCarthy M. (eds). London and New York: Routledge, 2010. P. 66-79.
 9. Langacker R.W. Cognitive grammar. A basic introduction. New York: Oxford University Press, 2008. 562 p.
 10. McEnery T., Hardie A. Corpus linguistics: method, theory, practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 294 p.
 11. Mills S. Discourse. London and New York: Routledge, 1997. 177 p.
 12. Nelson M. Building a written corpus: what are the basics? *The Routledge handbook of corpus linguistics* / O’Keeffe A., McCarthy M. (eds). London and New York: Routledge, 2010. P. 53-65.
 13. Reppen R. Building a corpus: what are the key considerations? *The Routledge handbook of corpus linguistics* / O’Keeffe A., McCarthy M. (eds). London and New York: Routledge, 2010. P. 31-37.
 14. Sinclair J. Corpus, concordance, collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991. 179 p.
 15. Stepanov V. Modern concepts: from a static to dynamic unit. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Філологія»*. 2021. 25: 285-294 // <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/86362>
 16. Бондаренко Е.В. МЕМ и АНТИМЕМ в политическом медиа-дискурсе: опыт когнитивного моделирования. *Концепты и контрасты* / под ред. Петлюченко Н.В. Одесса: Гельветика, 2017. С. 347-354.
 17. Жаботинская С.А. Имя как текст: концептуальная сеть лексического значения (анализ имени эмоции). *Когниция, коммуникация, дискурс*. 2013. 6: 47-76. URL: https://drive.google.com/file/d/1q_eSalE4gH9pIoKBsiLx6bmHXNH3zVeN/view
 18. Корпус контекстів зі словом *resilience* як іменем концепту СТІЙКІСТЬ. URL: https://drive.google.com/file/d/1oFOzQW_06Zu7NoDvcWlNhK-rNCMfX3zd/view?usp=sharing
 19. Мартинюк А.П. Дискурс. *Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. С. 11-21.
 20. Степанов В.В. Лінгвосинергетичний аспект концепту ПОЛІТИКА в сучасному американському англомовному дискурсі: дис. ... доктора філософії за спеціальністю «035 Філологія». Запоріжжя, 2021. 435 с.

Управлінські механізми соціальної стійкості та продовольчого забезпечення населення Великої Британії, Німеччини та СРСР у період Другої світової війни (1939-1945 рр.)

Виходячи із сутності поняття «соціальна стійкість», маємо звернути увагу на те, що перед певними викликами людина є уразливою настільки, що не може їх подолати самостійно. Так само і сім'я має свій поріг стійкості. У змісті поняття «соціальна стійкість» виокремлюється послідовність рівнів стійкості – індивідуальний, сім'ї, соціальної групи, громади, держави – на яких має забезпечуватися здатність людини протистояти викликам, залежно від їх тривалості та руйнівного впливу. Небезпеки певних викликів можуть бути такими, що необхідними для відповіді на них є особливі управлінські механізми держави. Щодо вразливості та стійкості можна і потрібно забезпечити кращі показники за допомогою кращого управління. Хоча й тут, безумовно, є свої обмеження.

На прикладі Великої Британії, країни з багатотисячолітніми традиціями демократії, ми маємо суспільство з практично рівними можливостями доступу в період Другої світової війни 1939-1945 рр. Розглядаючи приклади двох авторитарних держав – Німеччини і СРСР – отримуємо ілюстрацію того, як в умовах існуючих обмежень рішення приймалися на користь одних і за рахунок інших.

Отже, розглянемо детальніше вирішення на рівні державних управлінських механізмів соціальної стійкості на прикладі продовольчого забезпечення населення Великої Британії, Німеччини та СРСР у період Другої світової війни 1939-1945 рр.

На початку ХХІ ст. Друга світова війна 1939-1945 рр. залишається однією з найбільш актуальних та дискусійних тем у світовій науковій думці. Зарубіжним та вітчизняним дослідникам ще необхідно провести кропітку роботу щодо об'єктивного вивчення різних її аспектів, зокрема у соціальній сфері, насамперед таких, як життя простої людини, стратегії її виживання у складних воєнних реаліях.

У період Другої світової війни 1939-1945 рр. у більшості європейських країн активно застосовувався принцип нормованого постачання продовольчих товарів, брак яких через переведення всіх потужностей економіки, в тому числі в аграрному секторі, на потреби армії особливо гостро став відчуватися з посиленням бойових дій.

У дослідженні, яке спирається на офіційні публікації документів різних країн, а також на роботи зарубіжних учених останніх років, зроблено спробу проаналізувати та порівняти заходи, здійснені керівництвом Великої Британії, Німеччини та СРСР щодо забезпечення продуктами харчування власного населення та його окремих соціальних категорій, у контексті державної політики у період Другої світової війни 1939–1945 рр. Крім того, розглянуто моделі соціальної стійкості цих трьох держав у контексті кризових явищ воєнного часу.

Велика Британія

Велика Британія – одна з провідних держав світу з усталеними традиціями парламентської демократії та повагою до основних прав і свобод людини та громадянина. Напередодні Другої світової війни Велика Британія імпортувала щорічно близько 20 млн тонн продовольства, у тому числі 70% сиру, цукру, злаків та жирів, понад 50% м'яса²⁵¹.

Після оголошення війни у вересні 1939 р. британський уряд був змушений скоротити обсяги продовольства, яке ввозилося з-за кордону, оскільки німецькі підводні човни стали атакувати торгові кораблі Великої Британії, тим самим створюючи перешкоди для підвезення товарів у країну. У разі ймовірного блокування німецьким флотом британського, обмеження поставок провізії та подальшого загострення продовольчого питання були потрібні заходи для контролю споживання продуктів харчування в країні, обмеження їхнього можливого дефіциту та стримування інфляції. У результаті цього в країні змушені були перейти на систему нормування продовольчого забезпечення своїх громадян.

У січні 1940 р. було введено обмеження на споживання населенням Великої Британії м'яса, цукру та олії, а пізніше і на низку інших продовольчих товарів. Варто відзначити, що на відміну від інших продуктів, обмеження на видачу м'яса були не за вагою, а за сумою продукції, що купується. Так, на тиждень британський громадянин міг дозволити собі придбати м'яса на суму трохи більше одного шилінгу. До серпня 1942 р. майже всі продукти харчування у Великій Британії, крім овочів, риби та хліба, видавалися за картками. Хоча риба не була нормована, проте її вартість значно зросла через воєнні дії і ризик нападу на

²⁵¹ Эмирханов И.А. Продовольственный вопрос в повседневной жизни гражданского населения Европы в условиях Второй мировой войны: СССР, Германия, Великобритания (сравнительный анализ). *Манускрипт*. 2018. № 11. Ч. 2. С. 242.

рибалок, що призвело до скорочення її улову до 30% від довоєнного рівня (табл. 5.1)²⁵².

Таблиця 5.1. Приблизні тижневі норми на деякі продовольчі товари у Великій Британії у період Другої світової війни (у грамах)

Продукти	Цукор	Сир	Масло	Бекон	Чай	Солодощі
Норми	454	227 315 – для вегетаріанців	227	227	113	454

У травні 1942 р. було запроваджено обмеження на реалізацію продовольчих товарів у сфері громадського харчування Великої Британії. У ресторанах меню було обмежено трьома стравами, причому лише в одній з них можна було використовувати м'ясо чи рибу. Замовлення їжі в ресторанах та кафе було обмежено сумою п'ять шилінгів, працювало британське громадське харчування до півночі, а відкривалося о п'ятій годині ранку²⁵³.

У подальшому в країні були відкриті так звані «Британські ресторани», які фінансувалися за рахунок субсидій регіональної влади, пообідати в яких можна було на суму дев'ять шилінгів. Крім того, у них передбачалося харчування для працівників екстрених служб та промислових підприємств, військових, а також громадян, будинки яких були зруйновані внаслідок бомбардувань²⁵⁴.

У картковій системі Великої Британії було передбачено і додаткові норми продовольства, насамперед, для соціально незахищених верств – матерів-годувальниць, вагітних жінок, дітей та людей з інвалідністю, які отримували підвищені порції молока, яєць, соків. Восени 1941 р. додаткові продуктові норми були введені також для робітників, які отримували їх через мережу громадських підприємств харчування. Обсяги додаткових норм, що виділяються, залежали від галузі виробництва, де працювали британські робітники. Найвищі норми продовольчого постачання були передбачені для шахтарів, робітників сталеливарних підприємств, а також портових робітників.

²⁵² Rationing in the United Kingdom. URL:

http://military.wikia.com/wiki/Rationing_in_the_United_Kingdom

²⁵³ Remembering life in England during World War II. URL:

http://www.jewishmag.com/136mag/uk_rationing/uk_rationing.htm

²⁵⁴ Продовольственные проблемы в Англии. Вторая мировая война. URL:

<https://foto-history.livejournal.com/10737675.html>

З метою доповнення своїх продовольчих пайків британська влада закликала громадян займатися вирощуванням фруктів та овочів на будь-яких доступних їм земельних ділянках та у парках. У період Другої світової війни 1939-1945 рр. війни було навіть вигадане спеціальне гасло: «Dig for victory!» («Копай для перемоги!»). Справа доходила до того, що мешканці Туманного Альбіону використовували як городи вільні ділянки земель у межах міст, тенісні корти, пустош біля залізничних колій. Частина британців тримала свиней, кроликів та курчат у приміських садах для доповнення власного раціону харчування²⁵⁵.

Німеччина

У мирний час Німеччина імпортувала найважливіші види продовольства, особливу потребу в якому вона відчувала під час двох світових воєн. Ураховуючи негативний досвід Першої світової війни 1914-1918 рр., нацистське керівництво з метою формування необхідних продовольчих запасів здійснило низку заходів – це, перш за все, імпорт зерна²⁵⁶ і перебудова структури споживання з метою економії та спонукання населення до вживання продуктів, які виробляються переважно в самій Німеччині.

Ще у серпні 1936 р. на секретній нараді глава нацистської Німеччини Адольф Гітлер поставив завдання мобілізувати всі ресурси країни для майбутньої війни. Зокрема, було заборонено використовувати картоплю для виготовлення спирту, усі вільні сільськогосподарські площі були задіяні для вирощування продуктів харчування²⁵⁷. Крім того, в 1937-1938 рр. у Німеччині було введено заборону на відгодовування худоби хлібними злаками²⁵⁸.

Унаслідок цього споживання картоплі та м'яса (в основному свинини) в 1939 р. на душу населення склало відповідно 188,7 кг та 48,5 кг замість 172 кг та 44,9 кг у 1929 р. Натомість споживання натуральної кави знизилося з 2,2 кг до 1,5 кг, як, втім, і споживання жирів: з 18,8 кг до 18 кг²⁵⁹.

²⁵⁵ Sources for the history of London 1939–1945. URL:

<https://www.history.ac.uk/ihr/Focus/War/londonRation.html>

²⁵⁶ Tooze A. Oekonomie der Zerst rung. Bonn, 2007. P. 918; Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 54.

²⁵⁷ Wendt B.-J. Grossdeutschland. Aussenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes. Munchen, 1987. P. 189.

²⁵⁸ Фомин В.Т. Фашистская Германия во Второй мировой войне (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). М., 1978. С. 64–65.

²⁵⁹ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 54.

Координацію роботи у цій сфері в нацистській Німеччині було покладено на центральний «Продовольчий комітет» («Reichsnährstand»), який підпорядкувався міністерству продовольства, і підкомітети у землях і провінціях, які займалися створенням сировинних запасів і розподілом провізії. Ще напередодні Другої світової війни у країні були створені об'єднання з основних продуктів харчування (риба, яйця, пиво, овочі, картопля, молоко, м'ясо, цукор), які займалися розробкою планів щодо регламентування видачі та отримання продовольства²⁶⁰.

Крім закликів до економії, уряд Третього рейху намагався впливати на структуру споживання через цінову політику та карткову систему. Надлишок картоплі і житнього хлібу (пшениці в Німеччині завжди не вистачало) в 1939 р. був вкрай дешевим; у той час як дефіцитні продукти надто дорогі²⁶¹.

27 серпня 1939 р. було запроваджено картки на деякі види продовольства (робочим – 685 г хліба на добу, м'яса – 170 г, жирів – 110 г). При цьому загальна калорійність пайка робітника становила 4652 ккал, «обивателя» – 2570 ккал. 25 вересня 1939 р. за картками почали розподілятися практично всі основні продукти харчування – хліб, м'ясо, молоко, жири, цукор, мармелад²⁶².

Кожному громадянину Німеччини відпускалася певна щотижнева норма «карткових» продуктів. Проте за своєю якістю вони вже не відповідали довоєнному часу. У борошно підмішувалися відходи, молоко розбавлялося водою, а замість олії та вершкового маргарину ввели так званій єдиний маргарин з незначною кількістю тваринних жирів. Німецьке населення закликали готувати прості страви – варити картоплю лише «в мундирі», щоб не чистити її (були опубліковані спеціальні збірки «народних військових рецептів») і не викидати залишки та відходи їжі. При цьому нацистська пропаганда успішно доводила, що обмеження в тилу необхідні для того, щоб солдати на фронті щодня їли добротний хліб (з вмістом жита не менше 82%) та свіже м'ясо, а також у достатній кількості овочі та ковбасні консерви.

²⁶⁰ Фомин В.Т. Фашистская Германия во Второй мировой войне (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). М., 1978. С. 64.

²⁶¹ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 54.

²⁶² Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 54.

Американський журналіст Вільям Ширер, який у 30-х рр. ХХ ст. працював у Німеччині, відзначав у своєму щоденнику: «Після початку Другої світової восени 1939 р. Німеччина втратила доступ до більшості сировинних товарів – від продовольства до руди та бавовни. Особливо важким було становище з м'ясом. На продовольчі картки у Третньому Рейху видавали мінімум м'яса, жирів та цукру, вся країна трималася на хлібі, капусті та картоплі»²⁶³.

Успішний «бліцкриг» на Західному фронті у 1940 р. (окупація Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу та Франції) призвів до істотного покращення продовольчого постачання населення Німеччини, насамперед за рахунок ввезення з Данії, Франції та Нідерландів м'ясних і молочних продуктів. Не зважаючи на це, нацистське керівництво, звичайно, розуміло, що в питанні забезпечення країни та збройних сил продовольством воно балансує на вістрі ножа і будь-які непередбачені обставини, насамперед затягування бойових дій, можуть призвести до збоїв у постачанні на фронті, а в тилу просто до голоду.

Саме тому влада жорстко боролася з будь-якими спробами забороненої торгівлі за вільними цінами (у газетах постійно публікувалися звіти про судові процеси над «акулами чорного ринку», «плутократами» та «шкідниками»), з одного боку, а з іншого – особливу увагу приділяли впровадженню нових технологій щодо виробництва штучних вітамінів, збереженню продуктів шляхом нових форм консервування, заморозки та висушування, розвитку присадибних господарств, запровадження «нем'ясних» днів, посилення режиму економії.

Урожай зернових у Німеччині в 1941 р. був дуже поганим – 23,6 млн т, запаси зерна скоротилися до 1,8 млн т²⁶⁴, причому ці дані належать до так званої «Великої Німеччини» – тобто з урахуванням безпосередньо приєднаних до рейху територій Польщі, Югославії, Франції та Люксембургу, що робило неминучим зниження норм видачі основних продуктів за картками фактично рівня напівголодного існування. Є дані, що саме цей факт і призвів до початку війни з СРСР на момент сезону жнив. Розраховуючи на швидке захоплення, перш за все, України, нацистська Німеччина сподівалася в зародку

²⁶³ Ширер У. Берлінський дневник. Европа накануне Второй мировой войны глазами американского корреспондента. М., 2002. С. 188.

²⁶⁴ Tooze A. Oekonomie der Zerst rung. Bonn, 2007. P. 919; Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 55.

ліквідувати голод, який насувався на країну. Проте опір радянських військ саме на південній ділянці радянсько-німецького фронту та евакуація на схід майже всіх запасів продовольства та живої худоби на той період перекреслили ці плани.

Унаслідок браку зернових довелося забити багато худоби, на чверть зменшилося поголів'я свиней, починаючи з червня 1941 р. було скорочено норму м'яса за картками. Крім того, було введено два «нем'ясні дні» на тиждень, почалися перебої з картоплею, замість звичайного пива вироблялося так зване легке пиво зі зниженим вмістом ячменю; не вистачало вина, що стало наслідком поганого врожаю винограду і переорієнтації частини сільськогосподарських площ під зернові. Відсутність вина та пива – двох «статусних» продуктів мирного часу – стало для багатьох німців очевидним показником рівня життя, що знижувався, вселяла невпевненість у результатах війни і зводила нанівець всю радість від повідомлень про перемоги на східному фронті²⁶⁵.

Становище Німеччини помітно загострилося після початку військових дій із СРСР. У перший місяць німецько-радянської війни 1941-1945 рр. середні норми харчування у Третьюму рейху становили: хліб – 900 грамів, крупа – 600, м'ясо – 2800, жири – 1360, цукор – 1120, мармелад – 700, водночас постачання картоплею було обмежено. Денна норма хліба становила 321 г, м'яса – 100 г. Деякі товари (молочна продукція) довгий час підлягали регламентації. З кожним місяцем воєнних дій становище у продовольчому забезпеченні громадян нацистської Німеччини дедалі більше погіршувалося (табл. 5.2)²⁶⁶.

Таблиця 5.2. Середні норми видачі продуктів у Німеччині у період Другої світової війни (у грамах)

Період видачі	Хліб	Крупа	М'ясо	Жири	Цукор	Мармелад	Примітки
30.06.– 27.04. 1941 р.	900	600	1600	1050	900	700	Картопля – без обмежень
31.05.– 27.06. 1943 р.	900	600	1000	800	900	700	Картопля – 1200
30.04. – 27.05. 1945 р.	580	300	1000	500	375	–	Картопля – 1000

²⁶⁵ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 56.

²⁶⁶ Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. [Пер. с нем. Л.К. Камоловой]. СПб.; М., 1998. С. 452.

Крім нормованого розподілу, в країні продовжував існувати вільний продаж продовольчих товарів. Проте продукти харчування на ринках населених пунктів Німеччини коштували дорого і не завжди були доступні звичайному обивателю. Крім того, воєнні дії, що тривали, та подальше погіршення економічного стану в країні знецінили німецьку марку, внаслідок чого на початку 1944 р. в Німеччині стали користуватися переважно натуральним обміном – за 10 сигарет можна було отримати 50 грамів м'яса, гуска йшла вже за три пляшки коньяку²⁶⁷.

Ситуація загострилася настільки, що міністерство харчування та сільського господарства нацистської Німеччини заперечувало проти планів Германа Герінга (відповідального за військову економіку) щодо примусового направлення до країни мільйонів робітників із окупованих регіонів СРСР, оскільки не могло гарантувати забезпечення цих людей елементарним набором продуктів. У відповідь на це Герман Герінг зазначив, що східних рабів можна годувати м'ясом кішок та кониною, на що новий міністр харчування Герберт Баке, який у травні 1942 р. змінив на цій посаді Вальтера Дарре, зауважив, що у рейху кішок недостатньо, а конину вже давно із задоволенням їдять самі німці²⁶⁸.

У грудні 1941 р. встановлюються норми постачання для зайнятих на роботі радянських військовополонених та східних робітників – на тиждень дорослі чоловіки, які працювали цілий світловий день, отримували 16,4 кг брукви або капусти, 2,6 кг «хлібу» (який на 60% складався з відходів борошномельного виробництва, 25% очищення цукрових буряків і на 10% соломи), 3 кг картоплі, 250 г конини та м'ясних відходів, 130 г жиру, 150 г «поживної речовини» (дріжджі), 70 г цукру та трохи більше двох літрів знежиреного молока²⁶⁹. Формально ці норми нібито гарантували 2500 ккал на добу, але, по-перше, вони не дотримувалися, по-друге, відсутність білків і протеїнів негативно позначилася на забезпеченні нормальної життєдіяльності організму. Про якість хліба і говорити нічого – шлунок людини його просто не міг засвоїти. Тому смертність військовополонених від голоду була жахливою.

²⁶⁷ Залесский К.А. Цена победы. Быт в Германии в 1944 году. URL: <https://diletant.media/articles/32036523/>

²⁶⁸ Tooze A. Oekonomie der Zerst rung. Bonn, 2007. P. 620; Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 56.

²⁶⁹ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 56.

У березні 1942 р. під впливом розгрому вермахту під Москвою в Німеччині різко скоротилася норма продуктів за картками, що викликало одностайне невдоволення населення. Звичайний споживач (40% населення країни, за винятком дітей, літніх людей, утриманців, працівників військової промисловості) почав отримувати на тиждень 2 кг хліба, 206 г жирів і 300 г м'яса. Натуральна кава та шоколад повністю зникли з обігу²⁷⁰.

Постачання населення за продуктовими картками в Німеччині було диференційованим і залежало від низки обставин – національності, виконуваних робіт тощо. Так, відповідно до інструкцій від 1942 р. була заборонена видача звичайних продовольчих карток євреям, які проживають у Німеччині, а також німцям, які перебували в офіційному шлюбі з ними. Німецьким євреям видавали спеціальні картки з позначкою «Jude», якими вони отримували продукти, крім м'яса, хлібобулочних виробів із пшеничного борошна, молока та яєць²⁷¹.

Більш високі норми постачання продовольчих товарів у Німеччині були передбачені для робітників, зайнятих важкою фізичною працею, а також тих, що працювали у нічних час та подовжених змінах. Додаткові норми продовольства були передбачені також і для робітників, які перевиконували свій план. Всім іншим категоріям дорослого населення Німеччини (приблизно 40% від загальної кількості мешканців країни) виділялися однакові обсяги продовольчих товарів²⁷².

Окремо слід згадати сферу громадського харчування, робота якої в Німеччині до кінця війни була повністю паралізована. Це було пов'язано з низкою обставин – призов до армії працівників сфери громадського харчування, гостра нестача продовольства, а також відсутність підтримки цієї галузі з боку офіційної влади²⁷³.

Гестапо (Geheime Staatspolizei) відзначало зростання різноманітної критики на адресу влади, особливо серед

²⁷⁰ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011.7: 56.

²⁷¹ Эмирханов И.А. Продовольственный вопрос в повседневной жизни гражданского населения Европы в условиях Второй мировой войны: СССР, Германия, Великобритания (сравнительный анализ). *Манускрипт*. 2018. 11(2): 242.

²⁷² Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. М., 1999. 271. С. 247; Эмирханов И.А. Продовольственный вопрос в повседневной жизни гражданского населения Европы в условиях Второй мировой войны: СССР, Германия, Великобритания (сравнительный анализ). *Манускрипт*. 2018. 11(2): 242.

²⁷³ Залесский К.А. Цена победы. Быт в Германии в 1944 году. URL: <https://diletant.media/articles/32036523/>

робітників і домогосподарок, у тому числі саркастичної. Служба безпеки (Sicherheitsdienst des Reichsführers SS – СД) фактично щотижня (а іноді й частіше) проводила аналіз настроїв населення та повідомляла про них керівництву країни у спеціальних секретних доповідях, що іменувалися «повідомленнями з рейху» (Meldungen aus dem Reich). Агенти СД слухали, про що говорять німці на вулицях та робочих місцях. Навесні 1942 р., згідно а даними СД, німців цікавили не перемоги Ервіна Роммеля у Північній Африці і не зведення зі Східного фронту, а вкрай незадовільне постачання. Наприклад, у повідомленні від 30 березня 1942 р. СД зазначало, що на багатьох підприємствах у Дрездені, Франкфурт-на-Майні та інших, майстрам, начальникам цехів та директорам підприємств довелося докласти чимало зусиль, щоб заспокоїти робочих, особливо жінок-матерів²⁷⁴.

Необхідно відзначити, що, мабуть, уперше з початку Другої світової війни нацистському керівництву Німеччини не вдавалося забезпечити безперерйне постачання населення картками навіть за зниженими нормами. У багатьох містах зникли маргарин та мармелад, без яких німці тоді не уявляли свого сніданку. Яйця перетворилися на предмет розкоші. Тільки у столичному районі Берлін-Бранденбург протягом січня 1942 – лютого 1942 рр. недопостачання мармеладу в торгово-розподільчу мережу склало 543 т²⁷⁵.

Пізніше, у квітні-травні 1942 р., СД зазначало, що близько половини школярів у деяких регіонах країни були змушені вирушати до школи не поснідавши. Напівголодне існування більшості «арійського» населення спричинило вкрай неприємні для нацистського керівництва проблеми расового порядку. Наприклад, італійські робітники у Німеччині харчувалися краще, ніж німці, оскільки отримували продуктові посилки з батьківщини. Італійці демонстративно чистили чоботи маргарином на очах німців. СД відзначало, що деякі німецькі жінки готові переспати із «расово неповноцінними» іноземними робітниками за плитку шоколаду²⁷⁶.

²⁷⁴ Boberach H. (Hrsg.) Meldungen aus dem Reich, Band 10. Herrsching, 1984. P. 3543; Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 56.

²⁷⁵ Boberach H. (Hrsg.) Meldungen aus dem Reich, Band 10. Herrsching, 1984. P. 3544; Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 56.

²⁷⁶ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 57.

Щоб уникнути поширення хвороб, спричинених нестачею вітамінів, офіційна пропаганда закликала німців більше не варити овочі, а обережно тушити. Лікарі по радіо рекламували різні дикорослі рослини як джерело вітамінів (кропиву, жеруху, будяк, кульбабу тощо).

Навесні 1942 р. Гестапо та СД фіксували небувале зростання «чорного ринку» продуктів харчування та спроб городян нелегально придбати продукти у мешканців села. При цьому відзначалося невдоволення робітників і службовців тим, що багато торговців та бізнесменів харчувалися майже розкішно за рахунок або накопичених до війни запасів, або нелегально здобутих на «чорному ринку» продуктів. Такі настрої загрожували підірвати нацистський міф про єдину німецьку «народну спільноту», в якій усі верстви населення однаково несуть тяготи війни. І жодні жорсткі заходи кримінального переслідування (концтабір, а в окремих випадках і смертна кара) не допомагали зробити всіх рівними перед голодом²⁷⁷.

У багатьох ресторанах та їдальнях значно зменшилися порції других страв, що відпускалися за картками. Тепер наїстися можна було лише взявши дві-три порції. З пропагандистською метою на підприємствах громадського харчування в січні 1942 р. за картками запровадили «страву польової кухні» (Feldk chengericht), яка мала символізувати єднання тилу з фронтом і, крім того, була досить ситною. Проте фактично ця страва замінила всі інші, і меню ресторанів та їдалень скоротилося до двох-трьох найменувань²⁷⁸.

Нацистська пропаганда всіляко підкреслювала, що скорочено норми постачання і військ на фронті. Але це кидало обивателів у ще більшу зневіру – як можна воювати при такому харчуванні, якщо при ньому і працювати майже неможливо. Дійсно, норми постачання вели до падіння продуктивності праці, особливо в машинобудуванні та вуглевидобутку.

Можна стверджувати, що проблеми у продовольчій сфері Німеччини стали однією з причин ухвалення нацистським режимом у січні 1942 р. рішення про «остаточне врегулювання єврейського питання», що призвело до винищення у найкоротші терміни єврейського населення в окупованих Третім рейхом територіях. У травні-серпні 1942 р., коли геноцид єврейського населення відбувався повним ходом, у Польщі, рейхсфюрер СС

²⁷⁷ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 57.

²⁷⁸ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 57.

Генріх Гімлер вимагав від тамтешньої влади відповідного скорочення споживання продовольства, а Герберт Баке пояснював знищення польських євреїв продовольчими труднощами. Посилилося також пряме пограбування окупованих східних територій, перш за все України. Нацистський фюрер Адольф Гітлер висловив обурення тим, що німці голодують, у той час як вермахт окупує Україну²⁷⁹, і наказав Ернсту Заукелю, відповідальному за використання іноземної примусової праці в Німеччині, зробити все можливе для викачування продовольства з України, навіть якщо для цього доведеться «мобілізувати все єврейство Європи та організувати живий ланцюг передачі ящиків з продуктами»²⁸⁰. Утім, пограбування відчували всі окуповані території.

У 1942-1943 рр. Німеччина вилучила з окупованих країн 5 млн. т зерна (роком раніше – близько 2 млн. т), 8,78 млн. т у перерахунку на зерно жирів та м'яса. З Польщі до Німеччини надходило більше половини жита, що імпортувалося, 66% вівса і 52% картоплі. Другою за значенням «житницею» Третього рейху стала Україна. Проте у 1943 р. нацисти вивезли з окупованої території СРСР (згідно з німецькими даними) 4,37 млн. т зерна, 495 тис. т м'яса, 723 тис. т харчових олій та жирів, 1,9 млн. т картоплі. Усе це дозволило німецькій владі у жовтні 1942 р. збільшити норми видачі населенню продовольства за картками.

Необхідно зазначити, для порівняння, що внаслідок війни та окупації врожай зернових у СРСР у 1942 р. склав всього 29,6 млн. т замість 95,6 млн. т у 1940 р. Валова продукція сільського господарства у 1942 р. не перевищила 38% довоєнного рівня. Проте норми постачання робітників Москви за картками у грудні 1941 р. були не нижче за німецькі – 2,2 кг м'яса на місяць, 900 г цукру та кондитерських виробів, 800 г олії, 2 кг круп та макаронів, 5 кг картоплі²⁸¹.

Пограбування України і Польщі та примусовий імпорт продуктів із окупованих країн Західної Європи, геноцид євреїв та слов'ян не могли вирішити продовольчу проблему в Німеччині. У 1943 р. німецьке населення отримувало у середньому на день

²⁷⁹ Tooze A. Oekonomie der Zerst rung. Bonn, 2007. P. 624; Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 57.

²⁸⁰ Tooze A. Oekonomie der Zerst rung. Bonn, 2007. P. 624; Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 57.

²⁸¹ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 57–58.

2000 ккал, що було нижче нормального для людини рівня, але все ще дозволяло не померти з голоду²⁸².

У хліб почали активно додавати картоплю та ячмінь, що викликало нарікання з боку населення. З продажу зникли консерви, оскільки жерсть використовувалася для військових потреб. Солодощі стали предметом небаченої розкоші. На початку 1943 р. у Німеччині почало продаватися так зване просте пиво (Einfachbier). Через темний колір багато німців спочатку вважали, що в ньому більше поживних речовин. Але смак нового напою явно говорив про інше, і пиво користувалося популярністю переважно серед іноземних робітників. Єдиним променем світла в цьому похмурому існуванні стала гарна якість вина врожаю 1943 р. (особливо білого бургундського).

У 1943 р. на кожного дорослого мешканця Німеччини у середньому відводилося 131,2 кг хліба, 18,8 кг м'яса, 11,6 кг жирів, 168 кг картоплі, 16,5 кг цукру та 3,3 кг ерзац-кави²⁸³.

Голоду вдалося уникнути і в 1944 р., перш за все, завдяки планомірному викачування продовольчих ресурсів із окупованих країн Західної Європи, громадяни яких, на відміну від німців, дійсно голодували. Узимку 1943-1944 рр. населення Бельгії отримувало на добу 1320 ккал, Франції – 1080 ккал, Польщі – 855 ккал, у той час як добова калорійність продовольчого споживання для німців дорівнювала 1980-2000 ккал. Наприкінці 1944 р. німці споживали у середньому на добу 96 г м'яса і риби сумарно (до війни – 163 г), 340 г молока (379 до війни), 21 г вершкового масла (23), 9 г яєць (18), 8 г маргарину (24), 573 г картоплі (486), борошна – 318 г (282 г)²⁸⁴. При цьому спостерігалися суттєві відмінності у забезпеченні продовольством міського та сільського населення. Городяни отримували тільки норму за картками, та й то не завжди, у той час як сільське населення харчування за картками в основному не потребувало.

Фактично до капітуляції 9 травня 1945 р. Третьому рейху вдалося підтримувати більш менш нормальне забезпечення населення продуктами харчування завдяки заздалегідь зробленим запасам і за рахунок вивезення товарів продовольчого призначення з окупованих країн і регіонів.

²⁸² Ernährung, essen und trinken 1943. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1943-kartoffel-grundnahrungsmittel/>

²⁸³ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 58.

²⁸⁴ Ernährung, essen und trinken 1944. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1944-kalorienzufuhr-anstelle-von-gaumenfreuden/>

І хоча кількість калорій добового раціону неухильно знижувалася і взимку 1944-1945 рр. не перевищувала 1670 г, проте про явний голод говорити не доводилося. Бойові дії на території нацистської Німеччини призвели майже до повної втрати врожаю 1945 р. – було зібрано лише 1,33 млн т зернових та 8,5 млн т картоплі²⁸⁵. І якби не постачання продовольства із країн-переможниць, населенню Німеччини загрожував би масовий голод.

Протягом липня-грудня 1945 р. із Великої Британії та США до Німеччини було поставлено 400 тис. т пшениці, 30 тис. т ячменю та 35 тис. т до картоплі. Американська військова адміністрація в підконтрольній зоні окупації Німеччини змогла гарантувати населенню видачу продуктів за картками лише в обсязі трохи більше 1330 ккал щодня (до грудня 1945 р.). У британській окупаційній зоні населенню за картками видавали продовольства з розрахунку 1050 ккал на добу, у французькій зоні окупації німці отримували за картками близько 900 ккал, а голодною зимою 1947 р. іноді трохи більше половини навіть від цієї мізерної кількості²⁸⁶.

Треба зауважити, що продовольчу допомогу німцям на підконтрольних йому територіях здійснював і СРСР. Наприкінці квітня 1945 р. було ухвалено рішення про постачання населенню Берліна продовольства за нормами, що існували під час війни – дорослі мали отримувати на добу 200 г хліба, 400 г картоплі, 25 г м'яса, 10 г цукру та солі, 2 г кави²⁸⁷.

Оскільки продовольства в місті практично не залишилося, 4 травня 1945 р. почалися поставки для населення з фондів радянської армії борошна, м'яса та картоплі. Тільки з запасів 1-го Білоруського фронту для берлінців було виділено 6 тис. т борошна, 1250 т м'яса, 12 тис. т картоплі, 500 т цукру, 65 т кави. Зауважимо, що в 1945 р. у СРСР валова продукція сільського господарства становила лише 60% від рівня 1940 р.²⁸⁸.

15 травня 1945 р. для всіх німців було введено карткову систему. Залежно від категорії постачання дорослий німець отримував на день 300-600 г хліба, 20-100 г м'яса, 30-80 г крупи, 7-30 г жирів, 400 г картоплі, 15-25 г цукру. Найвищі пайки за

²⁸⁵ Ernährung, essen und trinken 1945. URL:

<https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1945-nahrungsmittelnot-waechst/>

²⁸⁶ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 58.

²⁸⁷ Высоцкий В.Н. Западный Берлин. М., 1971. С. 71.

²⁸⁸ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 59.

картками (тільки для Берліна було випущено 2 млн карток і ще 200 тис. надруковані як резервні) отримували робітники на виробництві, а також вчені та лікарі²⁸⁹. У червні 1945 р. берлінським дітям почали регулярно видавати молоко.

СРСР

Друга світова війна стала серйозним випробуванням для СРСР. Якщо у вересні 1939 – травні 1941 рр. радянська економіка практично не відчула кризових явищ, то з початком німецько-радянської війни у червні 1941 р. продовольчі можливості СРСР різко погіршилися. Із західних областей не вдалося вивезти значну частину (більше 70%) мобілізаційних запасів. Стрімкий наступ німецьких військ у перші місяці війни призвів до окупації за короткий час величезної території, на якій проживало близько 40% населення Радянського Союзу. За перший рік військових дій СРСР втратив близько половини посівних площ, 38% виробництва зерна та 84% – цукру²⁹⁰. Крім того, більшість працездатних жителів сільської місцевості та техніка були мобілізовані до армії. Зазначені обставини призвели до значного зниження обсягів одержаного врожаю різних агрокультур у СРСР.

У 1942 р. валовий збір зернових у країні наблизився до 38% від довоєнного рівня²⁹¹, а в 1943 р. – 37% від довоєнного рівня²⁹². Проте потреби Радянського Союзу в продовольстві значно зросли в зв'язку з необхідністю значного збільшення збройних сил. Величезні запаси провізії, через ризик потрапляння в руки противника і відсутність можливості їх своєчасного транспортування в тил, були знищені радянськими частинами, що відступали.

Усі ці чинники несли в собі небезпеку різкого падіння виробничих потужностей народного господарства СРСР та загрожували зривом продовольчого забезпечення населення. Крім того, з перших днів німецько-радянської війни громадяни

²⁸⁹ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 59.

²⁹⁰ Кринко Е. Ф. Карточная система и регламентация потребления советских граждан в 1941-1945 гг. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. 16-17: 149.

²⁹¹ Филоненко С.И. Продовольственное обеспечение военнослужащих Красной Армии в годы Великой Отечественной войны. *Известия Воронежского государственного педагогического университета*. 2016. 4(273): 80.

²⁹² Кринко Е. Ф. Карточная система и регламентация потребления советских граждан в 1941-1945 гг. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. 16-17: 149.

СРСР поспішали зробити запаси продуктів харчування, буквально змітаючи все з прилавків, унаслідок чого ціни на продовольчі товари стали швидко зростати. Так, уже 28 червня 1941 р. вирости черги у сотні людей біля хлібних магазинів по всій країні.

Ціни на основні продовольчі та промислові товари невдовзі також стали зростати, ускладнюючи створення запасів значній частині громадян Радянського Союзу. Тільки за перший місяць війни ціни на борошно зросли більш ніж на 20%, молоко – на 25%. Особливо бурхливе зростання цін почалося у другій половині жовтня 1941 р., насамперед у прифронтовій смузі та районах розміщення евакуйованих підприємств. Спроби обмежити ціни на сільськогосподарські продукти призводили лише до різкого скорочення привезених товарів колгоспами і колгоспниками²⁹³.

Унаслідок цього перед керівництвом СРСР постало складне завдання щодо здійснення оперативних заходів для вирішення продовольчої та сировинної проблем та мобілізації внутрішніх ресурсів. Слід зазначити, що у Радянській Росії карткова система діяла практично з перших днів її існування, була скасована в роки непу, знову введена в умовах форсованої індустріалізації і колективізації і в черговий раз офіційно скасована в 1935 р. Однак в умовах постійних криз постачання другої половини 30-х рр. XX ст. картки неодноразово запроваджувалися в окремих регіонах країни²⁹⁴. Отже, радянське керівництво пішло вже випробуваним шляхом. Водночас запровадження карткової системи у період війни мало певні особливості, що пояснюються специфікою ситуації військового часу та масштабом труднощів у сфері споживання населення.

З вересня 1941 р. у більшості районів СРСР було введено карткову систему забезпечення продуктами харчування цивільного населення. Наприкінці жовтня 1941 р. на нормоване постачання продовольством було переведено майже все міське населення країни, а з 1 лютого 1942 р. встановлено карткову систему на непродовольчі товари. У 1942 р. картки отримали близько 40 млн чол., до кінця війни їх чисельність склала, за різними даними, від 76,8 до 80,6 млн. чол. Сама карткова система протягом усієї війни постійно ускладнювалася. У 1941 р. було

²⁹³ Советская повседневность и массовое сознание. 1939–1945. Сост.: А. Я. Лившин, И. Б. Орлов. М., 2003. С. 180.

²⁹⁴ Кринко Е.Ф. Карточная система и регламентация потребления советских граждан в 1941–1945 гг. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. 16–17: С. 150.

надруковано 12 різних видів карток, у 1942 р. – 51, у 1943 р. – 112, у 1944 р. – в середньому 130-135, а у великих містах ще більше: в Москві – 149, у Ленінграді – 171 вид карток та талонів²⁹⁵.

Запровадження карток дозволило зменшити черги та впорядкувати продаж хліба. Однак картки видавалися не всьому населенню, їх отримували лише мешканці міст та робочих селищ, а також працівники підприємств важкої і оборонної промисловості та транспорту, що знаходилися в сільській місцевості, та сільські фахівці, не пов'язані з сільським господарством (вчителі, лікарі, агрономи та ін.). Решта сільських жителів карток не отримували, що викликало їх невдоволення, особливо тих, які працювали на заводах і транспорті та вважали, що нічим не відрізняються від інших робітників.

На нормоване постачання за продуктовими картками було переведено цілу низку основних товарів – хліб, крупа, цукор, олія, м'ясо, риба, жири, кондитерські вироби. Норми їх постачання в СРСР диференціювалися за групами населення, за характером і значущістю виконуваних робіт, і навіть вікових показників. Додатковими нормами харчування забезпечувалися робітники, які перевиконували план, працівники гарячих цехів, донори, хворі та вагітні жінки. За нормами постачання все населення СРСР ділилося на чотири групи: робітники та прирівняні до них особи; службовці та прирівняні до них особи; утриманці; діти віком до 12 років включно²⁹⁶.

Робітники, інженерно-технічні працівники та прирівняні до них особи забезпечувалися хлібом за двома категоріями. Ті, що працювали на фабриках, заводах, шахтах, рудниках, копальнях та будівлях, за картками 1-ї категорії отримували 800 г хліба, а працівники підсобних та обслуговуючих підприємств за картками 2-ї категорії – 600 г хліба на день. Службовці також забезпечувалися хлібом за двома категоріями: перша – 500 г, друга – 400 г у день. Утриманці та діти до 12 років отримували 400 г хліба²⁹⁷.

²⁹⁵ Орлов И. Б. Становление системы государственного централизованного нормированного распределения в СССР (1941–1943 гг.). Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества. *Материалы Международной научной конференции*. (28-29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону - Таганрог). Ростов-на-Дону, 2010. С. 338.

²⁹⁶ Кринко Е.Ф. Карточная система и регламентация потребления советских граждан в 1941–1945 гг. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. 16-17: 150.

²⁹⁷ Кринко Е.Ф. Карточная система и регламентация потребления советских граждан в 1941–1945 гг. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. 16-17: 151.

Таблиця 5.3. Середні норми видачі продуктів у СРСР у період Другої світової війни (у грамах)²⁹⁸

Категорії населення	Хліб на людину в день		Цукор та кондитерські вироби на людину в день	
	1 категорія	2 категорія	1 категорія	2 категорія
Робітники	800	600	800	600
Службовці	500	400	600	600
Утриманці	400	400	400	400
Діти до 12 років	400	400	600	400

З метою стимулювання продуктивності праці з травня 1942 р. робітники, які виконували і перевиконували норми виробітку, отримували друге гаряче харчування. Додаткове харчування також видавали залізничникам та плавскладу морських і річкових суден під час перебування в дорозі. Підвищені норми постачання були встановлені для робітників та інженерів підприємств провідних галузей, перелік яких було закріплено постановою Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 4 грудня 1941 р. В основному це були підприємства авіаційної, хімічної, танкової, вугільної та нафтової промисловості, електропромисловості, чорної та кольорової металургії. Для керівних радянських та господарських працівників було введено друге гаряче харчування, обіди, сухі пайки, посилене дієтичне харчування, картки на вечері, безкоштовні сніданки.

Восени 1942 р. адміністрація підприємств отримала право знижувати норми харчування несумлінним працівникам. Робітникам, які здійснили прогул і відповідно до вироку тим, хто відбував покарання в порядку виправно-трудоих робіт, норма відпустки хліба знижувалася на 100-200 г. Але директори підприємств могли відновлювати видачу хліба у повному обсязі тим, хто протягом місяця сумлінно ставився до роботи та виконував норми виробітку. При невиконанні норм виробітку, запізненні та передчасному звільненні з роботи на будівництві оборонних рубежів вважався пропущеним та талони на хліб взагалі не видавалися²⁹⁹.

²⁹⁸ Кузнецова О. Д., Аверченко М. А. Организация продовольственного снабжения в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки»*. 2015. 3: 54.

²⁹⁹ Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. Кн. 2. Ч. 1. Хроника событий 1943 год. 2-е изд. Краснодар, 2005. С. 172.

На початку березня 1942 р. академікам та членам-кореспондентам, лауреатам Сталінської премії, заслуженим діячам науки, техніки та мистецтва, народним артистам СРСР та союзних республік видавалися продовольчі картки за нормою робітників особливого списку та обіди з такого ж набору продуктів, а також 300 г шоколаду та 500 г какао або кави на місяць. Професорам, докторам наук, доцентам, завідувачам кафедр, старшим науковим співробітникам, директорам вузів та науково-дослідних інститутів, науковим співробітникам академій наук та архітектури, докторантам, Сталінським стипендіатам, заслуженим артистам, артистам цирку та балету, членам спілок радянських письменників, художників, архітекторів та композиторів видавалися продовольчі картки за нормою промислових робітників та обіди з такого ж набору продуктів³⁰⁰.

З 2 липня 1942 р. інтелігенції додатково почали видавати 200 г хліба до обіду. Для працівників науки, літератури та мистецтва у всіх великих містах були також відкриті спеціальні магазини та їдальні, якість харчування в яких різнилася залежно від регіону.

Особлива увага приділялася постачанню продовольства до дитячих та лікувальних закладів, харчуванню дітей, вагітних жінок і матерів, що годують. Для учнів шкіл та ремісничих училищ діяло триразове харчування. У всіх школах міст та робочих селищ було введено сніданки, для яких без карток щодня, включаючи святкові дні та дні канікул, відпускалися 50 г хліба, а у дні занять 10 г цукру до чаю щодня кожного школяра. Незважаючи на заходи, яких вживали, значна частина радянського населення у роки німецько-радянської війни вела напівголодне існування. Навіть постачання хлібом міського населення здійснювалося з перебоями, внаслідок чого населення змушене було годинами стояти в чергах. Загалом у СРСР на нормованому постачанні перебувало (в млн): в 1942 р. – 61778 осіб, 1943 р. – 67711, 1944 р. – 73999, 1945 р. – 80586³⁰¹.

Восени 1943 р. унаслідок переходу стратегічної ініціативи до радянської армії та звільнення розорених німцями земель, де проживала велика кількість людей, остро постала проблема забезпечення їх продуктами харчування. Становище посилювалося посухою біля Сибіру, Поволжя і Північного Кавказу, що призвело до виникнення в країні глибокої продовольчої кризи.

³⁰⁰ Кринко Е.Ф. Карточная система и регламентация потребления советских граждан в 1941–1945 гг. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. 16-17: 151.

³⁰¹ Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: статистический сборник. М., 1990. С. 202.

Посуха 1943 р. посилила проблеми продовольчого постачання в СРСР, викликавши необхідність економії хліба, саме тому радянський уряд у листопаді 1943 р. знизив норми його видачі до 600 г для 1-ї та 500 г для 2-ї категорій робітників, 700 г для робітників у районах Крайньої Півночі. Усі службовці стали забезпечуватися хлібом за єдиною нормою – 400 г на день, утриманці та діти до 12 років у містах та робочих селищах – 300 г на день. Однак для робітників та службовців провідних галузей промисловості з 21 листопада 1943 р. було встановлено вищі норми постачання хлібом. Службовці вугільної, оборонної промисловості та металургії, залізничного та водного транспорту постачалися хлібом за нормою 450 г на день, службовці чорної металургії – 500 г на день. Робочим та працівникам вугільної та металургійної промисловості, найважливіших оборонних підприємств та вирішальних портів 1943 р. було встановлено норму хліба 650-700 г щодня. Робітники та працівники основних служб на вирішальних залізничних вузлах та станціях постачалися хлібом за нормою 650-700 г щодня³⁰².

Найвищі норми основного постачання продовольчими товарами були встановлені для робітників та працівників, зайнятих на підземних роботах підприємств вугільної промисловості, у гарячих та шкідливих цехах. Вони отримували по 1 кг хліба в день. Крім того, з червня 1943 р. в Кузбасі було запроваджено холодні сніданки (100-200 г хліба, 30-50 г сала, 10 г цукру) для тих, хто забезпечував виконання план видобутку вугілля та руди. Згодом такі сніданки отримали робітники інших вугільних басейнів, низки підприємств чорної та кольорової металургії. Для підприємств хімічної та оборонної, що працювали в гарячих і шкідливих цехах промисловості, кольорової металургії та деяких інших галузей уряд зберіг норми постачання хлібом 800-1000 г у межах ліміту хлібних пайків за цими нормами. Додатково у дні роботи їм видавалося спеціальне харчування, що включало білий хліб, м'ясо, рибу, крупу, цукор, овочі та картоплю³⁰³.

Важливим додатковим джерелом продуктів харчування стало створення при підприємствах та установах підсобних господарств, розвиток городництва³⁰⁴. Масового характеру набуло використання в їжі різних заміників та сурогатів, але й їх не вистачало.

³⁰² Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. М., 2010. С. 215–216.

³⁰³ Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. М., 2010. С. 216–217.

³⁰⁴ Зинич М.С. Будни военного лихолетья. 1941–1945. М., 1994. Вып.1.

Промтоварні картки видавалися на півріччя з визначенням кількості умовних одиниць (купонів), залежно від віднесення до групи постачання. Так, робітники отримували промтоварні картки на 125 одиниць, службовці – на 100, діти та утриманці – на 80. Кількість купонів, що підлягали стягненню за кожну річ, додатково встановлювалося наказами наркомату торгівлі СРСР. Наприклад, у березні 1943 р. за 1 купон можна було придбати моток ниток, ложку, склянку або електричну лампочку, за 5 купонів – «головний убір для дорослих із вовни, бавовняних тканин, фетру, шкіри та хутра». За чайник, каструлю, відро, таз або корито потрібно віддати вже 10 купонів, за 1 м клейонки або гардинної тюлі – 15 купонів, за гасову лампу, примус, самовар або кєрогаз – 20 купонів. Найдорожчими у списку були чоловічі та жіночі вовняні костюми, хутряні пальта (кожушки) – 80 купонів. Продаж тютюнових виробів дозволявся тільки курцям по талонах, виданих адміністрацією підприємства або установи, у розмірі не більше 200 г тютюну або 400 цигарок на місяць на 1 чол.³⁰⁵

Особливим дефіцитом став гас, який використовувався для приготування їжі та освітлення: його видавали за талонами, які також перетворювалися на предмет купівлі-продажу чи обміну на речі та продукти.

Загалом, нормоване постачання відіграло важливу роль у забезпеченні значної частини радянського населення мінімумом продуктів харчування та товарів масового споживання. Тим не менш, воно не змогло забезпечити повністю потреб населення. Більшість населення зазнала голод у роки війни, що стало однією з головних причин високої смертності. Масового характеру набули туберкульоз, цинга, дистрофія та інші захворювання, викликані зниженням імунітету внаслідок нестачі продуктів харчування. Систематичне недоїдання характерне для представників найшироких верств населення – робітників і селян, інтелігенції та співробітників правоохоронних органів.

Тільки наприкінці 1943 р. почалося поступове зниження цін на колгоспних ринках, а продовольча ситуація дещо покращилася. У 1944 р. почалося піднесення сільськогосподарського виробництва, проте в 1945 р. його валова продукція становила лише 60%, а продукція землеробства – 57% від довоєнного рівня³⁰⁶. 15 квітня 1944 р. було дозволено

³⁰⁵ Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. Кн. 2. Ч. 1. Хроника событий 1943 год. 2-е изд. Краснодар, 2005. С. 201–202.

³⁰⁶ Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. М., 1985. С. 645.

комерційну торгівлю, але її питома вага в роздрібній торгівлі країни залишалася невисокою³⁰⁷. Остаточо карткову систему було скасовано вже після війни в 1947 р.³⁰⁸. Труднощі постачання в умовах карткової системи залишилися одним із найпоширеніших сюжетів спогадів про війсьничий час.

Окремо слід згадати систему громадського харчування в СРСР. У роки війни роль та значення громадського харчування суттєво зросли. У 1944 р. послугами громадського харчування користувалися близько 25 млн чол., що було удвічі більше, ніж до війни. Зростання ролі громадського харчування під час війни пояснюється низкою причин: зміною способу життя сімей через мобілізацію до армії чоловіків та збільшення кількості працюючих жінок. Жінки не могли приділяти достатню кількість часу та сил домашньому господарству. Робота на виробництві в одну, а іноді в дві зміни також сприяла тому, що люди все більше користувалися громадським харчуванням, у зв'язку з чим значно зменшилося домашнє приготування їжі. Зростання значення громадського харчування в СРСР у роки війни пояснюється також і тим, що воно давало можливість раціональніше використовувати наявні ресурси продовольства.

У період війни змінилася структура мережі громадського харчування, в якому центральне місце посіли їдальні. На початку 1941 р. питома вага їдалень у загальній кількості підприємств харчування СРСР складала 49,7%, до кінця 1942 р. їх частка збільшилася до 59,1%, до кінця 1944 р. – до 76,9%. У мережі відділів робочого постачання та продовольчого постачання частка їдалень зросла з 65,5% у 1941 р. до 83,5% у 1945 р.³⁰⁹.

Збільшення в 1943 р. мережі їдалень приблизно на 20% було пов'язано не лише з організацією нових відділів робочого постачання, а було результатом розширення мережі на великих об'єктах шляхом організації цехових їдалень з метою покращення обслуговування споживачів та наближення їдалень до виробництва. Організація цехових їдалень сприяла ліквідації черг. У роки війни їдальні відіграли важливу роль у харчуванні,

³⁰⁷ История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т.5. Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг. М., 1978. С. 470–471.

³⁰⁸ Кринко Е. Ф. Карточная система и регламентация потребления советских граждан в 1941–1945 гг. Сумський історико-архівний журнал. 2012. 16–17: 154.

³⁰⁹ Кузнецова О.Д., Аверченко М.А. Организация продовольственного снабжения в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки»*. 2015. 3: 60.

забезпечуючи гарячою, свіжоприготовленою їжею робітників та службовців, які працювали по 12 і більше годин.

Народний комісаріат торгівлі СРСР установив порядок витрат продукції у всіх підприємствах громадського харчування, визначив норми розкладок на основні продукти в умовах воєнного часу. Відділи робочого постачання додатково постачали робітникам продукцію своїх підсобних господарств через підприємства комунального харчування. У 1944 р. на підприємствах наркомату боєприпасів за рахунок підсобних господарств потреба в овочах задовольнялася на 60%, картоплі – на 40%³¹⁰. За рахунок продукції підсобних господарств відділів робочого постачання на одного робітника в середньому передбачалося понад централізовані фонди 84 кг картоплі та овочів у 1943 р. та 119 кг у 1944 р.³¹¹.

Продукція підсобних господарств використовувалася для зміцнення трудової дисципліни та підвищення продуктивності праці. РНК СРСР ухвалив постанову від 18 жовтня 1942 р. «Про порядок постачання продовольчими та промисловими товарами робочих промислових підприємств», яка надавала директорам промислових підприємств права встановлювати порядок постачання для робітників, які виконували та перевиконували норми виробітку. Таким робітникам насамперед відпускалися продовольчі (крім хліба) та промислові товари; видавалося додаткове гаряче харчування за рахунок ресурсів підсобних господарств без заліку в норму, встановлену за картками; проводилася додаткова видача понад встановлені норми за продовольчими картками картоплі, овочів, яєць, молока та інших продуктів. Постановою передбачалися заходи покарання для порушників трудової дисципліни Працівникам, які здійснили прогул, хліб відпускався за зниженими нормами: 200 г на підприємствах, де норма відпускання хліба становила 600 г і більше, і 100 г – на інших підприємствах. Введення таких суворих заходів мало істотний вплив на скорочення кількості прогулів та інших порушень трудової дисципліни. Організація додаткового харчування для передовиків виробництва використовувалася повсюдно. Різні види додаткового харчування (друге гаряче харчування, посилене дієтичне харчування, стаханівські обіди, спецхарчування, холодні сніданки) стимулювали зростання продуктивності праці, закріплення робочої сили на

³¹⁰ Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. М., 1968. С. 60.

³¹¹ Сборник важнейших приказов и инструкций по вопросам карточной системы и нормированного снабжения. М., 1944. С. 141

підприємствах. В деяких галузях промисловості додатковим харчуванням користувалися до 60% всіх робітників³¹².

Організація різних видів додаткового харчування сприяла кращому постачанню для працівників провідних галузей промисловості. У танковій промисловості друге гаряче харчування отримували більше 66% всіх робітників, 20% користувалися посиленим дієтичним харчуванням і майже стільки ж робітників отримували хліб 100 г на день на додаток до карткової норми. У вугільній промисловості, де половина робітників забезпечувалася за підвищеними та особливо підвищеними нормами, понад 40% робітників отримували друге гаряче харчування та понад 30% – холодні сніданки. У легкій промисловості друге гаряче харчування отримували 40% робітників, текстильної – 25%³¹³.

У роки війни в системі народного комісаріату торгівлі СРСР налічувалося 1200 зразкових їдалень. Однак у більшості їдалень було багато недоліків, найбільш поширеним серед яких були великі черги. Проте найбільш серйозною проблемою в організації громадського харчування та торгівлі стало збільшення випадків розкрадання продовольчих та промислових товарів. Недостатній контроль за витрачанням продуктів призводив до недоваги за стравами, порушення норм закладки сировини у страви, відпустки продуктів за записками та списками³¹⁴.

З метою припинення зловживань у торгівлі та громадському харчуванні 22 січня 1943 р. Державний комітет оборони опублікував постанову «Про посилення боротьби з розкраданням та розбазарюванням продовольчих та промислових товарів». Народний комісаріат торгівлі СРСР розробив заходи щодо боротьби з незаконною видачею продуктів, з прямим розкраданням продовольства та забезпечення повної та своєчасної видачі продуктів харчування та товарів широкого споживання населення. Для цього був створений спеціальний орган – Головне управління державної торгової інспекції, завданням якого, крім контролю за відпусткою товарів підприємствами торгівлі та громадського харчування, була також боротьба з різними зловживаннями в торгівлі та громадському харчуванні.

Постанова РНК від 6 лютого 1943 р. «Про заходи покращення громадського харчування у м. Москві» ставила завдання

³¹² Вознесенский Н.А. Избранные произведения, 1931–1947. М., 1979. С. 599.

³¹³ Чернявский У.Г. Война и продовольствие. М., 1964. С. 78.

³¹⁴ Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. М., 1968. С. 113.

ліквідації фактів поганого обслуговування мешканців столиці, які користувалися громадським харчуванням: незадовільне приготування їжі, одноманітність меню в їдальнях тощо. На виконання постанови наркомторг СРСР установив для всіх московських їдалень обов'язковий асортиментний мінімум трьох перших страв (овочевої, круп'яної, комбінованої), трьох других страв (м'ясної, рибної, ячної, овочевої або комбінованої) та гарячих напоїв. Ця постанова зобов'язувала всіх керівників їдалень створити десятиденний запас продуктів. Хоча в цій постанові йшлося про Москву, фактично вона поширювалася на всю систему громадського харчування країни³¹⁵.

У всіх їдальнях було введено широкий асортимент страв (не менше двох перших та трьох других). Санітарний стан їдалень покращився, проводилася щоденна перевірка якості сировини та готової продукції. Важливою проблемою громадського харчування було його вкрай незадовільне матеріально-технічне оснащення, у більшості їдалень не вистачало посуду та спеціального санітарного одягу.

Зміни в асортименті страв характеризувалися збільшенням частки других страв за рахунок скорочення частки перших страв, що свідчить про покращення якості харчування. Про підвищення калорійності харчування свідчить також зростання питомої ваги м'ясо-рибних страв у складі других страв з 38% у 1942 р. до 58,8% 1944 р.³¹⁶.

Найкращі, найбільш повноцінні продукти, як правило, насамперед передавалися підприємствам громадського харчування, що дозволяло значно покращувати якість продукції. Питома вага переданих у громадське харчування відділів робочого постачання народного комісаріату хімічної промисловості м'ясопродуктів становила в 1942 р. 58,7% усієї реалізації цих товарів, у 1943 р. ця цифра збільшилася до 66,4%; частка рибопродуктів відповідно збільшилася з 41% до 42,5% всієї реалізації; тваринного масла – з 38% до 40,6%, цукру – з 22% до 26%; овочів та фруктів – з 50% до 65,6%³¹⁷.

³¹⁵ Кузнецова О. Д., Аверченко М. А. Организация продовольственного снабжения в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки»*. 2015. 3: 62.

³¹⁶ Кузнецова О. Д., Аверченко М. А. Организация продовольственного снабжения в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки»*. 2015. 3: 62.

³¹⁷ Кузнецова О. Д., Аверченко М. А. Организация продовольственного снабжения в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки»*. 2015. 3: 62.

У 1943 р. до закладів громадського харчування було передано 52,7% всього реалізованого молока та молочних продуктів, 30,8% хліба. Розвиток власної продовольчої бази відділів робочого постачання дозволив використовувати для громадського харчування значно більше картоплі та овочів, ніж у 1942 р. У першій період німецько-радянської війни калорійність харчування міського населення знизилася з 3370 калорій довоєнного часу до 2555 калорій у 1942 р., або на 24%. У другий період війни калорійність піднялася до 2750 кал. у 1943 р. та 2810 кал. у 1944 р.

У 1943 р. споживання хліба та борошна становило 96% довоєнного рівня, у 1944 р. цей показник становив 83,5%. Споживання крупи та бобових, що становило в 1942 р. 73% довоєнного рівня, у 1944 р. зросло до 114%. Споживання картоплі вже в 1942 р. перевищувало довоєнний рівень на 31,6%, у 1944 р. – у 2,3 рази. Рівень споживання молока та молочних продуктів до кінця війни не досяг довоєнного показника, у 1944 р. він становив 69,5% від рівня 1940 р. Дещо збільшилося споживання м'яса та м'ясопродуктів – з 42,1% довоєнного рівня до 59,5%. Споживання цукру та кондитерських виробів становило в 1944 р. лише 22,4% рівня 1940 р.³¹⁸.

Загалом споживання продуктів рослинного походження (крім цукру) знизилася значно менше, ніж продуктів тваринного походження. Звуження асортименту продовольчих товарів, а за деякими товарам погіршення якості відбивалося на їх харчовій цінності, тому велика увага приділялася вітамінізації їжі. Підприємства харчової промисловості, які виробляли вітаміни, забезпечували ними торгівлю та громадське харчування. У 1944 р. через підприємства громадського харчування населення отримало понад 4,3 млрд. людино-доз вітамінів³¹⁹. У раціоні харчування населення у роки війни спостерігалася гостра нестача білків. Велику користь для громадського харчування приносили підсобні підприємства відділів робочого постачання, які налагодили виробництво білкових дріжджів.

На завершальному етапі війни продовольчі норми в СРСР було трохи збільшено, проте рівень споживання продуктів харчування цивільним населенням все одно залишався низьким.

³¹⁸ Кузнецова О. Д., Аверченко М. А. Организация продовольственного снабжения в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки»*. 2015. 3: 62.

³¹⁹ Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. М., 1968. С. 119.

Обсяги державних запасів, які знаходилися в торговому обороті, хліба і борошна в 1944 р. становили лише 83,5% від довоєнного рівня, цукру та кондитерської продукції – 22,4%, м'яса та м'ясних виробів – 59,5%³²⁰.

Якщо городяни та жителі робітничих селищ в умовах війни могли розраховувати на хоч і мінімальні, але фіксовані норми продоволювання, то колгоспникам доводилося покладатися виключно на власні ресурси. За виснажливу працю у колгоспі сільські мешканці наприкінці року отримували мізерні норми продуктів. Так, за один трудовдень у середньому по країні колгоспник отримував менше 200 грамів зерна та близько 100 грамів картоплі, невелика кількість овочів, зокрема м'ясо, олія, молоко їм не видавали. У результаті в 1943 р. рівень особистого споживання селянами хліба порівняно з 1939 р. скоротився на 35%, м'яса і сала – на 66%³²¹. З цієї причини сільському трудівникові, щоб прогодувати свою сім'ю, доводилося розраховувати на врожай з особистого підсобного господарства та домашній худобу, які водночас оподатковувалися великими податками.

Крім централізованого продовольчого постачання у воєнний період, у країні продовжувала функціонувати і ринкова торгівля. Надаючи важливого значення цій економічній галузі, радянський уряд намагався не втручатися у її розвиток, не встановлював державну монополію на реалізацію сільгосппродукції, у тому числі й на стратегічно важливий продукт – зерно. Навіть у найбільш кризові періоди війни, як, наприклад, у 1943 р., коли було скорочено норми продовольчих карток, у Радянському Союзі був практично відсутній «чорний ринок» продовольчих товарів, оскільки цю роль цілком легально виконував колгоспний ринок, де окремі селяни і колгоспи могли вільно реалізовувати надлишки свого врожаю³²².

Висновки. Відповідно до компонентів ризиків Т. Кеннона³²³ можна зробити такі висновки. Незважаючи на

³²⁰ Хлеб войны лёгким не бывает. URL: <https://topwar.ru/61103-hleb-voyny-legkim-ne-byvaet.html>

³²¹ Хлеб войны лёгким не бывает. URL: <https://topwar.ru/61103-hleb-voyny-legkim-ne-byvaet.html>

³²² Рогожникова Н. Е. Продовольственный вопрос и товарно-денежные отношения в годы Великой Отечественной войны. URL: http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site76/html/media40408/R_Prodovolstvenni.doc

³²³ Cannon T. Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience, WIDER Working Paper Series RP2008-34, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER). 2008. URL:

низку загальних моментів, у нормованій системі постачання Великої Британії, Німеччини та СРСР існували відмінності, перш за все, у засобах до існування. У Німеччині та СРСР, на відміну від Великої Британії, карткова система продовольчого забезпечення не змогла повністю покрити потреби населення в харчуванні. Зазначені норми постачання забезпечували лише мінімальний рівень споживання цивільного населення в цих країнах. Значна частина громадян Німеччини та СРСР продовжували відчувати голод, що провокувало зростання випадків смертності та інфекційних захворювань, таких, як туберкульоз, цинга, дистрофія та ін. Випадки систематичного недоїдання стали повсякденною реальністю для різних соціальних категорій населення цих держав – працівників промислових підприємств, інтелігенції, селян та ін.

Щодо добробуту і базового стану, варто зазначити, що жорсткий ліміт, введений на продовольче постачання в Німеччині та СРСР, не зустрічався у Великій Британії, де споживач міг сам вибирати магазин чи лавку, а асортимент продуктів харчування в них був представлений помітно ширше, до різних сортів м'яса. У роки Другої світової війни рядовий британець не був знайомий з таким явищем, як голод, у цьому випадку справедливіше буде сказати, що він був обмежений лише у виборі продуктів харчування та кількості виділених товарів.

Соціальний захист та управління характеризуються тим, що радянська карткова система періоду Другої світової війни, на відміну від інших європейських країн, була більш стратифікованою. Переваги у постачанні мали робітники та інженерно-технічні працівники промислових підприємств, будівництва, транспорту. Підвищені та особливо підвищені норми, а також додаткове постачання отримували шахтарі, робітники гарячих та шкідливих цехів. Окремі норми постачання були передбачені для службовців, утриманців та дітей. У Великій Британії та Німеччині не було такого чіткого поділу за віком та видом діяльності.

Щодо управлінських рішень, то маємо констатувати, що Велика Британія виділяється усталеними традиціями парламентської демократії та повагою до основних прав і свобод людини та громадянина. Демократичне управління забезпечило рівність, в умовах потужних безпекових і соціально-економічних викликів, які зазнала Велика Британія і пересічні британці під час Другої світової війни. Але маємо констатувати, що в ході

аналізу досвіду цієї країни щодо управлінської моделі продовольчого забезпечення під час війни практично не були зафіксовані ознаки реалізації прав одних людей за рахунок інших. На відміну від Великої Британії, в Німеччині, де панувало авторитарне управління, модель продовольчого забезпечення реалізовувалася за рахунок населення країн, які опинилися під окупаційною владою. А єврейське населення Третього рейху було найбільш вразливим. У радянській авторитарній моделі в стані найбільшої вразливості опинилися представники сільського населення. Крім того, у Німеччині та СРСР, на відміну від Великої Британії, існувала система відповідних центральних і місцевих органів управління, що опікувалися продовольчою безпекою населення та реагували на нові виклики воєнного стану.

Таким чином, централізована система продовольчого забезпечення, запроваджена у Великій Британії, Німеччині та СРСР у період Другої світової війни 1939-1945 р. відіграла важливу роль у постачанні свого населення мінімальним набором провізії. В умовах гострої нестачі продовольства уряди цих країн почали закликати своїх громадян до економії, яка, на їхню думку, наближала перемогу над супротивником. У зв'язку з цим успішне вирішення проблеми продовольчої безпеки та соціальної стійкості населення виступало для правлячих кіл воюючих країн як одне з першочергових завдань, від нього залежала перемога над противником, нормальне функціонування держави та провідних галузей народного господарства.

Список використаних джерел

1. Boberach H. (Hrsg.) *Meldungen aus dem Reich*, Band 10. Herrsching, 1984.
2. Cannon T. *Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience*, WIDER Working Paper Series RP2008-34, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER). 2008. URL: https://www.academia.edu/11829527/Reducing_People_s_Vulnerability_to_Natural_Hazards_Communities_and_Resilience
3. Ernährung, essen und trinken 1943. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1943-kartoffel-grundnahrungsmittel>
4. Ernährung, essen und trinken 1944. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1944-kalorienzufuhr-anstelle-von-gaumenfreuden>
5. Ernährung, essen und trinken 1945. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1945-nahrungsmittelnot-waechst>

6. Rationing in the United Kingdom. URL: http://military.wikia.com/wiki/Rationing_in_the_United_Kingdom
7. Remembering life in England during World War II. URL: http://www.jewishmag.com/136mag/uk_rationing/uk_rationing.htm
8. Sources for the history of London 1939-1945. URL: <https://www.history.ac.uk/ihr/Focus/War/londonRation.html>
9. Tooze A. Oekonomie der Zerstrung. Bonn, 2007.
10. Wendt B.-J., Grossdeutschland. Aussenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes. Munchen, 1987.
11. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия. М., 1985.
12. Вознесенский Н. А. Избранные произведения, 1931-1947. М., 1979.
13. Высоцкий В. Н. Западный Берлин. М., 1971.
14. Залесский К. А. Цена победы. Быт в Германии в 1944 году. URL: <https://diletant.media/articles/32036523>
15. Зинич М. С. Будни военного лихолетья. 1941-1945. М., 1994. Вып.1.
16. История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т.5. Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938-1945 гг. М., 1978. С. 470-471.
17. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. [Пер. с нем. Л. К. Камоловой]. СПб.; М., 1998.
18. Кринко Е. Ф. Карточная система и регламентация потребления советских граждан в 1941-1945 гг. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. XVI-XVII: 149-155.
19. Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. Кн. 2. Ч. 1. Хроника событий 1943 год. 2-е изд. Краснодар, 2005.
20. Кузнецова О. Д., Аверченко М. А. Организация продовольственного снабжения в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки»*. 2015. 3: 52-67.
21. Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. М., 1968.
22. Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: статистический сборник. М., 1990.
23. Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. М., 2010.
24. Орлов И. Б. Становление системы государственного централизованного нормированного распределения в СССР

- (1941-1943 гг.). Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества. *Материалы Международной научной конференции*. (28-29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог). Ростов-на-Дону, 2010.
25. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. М., 1999.
 26. Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. *Военно-исторический журнал*. 2011. 7: 54-59.
 27. Продовольственные проблемы в Англии. Вторая мировая война. URL: <https://foto-history.livejournal.com/10737675.html>
 28. Рогожникова Н. Е. Продовольственный вопрос и товарно-денежные отношения в годы Великой Отечественной войны. URL: http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site76/html/media40408/R_Prodovolstvenni.doc
 29. Сборник важнейших приказов и инструкций по вопросам карточной системы и нормированного снабжения. М., 1944.
 30. Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945. Сост.: А. Я. Лившин, И. Б. Орлов. М., 2003.
 31. Филоненко С. И. Продовольственное обеспечение военнослужащих Красной Армии в годы Великой Отечественной войны. *Известия Воронежского государственного педагогического университета*. 2016. 4(273): 77-83.
 32. Фомин В. Т. Фашистская Германия во Второй мировой войне (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). М., 1978.
 33. Хлеб войны лёгким не бывает. URL: <https://topwar.ru/61103-hleb-voyny-legkim-ne-byvaet.html>
 34. Чернявский У. Г. Война и продовольствие. М., 1964.
 35. Ширер У. Берлинский дневник. Европа накануне Второй мировой войны глазами американского корреспондента. М., 2002.
 36. Эмирханов И. А. Продовольственный вопрос в повседневной жизни гражданского населения Европы в условиях Второй мировой войны: СССР, Германия, Великобритания (сравнительный анализ). *Манускрипт*. 2018. 11(2): 240-244.

РОЗДІЛ II

Механізми та концепція соціальної стійкості людини в громаді

Андрій ЛЕБІДЬ

Підвищення рівня соціальної стійкості через інструменти сталого розвитку на рівні територіальних громад

Цілі та завдання Порядку денного сталого розвитку до 2030 р. є дорожньою картою для країн у їх прагненні до процвітання, інклюзивності та рівності, не залишаючи нікого осторонь, аби ніхто не був забутий. 25 вересня 2015 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», що є планом дій та орієнтиром на шляху глобального процвітання, покращення життя, зміцнення миру в умовах усеозрастаючої свободи.³²⁴

Цей план країни мають зреалізувати на принципах соціального партнерства, співробітництва та взаємодії з метою осяжних перспектив сталого розвитку держав, громад, людини в громаді та світу в цілому. Ухвалений Порядок денний складають 17 Цілей сталого розвитку і 169 завдань, що засвідчує його амбітність, далекосяжність та масштабність. Усі вони зорієнтовані на розвиток завдань та результатів, зацитує в рамках Цілей розвитку тисячоліття.³²⁵ Сімнадцять Цілей сталого розвитку та 169 завдань, пов'язаних із ними, мають комплексний і неподільний характер. Ці цілі та завдання набули чинності з 1 січня 2016 року і впродовж наступних 15 років країни-підписанти керуватимуться ними в прийнятті рішень. Цілі та завдання сталого розвитку спрямовані на реалізацію прав людини, досягнення гендерної рівності, розширення прав і можливостей жінок тощо. Маючи комплексний та неподільний характер, вони забезпечують зрівноваження трьох вимірів сталого розвитку: економічного, соціального та екологічного. У наступні 15 років (до 2030 р.) цілі та завдання сталого розвитку

³²⁴ Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation, 2015. 40 p.

³²⁵ Millennium Development Goal 8. Taking Stock of the Global Partnership for Development. MDG Gap Task Force Report 2015. New York: United Nation. 2015. 75 p.

стимулюватимуть діяльність у критично значущих для людства і планети сферах.

Рисунок 6.1. Цілі сталого розвитку

Відгак Порядком денним визначено основні напрями діяльності країн-підписантів на шляху побудови суспільства процвітання та з метою підвищення рівня соціальної стійкості в ситуаціях невизначеності, ризиків та кризових станів. Такими напрямками діяльності визначено:

- Люди;
- Планета;
- Процвітання;
- Мир;
- Партнерство.³²⁶

Як визначено Порядком, країни «сповнені рішучості захистити планету від деградації, зокрема шляхом раціонального

³²⁶ Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation, 2015. 40 p.

споживання і виробництва, раціонального використання її природних ресурсів та вжиття невідкладних заходів щодо зміни клімату з тим, щоб планета могла задовольняти потреби нинішнього і майбутніх поколінь».³²⁷

Крім того, Порядком передбачені зусилля держав забезпечити заможне й повноцінне життя кожного, сприяти побудові миролюбного й справедливого суспільства, активізація глобального партнерства в інтересах сталого розвитку, що ґрунтується на засадах зміцнення глобальної солідарності та ін.

Як бачимо, усі Цілі сталого розвитку є антропоцентричними, людиновимірними. Їх реалізація напряду визначає не тільки життєстійкість особистості, а й параметри соціальної стійкості на всіх рівнях суспільного буття. Таким чином, у Цілях і завданнях сталого розвитку визначена візія глобального майбутнього світу, у якому немає місця нужденності, страху й насильства. Це світ всезагальної грамотності, де забезпечено рівноправний доступ до якісної освіти, соціального захисту,³²⁸ де гарантовано фізичне, духовне та соціальне благополуччя, де середовище проживання є безпечним та життєстійким.

Важливими аспектами досягнення цих амбітних завдань, зокрема, є повага до прав людини та людської гідності,³²⁹ правовладдя на протигагу людиновладдю,³³⁰ справедливість, рівність і недискримінація.³³¹ Основоположними для успішної реалізації Цілей та завдань сталого розвитку вбачаються також інвестиції в соціальний та людський капітал; усунення юридичних, соціальних, економічних перешкод на шляху розширення прав та можливостей найбільш уразливих груп населення.

Порядок денний ґрунтується на цілях і принципах Статуту ООН з дотриманням норм міжнародного права. Саме це визначає спільні принципи та зобов'язання на шляху реалізації цілей та завдань сталого розвитку та підвищення рівня соціальної стійкості.

³²⁷ Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation, 2015. P. 5.

³²⁸ Головатий С.П. Україна – «соціальна» держава: що це? *Право України*. 2014. 8: 199-216

³²⁹ Головатий С.П. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. 1: 13-92

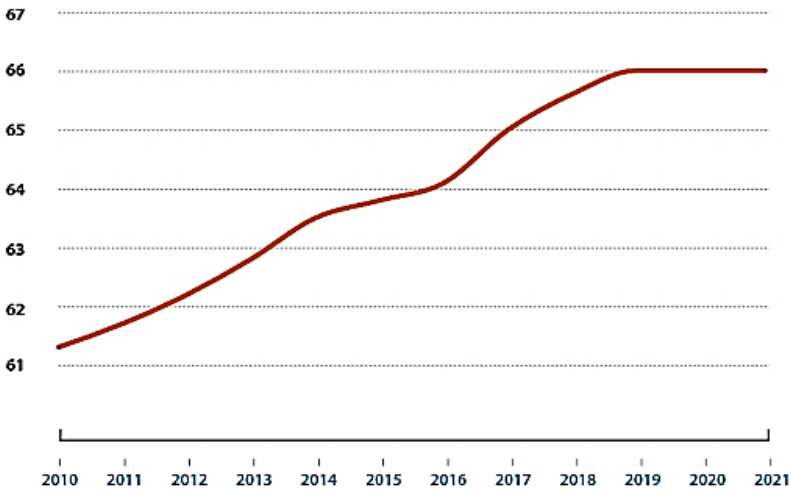
³³⁰ Головатий С.П. Верховенство права. Монографія. У 3-х кн. Київ: Фенікс, 2006.

³³¹ Головатий С.П. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина друга: демократія). *Право України*. 2013. 8: 13-39

Таблиця 6.1. Напрями діяльності та Цілі сталого розвитку відповідно до Порядку денного до 2030 року

ЛЮДИ	SDG.1: Подолання бідності SDG.2: Подолання голоду SDG.3: Міцне здоров'я SDG.4: Якісна освіта SDG.5: Гендерна рівність SDG.6: Чиста вода та належні санітарні умови SDG.7: Доступна та чиста енергія
ПЛАНЕТА	SDG.12: Відповідальне споживання та виробництво SDG.13: Пом'якшення наслідків зміни клімату SDG.14: Збереження морських ресурсів SDG.15: Захист екосистем суші
ПРОЦВІТАННЯ	SDG.1: Подолання бідності SDG.4: Якісна освіта SDG.5: Гендерна рівність SDG.8: Гідна праця та економічне зростання SDG.9: Промисловість, інновації та інфраструктура SDG.10: Скорочення нерівності SDG.11: Сталий розвиток міст і громад SDG.16: Мир, справедливість та сильні інститути
МИР	SDG.1: Подолання бідності SDG.2: Подолання голоду SDG.7: Доступна та чиста енергія SDG.10: Скорочення нерівності SDG.11: Сталий розвиток міст і громад SDG.16: Мир, справедливість та сильні інститути SDG.17: Партнерство заради сталого розвитку
ПАРТНЕРСТВО	SDG.4: Якісна освіта SDG.5: Гендерна рівність SDG.10: Скорочення нерівності SDG.11: Сталий розвиток міст і громад SDG.16: Мир, справедливість та сильні інститути SDG.17: Партнерство заради сталого розвитку

Порядок відображає цінності Загальної декларації прав людини,³³² міжнародних договорів у царині прав людини, Декларації тисячоліття³³³ та Підсумкового документа Всесвітнього саміту 2005 року.³³⁴ У ньому також ураховано положення інших документів, зокрема Декларації про право на розвиток.³³⁵ Проблеми та зобов'язання, визначені документами ООН, є взаємопов'язаними та вимагають комплексних рішень. Щоб ефективно врегулювати їх, потрібен новий підхід.

Діаграма 6.1. Середньосвітовий показник індексу ЦСР

На сьогодні перед глобальним співтовариством на шляху сталого розвитку постали серйозні виклики, пов'язані із пандемією COVID-19, російсько-українською війною, загостренням глобальних протиріч між країнами, кризою міжнародних інституцій тощо. Увіразняються внутрішні та

³³² The Universal Declaration of Human Rights. United Nations General Assembly in Paris on 10 December 1948 (General Assembly resolution 217A) URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

³³³ Декларація тисячоліття ООН. Резолюція 55/2 Генеральної Асамблеї ООН від 8 вересня 2000 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml

³³⁴ Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року. Резолюція 60/1 Генеральної Асамблеї ООН. URL:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/outcome2005.shtml

³³⁵ Declaration on the Right to Development. General Assembly resolution 41/128 (04 December 1986). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-development>

зовнішні диспропорції та нерівність між країнами, зокрема, в частині розподілу можливостей, ресурсів, цінностей та влади. Гендерна нерівність залишається однією з ключових проблем. Глибоке занепокоєння викликає безробіття, особливо серед молоді. Глобальні загрози, конфлікти, що загострюється, насильницький екстремізм, тероризм і пов'язані з цим гуманітарні кризи та вимушене переміщення населення загрожують звести нанівець більшу частину успіхів у царині розвитку, досягнутих в останні десятиріччя. Другий рік поспіль ми не спостерігаємо прогресу в досягненні Цілей сталого розвитку (Діаграма 6.1).³³⁶ У 2021 році середній показник індексу ЦСР дещо знизився, зокрема, через повільне або повну відсутність відновлення в бідних та вразливих країнах. Це серйозний провал, особливо якщо врахувати, що до пандемії, у період 2015-2019 років, світ прогресував на шляху реалізації ЦСР по 0,5 пункту на рік, що замало для їх досягнення до 2030 року. Причому прогрес бідних країн був більш очевидним ніж у розвинених країнах.

Таким чином, напередодні Саміту глав держав із ЦСР, який має відбутися у 2023 році, відновлення та прискорення прогресу в досягненні ЦСР має стати одним із основних пріоритетів. У вересні 2023 року глави держав світу зберуться у Нью-Йорку на другий Саміт ЦСР після прийняття Порядку денного на період до 2030 року. Саміт може і має стати можливістю активізувати зусилля щодо перетворення суспільства до 2030 року і надалі. Для цього, як видається, потрібен глобальний план фінансування Цілей сталого розвитку, досягнення яких, за фактом, є інвестиційною програмою. В контексті цього визначено п'ять пріоритетів на шляху до глобального плану фінансування ЦСР:

1) G20 мають чітко заявити про свою відданість збільшити фінансування країн, що розвиваються, аби вони могли покращити свій економічний розвиток і виконати завдання ЦСР;

2) G20 має значно збільшити кредитні можливості та щорічні потоки банків розвитку (Multilateral Development Banks, MDBs);

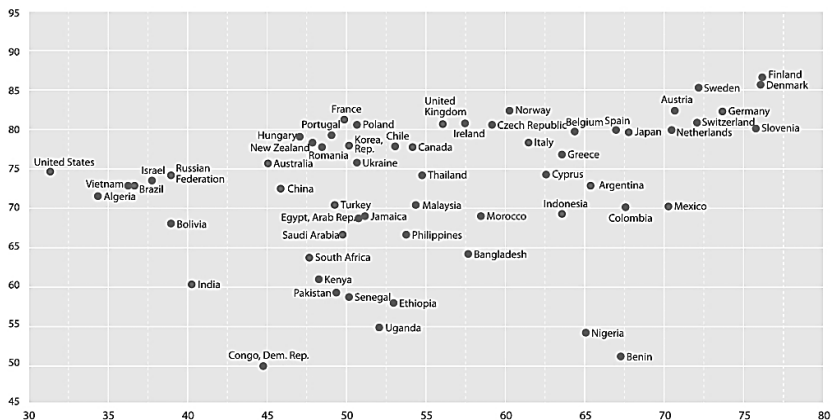
3) G20 має підтримувати й інші заходи, зокрема, благодійність та рефінансування боргів для країн із низьким і середнім рівнем доходу;

4) МВФ і рейтинговим агентствам необхідно переглянути оцінку прийнятності боргу, беручи до уваги потенціал зростання країн та їх потребу в значно більшому накопиченні капіталу;

³³⁶ Sustainable development report 2022. From Crisis to Sustainable Development: the SDGs as Roadmap to 2030 and Beyond. Cambridge: University Printing House, 2022. 494 p.

5) працюючи спільно з МВФ та банками розвитку, країнам, що розвиваються, необхідно посилити управління боргом і підвищити кредитоспроможність, інтегруючи політику запозичень з податковою політикою, експортною політикою та управлінням ліквідністю аби запобігти кризам ліквідності в майбутньому.

На сьогодні політичні зусилля та зобов'язання на підтримку ЦСР регіонально суттєво різняться, зокрема і серед країн G20. У 2022 році рейтинг прихильності та зусиль урядів щодо досягнення ЦСР складений у більш ніж 60 країнах. Він показав, що серед держав-членів G20 США, Бразилія та РФ демонструють найменшу підтримку Порядку денного на період до 2030 року та ЦСР. Країни ж Північної Європи демонструють відносно високу підтримку ЦСР, як і Аргентина, Німеччина, Японія, Мексика. Деякі країни, такі як Бенін та Нігерія, наприклад, мають великі прогалини в індексі ЦСР, але при цьому отримують відносно високі бали за політичні зусилля у їх досягненні (Діаграма 6.2).³³⁷ Це потенційно може допомогти їм досягти кращих результатів.

Діаграма 6.2. Оцінка зобов'язань і зусиль урядів по досягненню ЦСР

Тим не менше, вдалося досягти відчутного прогресу у вирішенні наскрізних проблем глобального розвитку. Зокрема, мільйони людей подолали стан крайньої бідності; суттєво розширилися можливості для доступу до освіти; поширення інформаційно-комунікаційних технологій та науково-технічних

³³⁷ Sustainable development report 2022. From Crisis to Sustainable Development: the SDGs as Roadmap to 2030 and Beyond. Cambridge: University Printing House, 2022. 494 p.

інновації суттєво впливають на прогрес людської цивілізації, прискорюючи його; спостерігається пом'якшення цифрового розриву між країнами; підвищення рівня розвитку громадянського суспільства та соціальної стійкості.

Однак цей процес все ще нерівномірний, особливо в країнах Африки; у країнах, що розвиваються; у тих країнах, які не мають виходу до моря; у малих острівних державах. Так, на цих територіях досі не досягнуто деяких Цілей розвитку тисячоліття, зокрема тих, що стосуються охорони здоров'я матерів, новонароджених та охорони репродуктивного здоров'я.

В контексті цього визначено декілька пріоритетних напрямів у вирішенні проблем, пов'язаних із реалізацією цілей та завдань сталого розвитку, зокрема:

1. Фінансування ЦСР – (у 2021 р. лише Данія, Німеччина, Люксембург, Норвегія та Швеція досягли мети виділення 0,7% свого валового національного доходу на офіційну допомогу розвиткові). Міжнародна угода про запровадження глобальної мінімальної ставки корпоративного податку до 2023 року є правильним кроком, але потребуватиме ефективної реалізації.

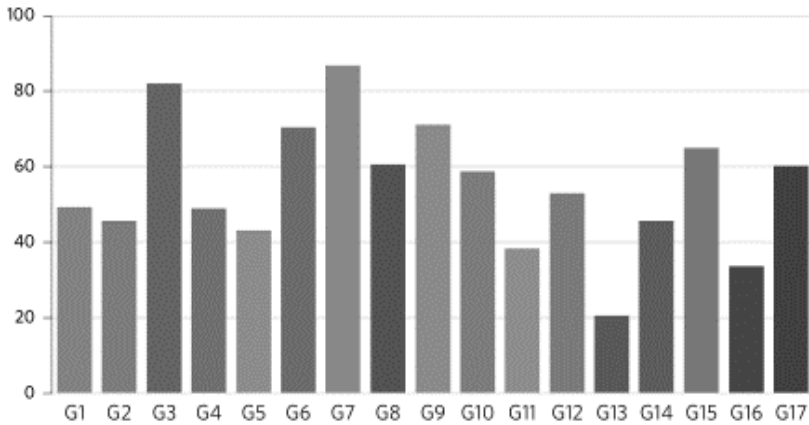
2. Технічне співробітництво та дипломатія ЦСР – технічне співробітництво та трансфер знань сприятимуть підвищенню соціальної стійкості в країнах-виробниках. Дуже важливо, аби великі міжнародні програми інвестицій – «Build Back Better», «Global Gateway», «Belt and Road Initiative» та ін. – відповідали ЦСР. Країни мають використовувати дипломатію для просування ключових багатосторонніх процесів з досягнення ЦСР на Генеральній Асамблеї ООН, Політичному форумі зі сталого розвитку, G7, G20, а також на щорічних зустрічах МВФ та Світового банку.

3. Національні цілі та інструменти – у 2022 році Швеція стала першою країною, яка взяла на себе зобов'язання встановити національну мету з обмеження викидів CO₂ від імпортованого споживання. Національні цілі можуть сприяти активізації дій на шляху реалізації цілей та завдань сталого розвитку, що підвищують рівень соціальної стійкості не тільки на глобальному, а й на національному, регіональному та місцевому рівнях. Важливою складовою цього процесу є дієві інструменти моніторингу контролю за виконанням взятих зобов'язань.

4. Підзвітність, відкриті дані та статистика: надійні системи даних мають першорядне значення на всіх рівнях для відстеження викликів та ризиків та для координації глобальних дій щодо усунення побічних ефектів.

Крім глобального прогресу та регіональної диференціації у реалізації Цілей та завдань сталого розвитку важливо наголосити

на тих відмінностях, які стосуються реалізації конкретних ЦСР (Діаграма 6.3).³³⁸

Діаграма 6.3. Досягнення Цілей сталого розвитку

Як бачимо, найбільшого успіху глобальний світ досяг у реалізації п'ятьох ЦСР, а саме: SDG7: Доступна та чиста енергія, SDG3: Міцне здоров'я, SDG6: Чиста вода та належні санітарні умови, SDG9: Промисловість, інновації та інфраструктура, SDG15: Захист екосистем суші. Найменша реалізація ЦСР стосується також п'ятьох позицій: SDG2: Подолання голоду, SDG5: Гендерна рівність, SDG11: Сталий розвиток міст і громад, SDG16: Мир, справедливість та сильні інститути. І найгірша ситуація з SDG13: Пом'якшення наслідків зміни клімату.

Проте в цій ситуації важливо враховувати й дещо інші чинники, а не тільки спроможність та політичну волю урядів до реалізації Цілей та завдань сталого розвитку. Так, значного прогресу було досягнуто в забезпеченні наявності міжнародно порівнянних даних для моніторингу ЦСР: кількість індикаторів, включених до глобальної бази даних ЦСР, збільшилося з 115 у 2016 році до 217 у 2022 році.³³⁹ Однак все ще існують значні прогалини в даних з погляду географічного охоплення, своєчасності та рівня дезагрегування, що ускладнює повне розуміння темпів прогресу в напрямі реалізації Порядку денного

³³⁸ The Sustainable Development Goals Report 2022. New York: United Nation, 2022. 65 p.

³³⁹ The Sustainable Development Goals Report 2022. New York: United Nation, 2022. P. 4.

на період до 2030 року, відмінностей між регіонами тощо. За 8-ма із 17-ти Цілей сталого розвитку менше половини із 193 країн мають міжнародно порівнянні дані за 2015 рік чи пізніший період. У цьому контексті дані за SDG3: Міцне здоров'я та SDG7: Доступна та чиста енергія мають найвищий рівень доступності (більше 80% країн). Водночас лише близько 20% країн мають міжнародно порівнянні дані щодо SDG.13: Пом'якшення наслідків зміни клімату.

Також недостатньо дезагрегованих даних для моніторингу прогресу щодо політики урядів та становищу уразливих груп населення. Серед 32-х показників ЦСР за статтю тільки 21 показник має нові дезагреговані дані, доступні в більшості країн (понад 80% країн). За 8-ма показниками такі дані взагалі відсутні. При розгляді інших параметрів дезагрегації, як-от статус інвалідності, картина ще більш невизначена: із 10-ти показників ЦСР, які вимагають дезагрегації за статусом інвалідності, є міжнародно порівнянні дані лише з двох із них.

Багато в чому така ситуація напряму залежить від тих викликів та ризиків, із якими глобальний світ зіткнувся з початком пандемії, яка суттєво вплинула на регіони і завдала непоправних збитків, особливо державам із слабкою економікою. Ці держави свідомо вимушені були призупинити впровадження та реалізацію програм зі сталого розвитку, направляючи почасти обмежені ресурси на подолання чи пом'якшення наслідків пандемії. Або вдаючись до авторитарних методів управління, що у свою чергу вплинуло на інші параметри національної, регіональної та місцевої сталості й стійкості. Лютий 2022 року поставив світ перед новою загрозою – війною РФ проти України, що викликало ланцюгову реакцію стосовно усіх Цілей та завдань сталого розвитку.

Підписавши Порядок денний сталого розвитку, Україна долучилася до міжнародної коаліції країн-членів ООН із реалізації програм та стратегій сталого розвитку, до глобального процесу забезпечення сталого розвитку. У цьому контексті, починаючи з 2016 року, розпочався процес адаптації Цілей та завдань сталого розвитку з урахуванням української специфіки. Як наслідок, постала національна система Цілей та завдань сталого розвитку, що містить 86 завдань розвитку національної стійкості.

У вересні 2019 року Президент України підписав Указ за №722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», у якому, зокрема, зазначено, що «Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року є орієнтирами для розроблення проєктів прогнозних і програмних документів,

проектів нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального та екологічного вимірів сталого розвитку України». Окрім того, Указом Президента щодо Цілей та завдань сталого розвитку України науковій та академічній спільноті України рекомендовано враховувати Цілі та завдання сталого розвитку під час визначення напрямів своїх наукових досліджень.³⁴⁰ Як результат, можемо відмітити високі показники України на шляху реалізації Цілей та завдань сталого розвитку. На сьогодні наша держава посідає 37 сходинку серед 163 держав світу (Таблиця 6.2;³⁴¹ Діаграма 6.4³⁴²).

На виконання цього Указу уряд України – Кабінет міністрів України – має провести аналіз прогностичних і програмних документів з урахуванням Цілей та завдань сталого розвитку та вжити заходів щодо їх удосконалення. Крім того, Кабмін має запровадити дієву систему моніторингу реалізації Цілей та завдань сталого розвитку; забезпечити щорічне оприлюднення його результатів.

У контексті реалізації принципів та завдань, виголошених Президентом у своєму Указі, розпорядженням Кабінету міністрів України від 21 серпня 2019 р. за №686-р «Питання збору даних для моніторингу реалізації Цілей сталого розвитку» затверджено перелік індикаторів, за якими буде відбуватися збір даних для моніторингу реалізації та впровадження в Україні Цілей та завдань сталого розвитку. Розпорядженням також передбачено, що Державна служба статистики України має забезпечити збір і оприлюднення цих даних, а також скоординувати роботу з розробки метаданих за індикаторами. Відповідальні за розрахунок національних індикаторів сталого розвитку центральні органи виконавчої влади за участю державних органів забезпечують їх збір та розробку по ним метаданих, які в подальшому подають до Державної служби статистики України.³⁴³

³⁴⁰ Указ Президента України №722/2019 30 вересня 2019 року «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>

³⁴¹ Sustainable development report 2022. From Crisis to Sustainable Development: the SDGs as Roadmap to 2030 and Beyond. Cambridge: University Printing House, 2022. P. 14

³⁴² Sustainable development report 2022. From Crisis to Sustainable Development: the SDGs as Roadmap to 2030 and Beyond. Cambridge: University Printing House, 2022. P. 446

³⁴³ Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. за №686-р «Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-zboru-danih-dlya-monitorin-686r>

Таблиця 6.2. Індекс досягнення країнами ЦСР (2022 р.)

Rank	Country	Score	Rank	Country	Score
1	Finland	86.5	42	Bulgaria	74.3
2	Denmark	85.6	43	Cyprus	74.2
3	Sweden	85.2	44	Thailand	74.1
4	Norway	82.3	45	Russian Federation	74.1
5	Austria	82.3	46	Moldova	73.9
6	Germany	82.2	47	Costa Rica	73.8
7	France	81.2	48	Kyrgyz Republic	73.7
8	Switzerland	80.8	49	Israel	73.5
9	Ireland	80.7	50	Azerbaijan	73.5
10	Estonia	80.6	51	Georgia	73.4
11	United Kingdom	80.6	52	Fiji	72.9
12	Poland	80.5	53	Brazil	72.8
13	Czech Republic	80.5	54	Argentina	72.8
14	Latvia	80.3	55	Vietnam	72.8
15	Slovenia	80.0	56	China	72.4
16	Spain	79.9	57	North Macedonia	72.3
17	Netherlands	79.9	58	Peru	71.9
18	Belgium	79.7	59	Bosnia and Herzegovina	71.7
19	Japan	79.6	60	Singapore	71.7
20	Portugal	79.2	61	Albania	71.6
21	Hungary	79.0	62	Suriname	71.6
22	Iceland	78.9	63	Ecuador	71.5
23	Croatia	78.8	64	Algeria	71.5
24	Slovak Republic	78.7	65	Kazakhstan	71.1
25	Italy	78.3	66	Armenia	71.1
26	New Zealand	78.3	67	Maldives	71.0
27	Korea, Rep.	77.9	68	Dominican Republic	70.8
28	Chile	77.8	69	Tunisia	70.7
29	Canada	77.7	70	Bhutan	70.5
30	Romania	77.7	71	Turkey	70.4
31	Uruguay	77.0	72	Malaysia	70.4
32	Greece	76.8	73	Barbados	70.3
33	Malta	76.8	74	Mexico	70.2
34	Belarus	76.0	75	Colombia	70.1
35	Serbia	75.9	76	Sri Lanka	70.0
36	Luxembourg	75.7	77	Uzbekistan	69.9
37	Ukraine	75.7	78	Tajikistan	69.7
38	Australia	75.6	79	El Salvador	69.6
39	Lithuania	75.4	80	Jordan	69.4
40	Cuba	74.7	81	Oman	69.2
41	United States	74.6	82	Indonesia	69.2

▼ OVERALL PERFORMANCE

COUNTRY RANKING

UKRAINE

37 /163

COUNTRY SCORE

REGIONAL AVERAGE: 71.6

▼ AVERAGE PERFORMANCE BY SDG

▼ SDG DASHBOARDS AND TRENDS

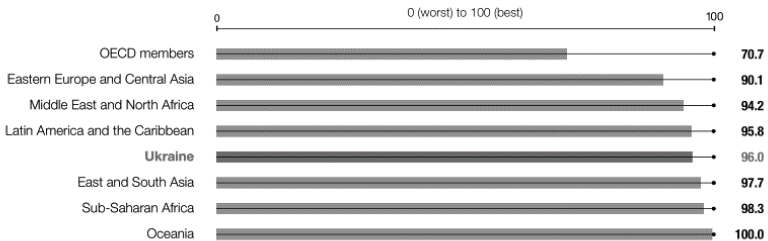

Major challenges
 Significant challenges
 Challenges remain
 SDG achieved
 Information unavailable

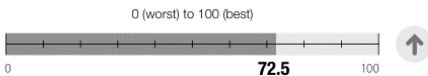
↓ Decreasing ↗ Stagnating ↗ Moderately improving ↑ On track or maintaining SDG achievement ● Information unavailable

Note: The full title of each SDG is available here: <https://sustainabledevelopment.un.org/topics/sustainabledevelopmentgoals>

▼ INTERNATIONAL SPILLOVER INDEX

▼ STATISTICAL PERFORMANCE INDEX

▼ MISSING DATA IN SDG INDEX

0%

Діаграма 6.4. Профіль України щодо досягнення ЦСР

Державна служба статистики України виступає координатором збору даних для моніторингу Цілей та завдань

сталого розвитку. Моніторинговий звіт щодо показників досягнення нашою державою Цілей та завдань сталого розвитку містить огляд прогресу за останні чотири роки. Ці дані моніторингу висвітлюють напрями, що прогресують на шляху реалізації Цілей та завдань сталого розвитку, а також ті напрями, які потребують уваги для стратегування досягнення Україною Цілей та завдань сталого розвитку.

Таким чином, національна система індикаторів та метаданих Цілей та завдань сталого розвитку уможливило комплексний моніторинг досягнень України на цьому шляху в подальшому, створює умови для впорядкування збирання таких даних. Усе це забезпечує стейкхолдерів на різних їх рівнях співставною (прийнятною для порівняння, використання та аналізу на міжнародному рівні) інформацією щодо прогресу та поступу нашої держави в досягненні Цілей та завдань сталого розвитку. Такими зацікавленими сторонами (для прийняття ними обґрунтованих управлінських рішень) можуть бути державні та місцеві органи влади, територіальні громади, представники громадськості, бізнесу та інвесторів, науковці, експерти, дослідники та ін.

Про масштабність та комплексність політики українського уряду на шляху забезпечення та реалізації Цілей та завдань сталого розвитку свідчить той факт, що 17 цілей та 86 національних завдань сталого розвитку інкорпоровані в 145 нормативно-правових документах Кабінету міністрів України; на реалізацію Цілей і завдань сталого розвитку спрямовано 1052 завдання та 3465 заходів, закріплених у цих актах.

Оцінка прогресу досягнення Цілей та завдань сталого розвитку здійснюється за методологією UNESCAP.³⁴⁴ Так, на 2020 рік розрахунок проведено для 110 із 183 національних індикаторів Цілей та завдань сталого розвитку, для яких визначені цільові орієнтири на 2030 рік.³⁴⁵ На 2021 рік: розрахунок проведено для 116 із 183 національних індикаторів Цілей та завдань сталого розвитку.³⁴⁶

За даними Державної служби статистики України, зі 183 індикаторів 182 мають метадані, 106 індикаторів мають цільові значення, за 163 індикаторами наявні дані, за 20 індикаторами

³⁴⁴ Progress Assessment Methodology. URL: <https://data.unescap.org/resource-guides/progress-assessment-methodology>

³⁴⁵ Перелік національних індикаторів цілей сталого розвитку 2020. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/pni_CSR.pdf

³⁴⁶ Перелік національних індикаторів цілей сталого розвитку 2021. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/pni_21.pdf

дані відсутні.³⁴⁷ Зокрема відсутні дані за такими індикаторами: 5.2.11. Відсоток зростання нульової толерантності до усіх проявів насильства серед населення України; 5.2.12. Відсоток фінансової забезпеченості регіональних програм щодо протидії домашньому насильству за рахунок відповідних місцевих бюджетів; 5.3.1. Співвідношення тривалості неоплачуваної домашньої роботи (ведення господарства, догляд за дітьми та іншими родичами тощо) жінок та чоловіків; 5.4.3. Частка жінок на державній службі в розрізі категорій посад «А», «Б», «В»; 9.3.2. Частка об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, облаштованих із урахуванням потреб осіб з інвалідністю тощо. Загалом SDG1 обчислюється 5-ма індикаторами; SDG2 – 11; SDG3 – 16; SDG4 – 14; SDG5 – 20; SDG6 – 12; SDG7 – 7; SDG8 – 14; SDG9 – 14; SDG10 – 8; SDG11 – 10; SDG12 – 6; SDG13 – 1; SDG14 – 4; SDG15 – 13; SDG16 – 24; SDG17 – 4.³⁴⁸

Глобальна система показників Цілей сталого розвитку була розроблена Міжурядовою та експертною групою за показниками ЦСР (МАЕГ-ЦУР) та погоджена на 48-й сесії Статистичної комісії ООН у березні 2017 року. Потому глобальна система показників була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН про роботу Статистичної комісії, що стосується порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року (A/RES/71/313).³⁴⁹

Глобальна система показників охоплює 231 унікальний показник. Але загальна кількість показників, перелічених у глобальній системі показників ЦСР, дорівнює 248 – 13 показників повторюються в межах 2-3 різних цілей:

- 1) 7.b.1/12.a.1
- 2) 8.4.1/12.2.1
- 3) 8.4.2/12.2.2
- 4) 10.3.1/16.b.1
- 5) 10.6.1/16.8.1
- 6) 13.2.1/13.b.1
- 7) 15.7.1/15.c.1
- 8) 15.a.1/15.b.1
- 9) 1.5.1/11.5.1/13.1.1
- 10) 1.5.2/11.5.2

³⁴⁷ Дані за націоналізованими показниками ЦСР (станом на 16 вересня 2021)
URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁴⁸ Інформаційне забезпечення моніторингу ЦСР. Метадані. URL:
<https://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁴⁹ Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/71/313). Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N17/207/63/PDF/N1720763.pdf?OpenElement>

- 11) 1.5.3/11.b.1/13.1.2
- 12) 1.5.4/11.b.2/13.1.3
- 13) 4.7.1/12.8.1/13.3.1

Усі показники за Цілями та завданнями сталого розвитку, яких досягла або до яких прямує Україна, поділено на 4 групи: I група – показники, які досягли цільового значення на 100%; II група – показники, які досягли цільового значення більш ніж на 80%; III група – показники, які досягли цільового значення менш ніж на 80%; IV група – показники, які для досягнення цільового значення потребують уваги (Таблиця 6.3). Отже, можемо констатувати наявність диспропорцій у реалізації Україною Цілей та завдань сталого розвитку. Значних успіхів у порівнянні з іншими досягнуто по SDG1, SDG4, SDG5, SDG6, SDG16.

Проте, існує необхідність посилити зусилля держави і громадськості по багатьом напрямкам реалізації принципів Порядку денного. Найбільш проблемною виглядає SDG13, що пов'язано, на нашу думку, із застарілою промисловою інфраструктурою та відсутністю системної державної стратегії з розвитку «зеленої» економіки та енергетики.

Таблиця 6.3. Досягнення Україною ЦСР

ЦІЛЬ	I ГРУПА,%	II ГРУПА,%	III ГРУПА,%	IV ГРУПА,%
SDG1	40	20	40	-
SDG2	-	50	13	37
SDG3	29	57	7	7
SDG4	40	-	-	60
SDG5	57	14	15	14
SDG6	57	-	14	29
SDG7	20	20	40	20
SDG8	22	21	43	14
SDG9	23	22	11	44
SDG10	-	20	40	40
SDG11	-	25	50	25
SDG12	25	25	-	50
SDG13	-	-	-	-
SDG14	-	75	25	-
SDG15	-	-	60	40
SDG16	100	-	-	-
SDG17	33	33	-	33

Оцінка прогресу в досягненні ЦСР ґрунтується на глобальній системі показників для Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 року, ухваленого Генеральною Асамблеєю 6 липня 2017 року. Дані оприлюднені в Глобальній базі даних показників ЦСР, яку веде Статистичний відділ Департаменту з економічних та соціальних питань ООН. За відсутності достатніх даних за певним показником ЦСР використовуються додаткові показники міжнародно визнаних джерел на порталі ESCAP SDG Gateway Data Explorer.³⁵⁰

Отже, як було вже зазначено, Україна вимірює прогрес у досягненні Цілей сталого розвитку за 183 показниками: 22 з них повністю відповідають глобальним, 72 є аналогами глобальних, 89 показників Україна додала до системи ЦСР, аби врахувати національну специфіку. Для кожного показника в національній системі уряд визначив цільові значення, яких Україна має намір досягти до 2030 року.

Аби розуміти, чи з достатнім темпом країна рухається до цієї мети, розроблено методологію оцінки прогресу країн у досягненні Цілей та завдань сталого розвитку. Для оцінки регіонального та субрегіонального прогресу у досягненні ЦСР використовуються два основні показники: індекс поточного стану та індекс очікуваного прогресу (Рисунок 6.2).³⁵¹

Індекс поточного стану: якого прогресу було досягнуто з 2000 р. Індекс очікуваного прогресу: наскільки ймовірно, що цілей буде досягнуто до 2030 р.³⁵²

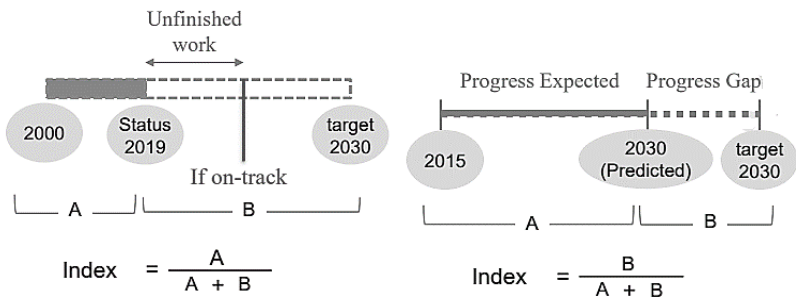

Рисунок 6.2. Схема індексу поточного стану та індекс очікуваного прогресу

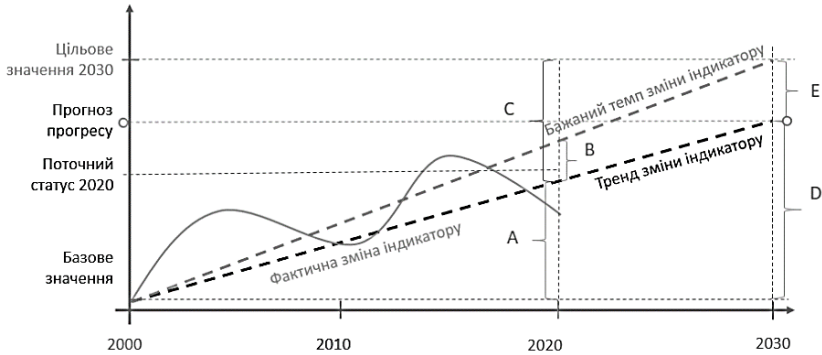
³⁵⁰ SDG Gateway Data Explorer // <https://dataexplorer.unescap.org/>

³⁵¹ Progress towards the SDGs. A demonstration of ESCAP approach. UNESCAP – Statistics Division

³⁵² Тищук Т., Шургот Я., Алектанкіна К. Наскільки міцне наше здоров'я? URL: <https://voxukraine.org/naskilki-micne-nashe-zdorovya/>

Індекс очікуваного прогресу вимірює розрив між прогнозованим значенням показника та встановленим цільовим значенням. В ідеальній ситуації Індекс поточного стану забезпечив би надійний показник, який можна порівняти з усіма 17 цілями.

Однак, враховуючи, що доступність даних за деякими цілями обмежена, а оцінка чутлива щодо додавання нових показників, варто інтерпретувати результати з обережністю.

Діаграма 6.5. Методологія UNESCAP

Індикатори відбираються на основі двох критеріїв: (1) наявність двох або більше точок даних для більш ніж 50% країн відповідного регіону або субрегіону; (2) можливість встановлення кількісного цільового значення.

Якщо будь-який показник не відповідає жодному з цих критеріїв, він виключається з аналізу. Якщо значень індексу за певні роки немає, то використовуються наявні дані. Якщо цільове значення для показника не встановлене, його можна визначити розрахунково на основі значень та динаміки індикатора в інших країнах регіону.

Позначивши значення індикатора для 2000 та поточного року через I_{00} та I_{cv} , а цільове значення для 2030 року як TV та встановивши нормалізовані значення показника у 2000 та 2030 роках відповідно 0 та 10, нормалізоване значення показника у поточному році за шкалою від 0 до 10 може бути розраховано у такий спосіб:

$$P_{cs} = \frac{I_{cv} - I_{00}}{|TV - I_{00}|} \times D$$

де $D = -10$ (бажаний зменшуючий показник);

$D = 10$ (бажаний збільшуючий показник).

Вищезазначені показники розраховуються для кожного індикатора та встановлюється їхнє середнє значення за цільовими показниками та завданнями для того, аби виміряти «середній прогрес» у досягненні кожної з цілей та завдань. Якщо регіон (або субрегіон) прогресував в цьому контексті з 2000 року, то середнє значення нормалізованих показників за кожною ціллю дає індекс у діапазоні від 0 до 10. Якщо ж регресував, то значення є негативним і вказує на розмір регресії.

Отримання показників прогресу вимагає прогнозування майбутніх значень, а також інтерполяції відсутніх значень у поточному та попередньому роках. Ці значення можуть бути оцінені за допомогою регресійної моделі, припускається при цьому, що показник значення індикатора має бути пропорційним до того, наскільки актуальними є дані.³⁵³

Важливим аспектом методології UNESCAP є інклюзивний вимір прогресу в досягненні ЦСР. Порядок денний на період до 2030 року – це програмний документ, орієнтований на людину. Його основний принцип – не залишити нікого осторонь. Світ не зможе наслідувати цей принцип, якщо оцінка прогресу в досягненні ЦСР не спиратиметься на нього. Ідея полягає в тому, аби запровадити коефіцієнт, який коригує загальний прогрес, досягнутий за одним показником, на прогрес стосовно найбільш уразливої групи. Саме в цьому контексті доцільно говорити про індивідуальну та соціальну стійкість як засадничі категорії, як мету і завдання урядів у досягненні Цілей сталого розвитку. Саме в цьому (антропоцентричному, людиноорієнтованому) контексті ми можемо говорити про можливості підвищення рівня соціальної стійкості на глобальному, національному, регіональному та місцевому рівнях з урахуванням тенденцій і траєкторій розвитку індивідуальної стійкості у всіх її проявах.

Перш ніж концептуалізувати соціальну стійкість, уважаємо за потрібне визначити поняття суб'єкта забезпечення соціальної стійкості, яким є «органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, які є ініціаторами або учасниками процесів забезпечення національної стійкості».³⁵⁴ Як видається, список суб'єктів соціальної стійкості може бути розширений за рахунок територіальних громад та окремих представників громадянського суспільства – активних громадян. Особливо,

³⁵³ Bidarbakht-Nia A. A weighted extrapolation method for measuring the SDGs progress. UNESCAP. Working Paper Series, SD/WP/04/March. 2017

³⁵⁴ Концепція забезпечення національної системи стійкості. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text>

коли йдеться про соціальну стійкість на рівні окремих регіонів, територіальних громад, людини в громаді.

Відтак можемо запропонувати тринітарну модель соціальної стійкості: на рівні Держава, на рівні Громада і на рівні Людина (Рисунок 6.3).

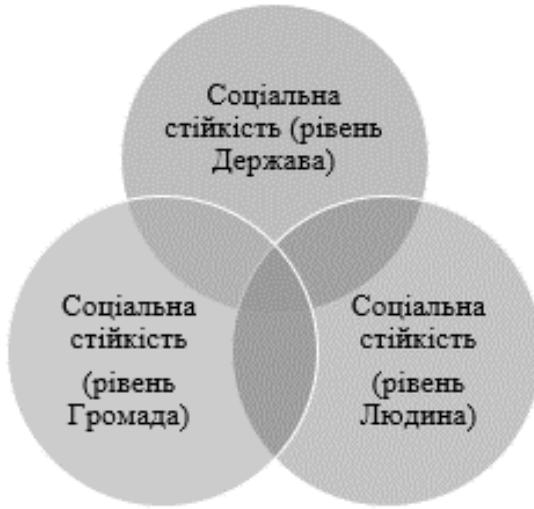

Рисунок 6.3. Тринітарна модель соціальної стійкості

У контексті цього можемо концептуалізувати соціальну стійкість з огляду на запропоновану моделі. Так, соціальна стійкість на рівні Держава може бути помислена як здатність держави й суспільства ефективно протистояти викликам і загрозам, мати адаптивні властивості в умовах частково визначеної та невизначеної ситуації і в цьому контексті підтримувати стале функціонування. В такому аспекті доцільно говорити про систему національної стійкості як «комплекс цілеспрямованих дій, методів та механізмів взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, інститутів громадянського суспільства, які гарантують збереження безпеки і безперервності функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства і держави до, під час і після настання кризової ситуації».³⁵⁵

Соціальна стійкість на рівні Громада розглядається як спроможність суб'єктів забезпечення соціальної стійкості ефективно протидіяти викликам та загрозам, надзвичайним і

³⁵⁵ Концепція забезпечення національної системи стійкості.

кризовим ситуаціям, забезпечувати стаке функціонування основних сфер життєдіяльності територіальної громади та її мешканців. Індикатором спроможності територіальної громади як суб'єкта забезпечення соціальної стійкості є підвищений фокус уваги місцевого населення в громаді.³⁵⁶

Набір індикаторів – це інструменти, які дозволяють органам місцевого самоврядування оцінити ефективність прийнятих управлінських рішень та їх вплив на поточну ситуацію в громаді. Отже, за фактом, індикаторами спроможності територіальної громади є послуги, які надає орган місцевого самоврядування, їх якість, доступність, комплексність, ефективність тощо. У такому разі об'єктом аналізу ефективності діяльності та спроможності підвищувати рівень соціальної стійкості на рівні територіальних громад є результат діяльності центрів прийняття управлінських рішень та ефективність управління.

У цьому контексті можна застосувати дві характеристики в підходах до оцінки ефективності роботи органів місцевого самоврядування: компетентнісний та ресурсний. Компетентність органів місцевого самоврядування визначається якістю наданих послуг місцевому населенню, що виразається їх задоволеністю роботою органів місцевого самоврядування.

Не менш важливим чинником ефективності роботи органів влади на місцях є використання ними наявного потенціалу та ресурсів. Так, ресурсний потенціал територіальних громад є сукупністю матеріальних, технічних, природних, людських, соціальних, організаційних, інформаційних тощо ресурсів з можливістю їх перетворення на продукт – послуги для населення – та ступінь задоволення ними громадськістю.

Критерії оцінки спроможності територіальних громад можна розглядати в площині їх результативності (досягнення мети та завдань); ефективності (кількість ресурсів, витрачена на досягнення результату); продуктивності (рівень надання послуг за фактом досягнення результату).

На рівні Європейського Союзу система оцінки ефективності та спроможності територіальних громад, функціонування органів місцевого самоврядування називається «Бенчмаркінг доброго врядування» на місцевому рівні.³⁵⁷ Це метод проведення дослідження в органах місцевого самоврядування та на рівні

³⁵⁶ Яцковський С., Брик Я. Індикатори успішності та їх інструменти в системі управління місцевими громадами. Київ: Український інститут майбутнього, 2020. – 111 с.

³⁵⁷ Бенчмаркінг доброго врядування / за ред. А. Гука. Київ: ТОВ Видавництво Юстон, 2018. 60 с.

територіальної громади, що уможлиблює встановлення відповідності застосовуваних органом місцевого самоврядування принципів доброго врядування та їх окремих складових рекомендованим Радою Європи стандартам, еталонам та індикаторам.

Нарешті, соціальна стійкість на рівні Людина може розглядатися як організаційна стійкість – як здатність людини, що є суб'єктом забезпечення соціальної стійкості, ідентифікувати та диференціювати виклики та загрози; розуміти та прогнозувати їх вплив та наслідки; вибудовувати належну систему реагування та комунікацій з метою подолання потенційних негативних впливів; адаптуватися до змін (як внутрішніх, так і зовнішніх); підтримувати стале функціонування; мінімізувати уразливості. На цьому рівні соціальна стійкість розглядається як здатність понижувати рівень уразливості до впливів загроз.

Крім того, людина як суб'єкт забезпечення соціальної стійкості (відповідно до запропонованої тринітарної моделі соціальної стійкості) системно пов'язана із іншими суб'єктами мережею взаємозв'язків і залежностей. Саме цей факт, зокрема, засвідчує комплексний, системний характер соціальної стійкості як емерджентну властивість формальних і неформальних зв'язків усіх суб'єктів, що забезпечують соціальну стійкість.

У цьому контексті людина як суб'єкт забезпечення соціальної стійкості має розглядатися в її різній функціональності та ефективності своєї діяльності, що загалом впливає на рівень соціальної стійкості. Так, ми можемо послуговуватися відомою типологією громадян із певними варіаціями принагідно до нашої тематики. Такими типами є: Учасник – людина, яка ситуативно бере участь в громадському житті (це може статися з причини як внутрішньої, так і зовнішньої детермінації). Учасник відповідальний у своїй громадській діяльності, але така діяльність не є системною.

Іншим типом є Партнер. Цей тип громадян є активним учасником та організатором заходів у своїй громаді; він активно і на постійній основі організує діяльність громади; знає, як працюють державні агенції; знає стратегії виконання колективних рішень та завдань; прагне налагодити взаємовигідні зв'язки із представниками місцевої влади тощо. Ці два типи виконують конструктивну роль в громаді, особливо, тип громадянина Партнер, розширюючи мережу соціальних зв'язків та залучаючи якомога більшу кількість громадян до учасництва, тим самим підвищуючи рівень резистентності окремо взятої територіальної громади.

Наступні два типи громадян (Мешканець та Функціонер) можуть зменшувати рівень резистентності територіальної

громади. Це залежить від місця та ролі кожного з них в організаційній структурі громади. Так, тип громадянина Мешканець, як правило, є інертною і пасивною особистістю, яку мало цікавлять справи громади, яку він (не)представляє. Водночас такий тип громадян дуже вибагливий та вимогливий до інших і, зокрема, до органів місцевого самоврядування. Нічого не роблячи для власного добробуту через механізми учасництва, такий тип громадян очікує на ініціативи та бенефіції інших, тим самим нівелюючи у певному сенсі здобутки активного громадянства в громаді.

Ця ситуація особливо загрозлива в тому сенсі, що кількісно цей тип громадян переважає над усіма іншими групами разом узятими. Тому для збалансованого показника соціальної стійкості необхідною є системна робота із залучення якомога більшої кількості громадян до роботи в громаді, що розширить мережу небайдужих мешканців.

Функціонер – четвертий тип громадян, якого можна схарактеризувати за його амбівалентною роллю в громаді. З одного боку, він забезпечує формальні, організаційні показники соціальної стійкості громади та громадянина, оскільки як представник влади має дотримуватися норм та приписів законодавства. З іншого боку, така його роль може бути ситуативною і вимірюватися строком каденції перебування у владі. Таким чином, три з чотирьох типів громадян (Учасник, Партнер та Функціонер) є суб'єктами прийняття управлінських рішень та суб'єктами забезпечення соціальної стійкості.

Важливим чинником підвищення рівня соціальної стійкості є кількісно-якісна функціональність суб'єктів забезпечення соціальної стійкості. При цьому доцільно вказати на те, що залежно від типу громадяни можуть набувати іншої функціональності, змінюючи власні конституюючі атрибуції (Рисунок 6.4).

Таким чином, можемо констатувати той факт, що всі елементи тринітарної моделі соціальної стійкості – Держава, Громада, Людина – є взаємозалежними та взаємодоповнюваними. Це ж стосується і моделі функціонально-рольової диференціації типів громадян з урахуванням їхньої кількісно-якісної діяльнісної складової в громаді, рівня їх учасництва. Такий синергетичний зв'язок усіх елементів системи зумовлює, на наше переконання, підвищення рівня соціальної стійкості на усіх її рівнях. Запорукою успішності цього процесу, як видається, є антропоцентричний контекст діяльності усіх суб'єктів забезпечення соціальної стійкості відповідно до Цілей та завдань сталого розвитку.

Рис. 6.4. Функціонально-рольова трансформація суб'єктів забезпечення соціальної стійкості

Попередньо узагальнюючи висловлені думки, визначимо основні принципи соціальної стійкості, до яких, на нашу думку, можна віднести такі:

1) комплексність – вжиття комплексу заходів щодо будь-яких загроз і ситуацій на всіх етапах циклу забезпечення соціальної стійкості;

2) взаємодія – системна співпраця усіх суб'єктів забезпечення соціальної стійкості;

3) надійність – ситуація, коли система функціонує повноцінно, усі суб'єкти забезпечення стійкості спроможні реагувати на загрози;

4) готовність – належний рівень підготовки усіх суб'єктів забезпечення стійкості до реагування на загрози і ситуації;

5) адаптивність – здатність пристосовуватися до нових обставин, трансформувати негативні результати в позитивні;

6) субсидіарність – розподіл повноважень і відповідальності, координація зусиль, дій і рішень.

Наразі розглянемо, як корелює рівень соціальної стійкості із показниками досяжності Україною Цілей та завдань сталого розвитку. Для обґрунтувань та висновків із цього питання ми послуговувалася відкритими базами даних,³⁵⁸ які містять статистичну інформацію в розрізі цілей, завдань та індикаторів сталого розвитку, а також даними з моніторингових звітів.³⁵⁹ На нашу думку, рівень соціальної стійкості в розрізі Цілей сталого

³⁵⁸ Статистичний відділ ООН. URL: <https://unstats.un.org/home/>

Глобальні показники ЦСР. URL:

<https://unstats.un.org/sdgs/indicators/indicators-list/>

Метадані глобальних показників ЦСР. URL:

<https://unstats.un.org/sdgs/metadata/>

SDG Country Profile. Ukraine. URL: <https://country-profiles.unstatshub.org/ukr>

³⁵⁹ Цілі сталого розвитку. Україна-2021. Моніторинговий звіт. Київ: 2021.

розвитку напряду залежить від ступеня виконання завдань та показників індикаторів, які в цілому сигніфікують виконання ЦСР.

Отже, кожна із Цілей сталого розвитку є системоутворюючим єднанням завдань, індикаторів та метаданих,³⁶⁰ які атрибуують конкретну ЦСР. Як ми вже зазначали, Україна вимірює прогрес у досягненні ЦСР за 183 показниками, частина з яких відповідає глобальним, частина є аналогами глобальних, ще низка показників має суто національну специфіку. Розглянемо Цілі сталого розвитку, відповідні їм завдання та індикатори (показники), виконання яких засвідчує прогрес у досягненні ЦСР і, відповідно, підвищення рівня соціальної стійкості України як на рівні держави, так і на рівні територіальних громад та окремої людини.

Беззаперечним є той факт, що рівень соціальної стійкості визначають усі Цілі та завдання сталого розвитку, усі вони тою чи іншою мірою реалізуються за принципом «Ніхто не буде полишений осторонь», що засвідчує той факт, що саме «Люди» є однією з критично значущих для людства і планети сфер діяльності, у якій Цілі та завдання сталого розвитку, принаймні до 2030 року, стимулюватимуть діяльність у цій сфері. Недарма саме сфера «Люди» в Порядку денному сталого розвитку до 2030 року посідає першу позицію як найактуальніший напрям.³⁶¹

Проте в усьому багатоманітті і важливості для забезпечення соціальної стійкості Цілей та завдань сталого розвитку ми розглянемо лише деякі з них, які, як видається, найбільш релевантні в цьому питанні. До таких ЦСР ми відносимо Ціль №4: Якісна освіта; Ціль №5: Гендерна рівність; Ціль №10: Скорочення нерівності; Ціль №11: Сталий розвиток міст та спільнот; Ціль №16: Мир, справедливість та сильні інститути; Ціль №17: Партнерство заради стійкого розвитку. Детальніше розглянемо ці ЦСР в розрізі завдань, індикаторів та метаданих, а також поступ України в їх досягненні.

Інформаційне забезпечення реалізації ЦСР за допомогою національних індикаторів ЦСР дозволяє оцінити прогрес у досягненні сталого розвитку, своєчасно виявляти актуальні проблеми, визначати пріоритетність вирішення завдань економічної політики, установлювати взаємозв'язки між секторами для забезпечення синергетичного ефекту й згладжування потенційних протиріч. Це також дозволить

³⁶⁰ Metadata for the global and thematic indicators for the follow-up and review of SDG 4 and Education 2030. UNESCO Institute for Statistics. 2018. 108 p.

³⁶¹ Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation, 2015. P. 2.

забезпечити підзвітність у відносинах між Урядом та громадянами, а також сприятиме підвищенню обізнаності та мобілізації політичної підтримки, що також стимулюватиме сталий розвиток та підвищення рівня соціальної стійкості на усіх її рівнях.

Ціль №4: Якісна освіта – 7 завдань, 14 показників.³⁶²

Завдання 4.1. Забезпечити доступність якісної шкільної освіти для всіх дітей та підлітків

Показник 4.1.1. Частка випускників закладів загальної середньої освіти поточного року, які досягли визначених рівнів навчальних досягнень з української мови

Показник 4.1.2. Кількість учнів денних закладів загальної середньої освіти в розрахунку на одного вчителя, на початок навчального року

Завдання 4.2. Забезпечити доступність якісного дошкільного розвитку для всіх дітей

Показник 4.2.1. Показник охоплення дітей віком 5 років закладами дошкільної освіти та структурними підрозділами юридичних осіб публічного та приватного права, %

Завдання 4.3. Забезпечити доступність професійної освіти

Показник 4.3.1. Відношення кількості вступників до закладів професійної (професійно-технічної) освіти до загальної кількості місць у закладах професійної (професійно-технічної) освіти, що фінансуються з державних та місцевих бюджетів

Завдання 4.4. Підвищити якість вищої освіти та забезпечити її тісний зв'язок з наукою, сприяти формуванню в країні міст освіти та науки

Показник 4.4.1. Кількість українських міст, що є членами Глобальної мережі міст ЮНЕСКО, що навчаються

Показник 4.4.2. Населення за рівнем освіти та статтю, %

Показник 4.4.3. Витрати на підготовку фахівця

Показник 4.4.4. Витрати закладів вищої освіти на провадження наукової діяльності

Завдання 4.5. Збільшити поширеність серед населення знань і навичок, необхідних для отримання гідної роботи та підприємницької діяльності

Показник 4.5.1. Рівень участі населення у формальних

³⁶² Цілі сталого розвитку. Україна-2021. Моніторинговий звіт. Київ, 2021. С. 27-32.

та неформальних видах навчання та професійної підготовки, %

Показник 4.5.2. Частка населення, яке повідомило, що за останні 12 місяців користувалось послугами Інтернету, %

Завдання 4.6. Ліквідувати гендерну нерівність серед шкільних учителів

Показник 4.6.1. Частка чоловіків серед педагогічних працівників, %

Завдання 4.7. Створити у школах сучасні умови навчання, включаючи інклюзивне, на основі інноваційних підходів

Показник 4.7.1. Частка закладів загальної середньої освіти у сільській місцевості, що мають доступ до мережі Інтернет, %

Показник 4.7.2. Частка закладів загальної середньої освіти у сільській місцевості, у яких комп'ютери використовуються в освітньому процесі, %

Показник 4.7.3. Частка денних закладів загальної середньої освіти, у яких організовано інклюзивне навчання, %

4.4.2. Населення за рівнем освіти та статтю, %

Цільовий орієнтир на 2020 рік буде надано додатково

	2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	15-24 роки	25-64 роки	15-24 роки	25-64 роки	15-24 роки	25-64 роки	15-24 роки	25-64 роки	15-24 роки	25-64 роки	15-24 роки	25-64 роки
Населення за рівнем освіти та статтю, %												
Усе населення	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Повна вища	10,5	28,8	9,7	29,3	9,7	29,9	9,1	30,8	9,9	29,5	7,8	29,9
Базова вища	4,8	0,8	5,0	0,8	4,9	0,8	5,0	1,0	5,3	1,5	5,0	1,4
Неповна вища	10,1	19,3	10,3	19,4	10,0	19,2	8,7	18,7	11,3	19,7	10,0	19,5
Професійно-технічна	13,4	25,5	13,9	25,7	13,2	25,6	12,6	25,8	12,7	26,1	11,6	26,2
Повна загальна середня	38,0	22,4	37,8	21,8	37,8	21,7	38,8	21,0	34,8	20,0	36,2	19,9
Базова, початкова загальна або не мають освіти	23,2	3,2	23,3	3,0	24,4	2,8	25,8	2,7	26,0	3,2	29,4	3,1
Жінки	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Повна вища	12,8	31,0	11,6	31,4	11,0	32,0	10,0	33,2	11,4	32,0	9,5	32,4
Базова вища	5,0	0,8	5,2	0,9	5,1	0,9	5,8	1,0	5,5	1,5	5,2	1,5
Неповна вища	11,2	23,3	12,0	23,1	11,0	22,8	10,0	22,5	13,4	23,6	11,0	23,2
Професійно-технічна	9,3	19,3	10,3	19,4	10,5	19,5	10,1	19,6	9,7	20,1	9,0	20,1
Повна загальна середня	38,3	22,7	37,9	22,3	38,7	22,0	39,9	21,2	34,2	20,0	36,6	20,0
Базова, початкова загальна або не мають освіти	23,4	2,9	23,0	2,9	23,7	2,8	24,2	2,5	25,8	2,8	28,7	2,8
Чоловіки	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Повна вища	8,3	26,4	7,8	27,0	8,5	27,6	8,2	28,1	8,6	26,7	6,3	27,1
Базова вища	4,5	0,7	4,9	0,8	4,7	0,7	4,2	1,0	5,1	1,5	4,8	1,4
Неповна вища	9,1	15,0	8,6	15,2	9,0	15,3	7,5	14,5	9,2	15,5	9,0	15,4
Професійно-технічна	17,2	32,5	17,3	32,6	15,7	32,3	15,0	32,6	15,4	32,7	14,1	32,8
Повна загальна середня	37,8	22,0	37,7	21,3	36,9	21,3	37,8	20,9	35,5	20,0	35,8	19,8
Базова, початкова загальна або не мають освіти	23,1	3,4	23,7	3,1	25,2	2,8	27,3	2,9	26,2	3,6	30,0	3,5

Ціль №5: Гендерна рівність – 6 завдань, 20 показників.³⁶³

Завдання 5.1. Створити умови для ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і дівчат

Показник 5.1.1. Кількість нормативно-правових актів, перевзятих або прийнятих з метою забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та недопущення дискримінації щодо жінок і дівчат, одиниць

Завдання 5.2. Знизити рівень гендерно зумовленого та домашнього насильства, забезпечити ефективне запобігання його проявам та своєчасну допомогу постраждалим

Показник 5.2.1. Частка жінок і дівчат віком від 15 років, які будь-коли перебували в партнерстві з чоловіком, що піддавалися фізичному, сексуальному або психологічному насильству з боку теперішнього або попереднього інтимного партнера протягом останніх 12 місяців, за формою насильства та віком

Показник 5.2.2. Кількість звернень щодо домашнього насильства, тисяч

Показник 5.2.3. Кількість створених спеціалізованих служб підтримки постраждалих від домашнього насильства, осіб

Показник 5.2.4. Кількість дітей, постраждалих від жорстокого поводження

Показник 5.2.5. Кількість осіб, які пройшли програми для кривдників

Показник 5.2.6. Кількість спеціалістів, які пройшли навчання з питань запобігання та протидії домашньому насильству

Показник 5.2.7. Кількість спеціалістів, які пройшли навчання з питань запобігання та протидії дискримінації стосовно жінок

Показник 5.2.8. Кількість наданих соціальних послуг відповідно до потреб осіб, які звернулися щодо домашнього насильства

Показник 5.2.9. Кількість проведених інформаційних кампаній щодо протидії домашньому насильству

Показник 5.2.10. Кількість осіб, які були охоплені інформаційними кампаніями щодо протидії домашньому насильству

³⁶³ Цілі сталого розвитку. Україна-2021. Моніторинговий звіт. Київ, 2021. С. 33-39.

Показник 5.2.11. Відсоток зростання нульової толерантності до усіх проявів насильства серед населення України

Показник 5.2.12. Відсоток фінансової забезпеченості регіональних програм щодо протидії домашньому насильству, за рахунок відповідних місцевих бюджетів

Завдання 5.3. Заохочувати спільну відповідальність за ведення господарства та виховання дитини

Показник 5.3.1. Співвідношення тривалості неоплачуваної домашньої роботи (ведення господарства, догляд за дітьми та іншими родичами тощо) жінок та чоловіків, %

Завдання 5.4. Забезпечити рівні можливості представництва на вищих рівнях прийняття рішень у політичному та суспільному житті

Показник 5.4.1. Частка жінок серед депутатів Верховної Ради України, %

Показник 5.4.2. Частка жінок серед депутатів обласних рад та місцевих рад міст обласного значення, %

Показник 5.4.3. Частка жінок на державній службі у розрізі категорій посад А, Б, В

Завдання 5.5. Розширити доступ населення до послуг з планування сім'ї та знизити рівень підліткової народжуваності

Показник 5.5.1. Коефіцієнт народжуваності у віці до 20 років, на 1000 жінок віком 15-19 років

Завдання 5.6. Розширити економічні можливості жінок

Показник 5.6.1. Співвідношення середньої заробітної плати жінок і чоловіків, %

Показник 5.6.2. Рівень зайнятості жінок віком 25-44 роки, які мають дітей віком 3-5 років, %

5.4.2. Частка жінок серед депутатів обласних рад та місцевих рад міст обласного значення, %

Цільовий орієнтир, встановлений на 2020 рік, – 20

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Частка жінок серед депутатів обласних рад та місцевих рад міст обласного значення, %	25	25	25	25	25	30

Ціль №10: Скорочення нерівності – 5 завдань, 8 показників.³⁶⁴

Завдання 10.1. Забезпечити прискорене зростання доходів найменш забезпечених 40% населення

³⁶⁴ Цілі сталого розвитку. Україна-2021. Моніторинговий звіт. Київ, 2021. С. 64-67.

Показник 10.1.1. Співвідношення темпів зростання середньодушових загальних доходів 40% найменш забезпечених та всього населення, %

Показник 10.1.2. Частка загальних доходів 40% найменш забезпечених у всіх загальних доходах населення, %

Завдання 10.2. Запобігати проявам дискримінації в суспільстві

Показник 10.2.1. Частка осіб, які повідомили про те, що в останні 12 місяців особисто зіткнулися з дискримінацією за ознакою статі серед загальної кількості звернень до експертних рад з питань дискримінації за ознакою статі, %

Завдання 10.3. Забезпечити доступність послуг соціальної сфери

Показник 10.3.1. Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через незабезпеченість населеного пункту своєчасних послуг швидкої медичної допомоги, %

Показник 10.3.2. Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через відсутність поблизу житла медичної установи, %

Показник 10.3.3. Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з розвиненою інфраструктурою, %

Завдання 10.4. Проводити політику оплати праці на засадах рівності та справедливості

Показник 10.4.1. Співвідношення середньомісячної заробітної плати (доходів) десятої та першої децильних груп працівників (децильний коефіцієнт), рази

Завдання 10.5. Провести реформу пенсійного страхування на засадах справедливості та прозорості

Показник 10.5.1. Співвідношення середнього розміру пенсії та середньої заробітної плати в економіці (за наявності 35 років страхового стажу), %

10.2.1. Частка осіб, які повідомили про те, що в останні 12 місяців особисто стикнулися з дискримінацією за ознакою статі серед загальної кількості звернень до експертних рад з питань дискримінації за ознакою статі, %

Цільовий орієнтир на 2020 рік не встановлено

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Частка осіб, які повідомили про те, що в останні 12 місяців особисто стикнулися з дискримінацією за ознакою статі серед загальної кількості звернень до експертних рад з питань дискримінації за ознакою статі, %	-	-	45,8	44,9	79,2	54,8

Ціль №11: Сталий розвиток міст та спільнот – 6 завдань, 10 показників.³⁶⁵

Завдання 11.1. Забезпечити доступність житла

Показник 11.1.1. Коефіцієнт платоспроможності позичальника, РТІ (співвідношення щомісячних витрат позичальника та членів його родини на обслуговування боргу за пільговим іпотечним кредитом, отриманим за рахунок коштів державного або місцевого бюджету та сукупного обсягу щомісячних доходів)

Показник 11.1.2. Охоплення територіальних одиниць України (регіонів) програмами із забезпечення доступним житлом різних категорій громадян, %

Завдання 11.2. Забезпечити розвиток поселень і територій виключно на засадах комплексного планування та управління за участю громадськості

Показник 11.2.1. Частка регіонів, що затвердили і впроваджують регіональні стратегії розвитку та плани заходів з їх реалізації, розроблені за участю громадськості, %

Завдання 11.3. Забезпечити збереження культурної і природної спадщини із залученням приватного сектору

Показник 11.3.1. Кількість об'єктів культурної та природної спадщини, які включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, одиниць

Показник 11.3.2. Кількість пам'яток національного значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, одиниць

Показник 11.3.3. Площа природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, % території країни

³⁶⁵ Цілі сталого розвитку. Україна-2021. Моніторинговий звіт. Київ, 2021. С. 68-71.

Завдання 11.4. Забезпечити своєчасне оповіщення населення про надзвичайні ситуації з використанням інноваційних технологій

Показник 11.4.1. Рівень впровадження (створення, модернізації, вдосконалення) місцевих автоматизованих систем централізованого оповіщення населення, %

Завдання 11.5. Зменшити негативний вплив забруднюючих речовин, у т.ч. на довкілля міст, зокрема шляхом використання інноваційних технологій

Показник 11.5.1. Обсяг викидів у атмосферне повітря забруднюючих речовин стаціонарними джерелами викидів, % до рівня 2015 року

Показник 11.5.2. Кількість міст, у яких середньорічні концентрації основних забруднюючих речовин в атмосферному повітрі перевищують середньодобові гранично допустимі концентрації, одиниць

Завдання 11.6. Забезпечити розробку і реалізацію стратегій місцевого розвитку, спрямованих на економічне зростання, створення робочих місць, розвиток туризму, рекреації, місцевої культури і виробництво місцевої продукції

Показник 11.6.1. Кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання туристичної діяльності (код за КВЕД-2010 – 55.1, 55.2, 55.3, 79.11, 79.12), осіб

11.2.1. Частка регіонів, що затвердили і впроваджують регіональні стратегії розвитку та плани заходів з їх реалізації, розроблені за участю громадськості, %

Цільовий орієнтир, встановлений на 2020 рік, – 100% (25 регіонів)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Частка регіонів, що затвердили і впроваджують:						
регіональна стратегія	88 (22 регіони)	100 (25 регіонів)	100 (25 регіонів)	100 (25 регіонів)	100 (25 регіонів)	100 (25 регіонів)
регіональна стратегія та план заходів з її реалізації (перший етап)	64 (16 регіонів)	96 (24 регіони)	100 (25 регіонів)	-	-	-
регіональна стратегія та план заходів з її реалізації (другий етап)	0	0	52 (13 регіонів)	84 (21 регіон)	92 (23 регіони)	100 (25 регіонів)

Ціль №16: Мир, справедливість та сильні інститути – 8 завдань, 24 показники.³⁶⁶

³⁶⁶ Цілі сталого розвитку. Україна-2021. Моніторинговий звіт. Київ: 2021. – С. 80-96.

Завдання 16.1. Скоротити поширеність насильства

Показник 16.1.1. Кількість облікованих за останні 12 місяців кримінальних правопорушень за ст. 115-118, 121 КК України (очевидні умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження) у розрахунку на 100 000 осіб

Показник 16.1.2. Чисельність потерпілих від кримінальних правопорушень, пов'язаних з фізичним насильством (умисні вбивства (та замаху на них), зґвалтування (та замаху на них), тяжкі тілесні ушкодження), облікованих за останні 12 місяців, у розрахунку на 100 000 осіб

Показник 16.1.3. Чисельність потерпілих за останні 12 місяців від зґвалтувань, осіб

Завдання 16.2. Збільшити виявлення постраждалих від торгівлі людьми та всіх форм експлуатації

Показник 16.2.1. Чисельність потерпілих у кримінальних правопорушеннях щодо торгівлі людьми або інших незаконних угод щодо передачі людини, облікованих за останні 12 місяців, осіб

Показник 16.2.2. Кількість спеціалістів, які пройшли навчання з питань протидії торгівлі людьми

Показник 16.2.3. Кількість наданих соціальних послуг відповідно до потреб осіб, які звернулися щодо торгівлі людьми

Показник 16.2.4. Кількість проведених інформаційних кампаній щодо протидії торгівлі людьми

Показник 16.2.5. Кількість осіб, які були охоплені інформаційними кампаніями щодо протидії торгівлі людьми

Показник 16.2.6. Відсоток фінансової забезпеченості регіональних програм щодо протидії торгівлі людьми за рахунок відповідних місцевих бюджетів

Показник 16.2.7. Кількість осіб, яким встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, осіб

Завдання 16.3. Підвищити рівень довіри до суду та забезпечити рівний доступ до правосуддя

Показник 16.3.1. Рівень довіри громадян до суду, %

Показник 16.3.2. Кількість осіб, які звертаються за безоплатною правовою допомогою, осіб

Завдання 16.4. Зміцнити систему запобігання та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та поширення зброї масового знищення

Показник 16.4.1. Частка ризиків із високим рівнем у загальній сукупності національних ризиків у системі запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та розповсюдженню зброї масового знищення, %

Завдання 16.5. Скоротити незаконний обіг зброї, боєприпасів та вибухових матеріалів

Показник 16.5.1. Кількість вилученої зброї (кримінальні провадження, у яких закінчено досудове розслідування, за останні 12 місяців, одиниць)

Показник 16.5.2. Кількість вилучених боєприпасів (кримінальні провадження, у яких закінчено досудове розслідування, за останні 12 місяців, одиниць)

Показник 16.5.3. Кількість кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом зброї, облікованих за останні 12 місяців, одиниць

Завдання 16.6. Скоротити масштаби корупції

Показник 16.6.1. Показник сприйняття рівня корупції в державному секторі з боку ділових кіл та експертів

Завдання 16.7. Підвищити ефективність діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування

Показник 16.7.1. Місце України в рейтингу Global Competitiveness Report за субіндексом «Інституції (державні та суспільні установи)»

Завдання 16.8. Відновити територію, постраждалу від конфлікту (Донбас)

Показник 16.8.1. Частка населення, задоволеного досвідом користування інфраструктурними об'єктами та рівнем надання соціальних послуг у ключових сферах, у Донецькій та Луганській областях, %

Показник 16.8.2. Частка населення, задоволеного рівнем надання послуг у сфері адміністративного управління, у Донецькій та Луганській областях, %

Показник 16.8.3. Кількість громад на територіях Донецької та Луганської областей, у яких впроваджено заходи щодо протимінної діяльності, одиниць

Показник 16.8.4. Площа розмінування територій Донецької та Луганської областей, га

Показник 16.8.5. Кількість випадків виявлення вибухонебезпечних предметів (оперативна складова), одиниць

Завдання 16.9. Зміцнити соціальну стійкість, сприяти розбудові миру та громадській безпеці (конфліктне та постконфліктне врегулювання)

Показник 16.9.1. Індекс соціальної єдності та примирення

Цікавим у контексті нашого дослідження постає завдання 16.9: Зміцнити соціальну стійкість, сприяти розбудові миру та громадській безпеці.³⁶⁷ У межах цього завдання за низкою індикаторів вираховується показник Індексу соціальної єдності та примирення. Такими індикаторами є соціальна згуртованість і почуття співпричетності, толерантність та соціально відповідальна громадянська позиція, психосоціальна адаптивність, зниження негативних трендів міграції, готовність до діалогу, громадянська поведінка, відносини з урядом і безпека, відносини між групами, схильність до міграції, співпраця в громаді, політична безпека.

Це питання є вкрай важливим для підвищення рівня соціальної стійкості на всіх її рівнях. На сьогодні людство стикається з парадоксом розвитку: незважаючи на те що люди в середньому живуть довше та багатше, ці досягнення не призвели до зростання відчуття безпеки. Пандемія та війна в Україні, а також інші локальні конфлікти посилили цю невизначеність. Вони поставили під загрозу всі аспекти благополуччя та посилили відчуття страху по всьому світу. Це відбувається паралельно зі зростанням геополітичної напруженості, зростаючою нерівністю, відкатом демократії, руйнівними явищами, пов'язаними зі зміною клімату. Все це загрожує знівелювати десятиліття досягнень у галузі розвитку, відкинути прогрес у досягненні Цілей сталого розвитку та відстрочити необхідність інклюзивного та справедливого переходу.

Вимагаючи більшої солідарності в період антропоцену³⁶⁸ люди мають всі підстави почуватися невпевнено.³⁶⁹ Численні загрози останніми роками стали більш помітними та набули нових форм: людство робить світ дедалі більше небезпечним та ненадійним місцем. Світ потребує оновленої концепції гуманітарної безпеки, аби відобразити нову реальність. Це передбачає вихід за межі розгляду безпеки окремих людей та спільнот, аби також розглянути взаємозалежність між людьми, як це відображено в Порядку денному у сфері сталого розвитку на період до 2030 року.

³⁶⁷ Цілі сталого розвитку. Україна-2021. Моніторинговий звіт. Київ, 2021. С. 93-96.

³⁶⁸ Термін, запропонований для опису епохи, коли людство стало рушійною силою планетарних змін, радикально змінивши біосферу Землі.

³⁶⁹ New threats to human security in the Anthropocene. Demanding greater solidarity. Special Report 2022. New York: United Nations Development Programme, 2022. 175 p.

При цьому пропонується подальший шлях боротьби із сьогоднішніми взаємопов'язаними загрозами. По-перше, шляхом реалізації стратегій гуманітарної безпеки, які стверджують важливість солідарності. По-друге, ставлення до людей як до агентів змін та дій, здатних формувати своє власне майбутнє та коригувати курс. Організація Об'єднаних Націй пропонує платформу для просування основних цілей за участю всіх зацікавлених сторін, використовувати концепцію безпеки людини як інструмент для прискорення досягнення Цілей сталого розвитку до 2030 року.

16.2.3. Кількість наданих соціальних послуг відповідно до потреб осіб, які звернулися щодо торгівлі людьми

Цільовий орієнтир на 2020 рік не встановлено						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Кількість наданих соціальних послуг відповідно до потреб осіб, які звернулися щодо торгівлі людьми	6	46	39	53	1209	1000

16.2.4. Кількість проведених інформаційних кампаній щодо протидії торгівлі людьми

Цільовий орієнтир на 2020 рік не встановлено						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Кількість проведених інформаційних кампаній щодо протидії торгівлі людьми	3	4	4	4	4	3

16.2.5. Кількість осіб, які були охоплені інформаційними кампаніями щодо протидії торгівлі людьми

Цільовий орієнтир на 2020 рік не встановлено						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Кількість осіб, які були охоплені інформаційними кампаніями щодо протидії торгівлі людьми	42591	55139	101320	214116	183624	180000

16.2.6. Відсоток фінансової забезпеченості регіональних програм щодо протидії торгівлі людьми, за рахунок відповідних місцевих бюджетів

Цільовий орієнтир, встановлений на 2020 рік, – 100						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Відсоток фінансової забезпеченості регіональних програм щодо протидії торгівлі людьми, за рахунок відповідних місцевих бюджетів	100	100	100	100	100	100

Ціль №17: Партнерство заради стійкого розвитку – 3 завдання, 4 показники.³⁷⁰

³⁷⁰ Цілі сталого розвитку. Україна-2021. Моніторинговий звіт. Київ, 2021. С. 97-98.

Завдання 17.1. Мобілізувати додаткові фінансові ресурси на основі заохочення інвестицій іноземних та вітчизняних інвесторів

Показник 17.1.1. Співвідношення обсягу приватних грошових переказів із-за кордону із ВВП, %

Показник 17.1.2. Чистий притік прямих іноземних інвестицій (за даними платіжного балансу), млн дол. США

Завдання 17.2. Послідовно знижувати боргове навантаження на економіку

Показник 17.2.1. Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів та послуг у річному вимірі, %

Завдання 17.3. Розвивати партнерські відносини влади і бізнесу для досягнення цілей сталого розвитку

Показник 17.3.1. Кількість проектів публічно-приватного партнерства

17.3.1. Кількість проектів публічно-приватного партнерства

Цільовий орієнтир, встановлений на 2020 рік, – 205						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Україна	177	186	191	189	187	192
Вінницька	-	-	-	-	-	-
Волинська	-	-	-	-	-	-
Дніпропетровська	-	-	1	1	1	1
Донецька	7	7	5	6	6	8
Житомирська	1	1	1	1	1	1
Закарпатська	4	4	9	4	4	4
Запорізька	7	7	7	7	7	11
Івано-Франківська	1	2	2	2	2	1
Київська	1	11	13	19	15	13
Кіровоградська	1	-	1	2	2	2
Луганська	1	1	1	1	1	5
Львівська	4	4	4	4	5	8
Миколаївська	15	15	15	15	15	18
Одеська	14	14	9	8	9	1
Полтавська	113	113	114	110	110	110
Рівненська	-	-	-	-	-	-
Сумська	-	-	-	-	-	-
Тернопільська	2	2	2	2	2	-
Харківська	1	1	1	1	1	1
Херсонська	2	2	2	2	2	2
Хмельницька	2	1	3	3	3	4
Черкаська	-	-	-	-	-	-
Чернівецька	-	-	-	-	-	1
Чернігівська	1	1	1	1	1	1
м. Київ	-	-	-	-	-	-

Узагальнюючи цю інформацію, проаналізуємо, яким чином досягнення Цілей та завдань сталого розвитку визначає рівень соціальної стійкості. Такий аналіз пропонується здійснити в контексті шести розглянутих нами ЦСР, а саме: Ціль №4: Якісна освіта; Ціль №5: Гендерна рівність; Ціль №10: Скорочення нерівності; Ціль №11: Сталий розвиток міст та спільнот; Ціль №16: Мир, справедливість та сильні інститути; Ціль №17: Партнерство заради стійкого розвитку.

В контексті реалізації Цілі №4: Якісна освіта, соціальна стійкість, зокрема, визначається рівнем забезпечення якісної інклюзивної та рівноправної освіти на всіх рівнях. Усі люди, незалежно від статі, віку, раси та етнічного походження тощо повинні мати можливість здобувати освіту протягом усього життя, що допоможе їм набувати знань і навичок, необхідних для повноцінної участі в житті суспільства. Відтак завданням урядів є створити середовище, сприятливе для повної реалізації ними своїх прав і можливостей, що допоможе скористатися демографічним дивідендом, зокрема завдяки безпеці шкіл та згуртованості громад і сімей.

Досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок (Ціль №5) може стати вирішальною в досягненні всіх Цілей та завдань сталого розвитку та підвищити рівень соціальної стійкості на всіх її рівнях. Неможливо повною мірою розкрити людський потенціал і забезпечити сталий розвиток, якщо певній частині людства буде відмовлено в правах людини та в її можливостях. Жінки мають користуватися рівними з чоловіками можливостями доступу до якісної освіти; брати участь у політичному житті; мати можливості щодо зайнятості, лідерства, ухвалення рішень на всіх рівнях.

Діяльність органів державної та місцевої влади, інститутів громадянського суспільства має бути спрямована на збільшення інвестицій з метою усунення гендерного розриву; підтримку тих інституцій, що опікуються питанням гендерної рівності та розширенням прав і можливостей жінок на глобальному, національному, регіональному та місцевому рівнях. Усі форми дискримінації та насильства щодо жінок мають бути ліквідовані, зокрема й шляхом залучення чоловіків. Суттєвого значення в процесі реалізації Порядку денного набуває систематичне застосування комплексного гендерного підходу.

Сталий розвиток громад та ефективне управління ними мають значний вплив на якість та комфорт життя мешканців територіальних громад. У цьому контексті важливим є фактор співпраці між владою на різних її рівнях і територіальними громадами на шляху розбудови та розвитку громад, їх

планування та стратегування із тим, аби сприяти зміцненню згуртованості громад, підвищенню особистої безпеки їх членів, підвищенню рівня соціальної стійкості тощо.

Сталий розвиток територіальних громад, соціальну та індивідуальну стійкість неможливо забезпечити без миру та безпеки. Так само без сталого розвитку та стійкості мир і безпека опиняться під загрозою. У новому Порядку денному визнано необхідність розбудови миролюбного, справедливого й всеохопного суспільства, у якому забезпечено рівний доступ до правосуддя і яке ґрунтується на повазі до прав людини, на реальному правовладді й належному врядуванні на всіх рівнях, на прозорих, ефективних і підзвітних інституціях. У Порядку денному враховано фактори, що спричиняють насильство, незахищеність і несправедливість, як-то: нерівність, корупція, неякісне врядування тощо. У цьому контексті мають бути активізовані зусилля урядів, територіальних громад та небайдужих громадян задля врегулювання та попередження конфліктів, надання допомоги постконфліктним країнам.

Реалізація Цілей та завдань сталого розвитку на шляху підвищення рівня соціальної стійкості сприятиме міжкультурному розумінню, терпимості, взаємній повазі та етиці глобального громадянства і спільної відповідальності. Усвідомлюючи природну і культурну різноманітність світу, визначальним є той факт, що всі культури та цивілізації сприяють сталому розвитку і виступають вирішальними чинниками його забезпечення.

Масштаби й амбітність нового Порядку денного вимагають активізації роботи Глобального партнерства для забезпечення його реалізації. Це партнерство діятиме в дусі глобальної солідарності. Воно сприятиме активній широкій участі на підтримку досягнення всіх Цілей та завдань сталого розвитку, залучаючи уряди, приватний сектор, громадянське суспільство, міжнародні та інші інституції, мобілізуючи наявні ресурси. Цілі сталого розвитку і відповідні завдання, з урахуванням різних національних реалій, спроможностей та рівнів розвитку та з огляду на національні стратегії та пріоритети, мають комплексний і неподільний характер, є глобальними за суттю та універсально застосовними.

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що зобов'язання України щодо узгодження національних пріоритетів із Цілями та завданнями сталого розвитку на шляху забезпечення та підвищення соціальної стійкості заслуговують на високу оцінку. Україна досягла значного прогресу у виконанні 15 із 17 ЦСР. Але попереду ще велика робота для забезпечення

сталості досягнутого прогресу, зокрема в контексті пандемії COVID-19 та воєнних дій на території нашої держави.

Робота над Цілями та завданнями сталого розвитку в нинішній ситуації стала ще більш важливою, коли країна стикається з гуманітарними кризами, реагуючи на пандемію COVID-19 та наслідки повномасштабної агресії РФ. Ситуація, що склалася у зв'язку з кризою, має бути використана для визначення рішучих дій щодо повернення не тільки нашої держави, але і всієї світової спільноти на шлях досягнення ЦСР, особливо це стосується Цілі №16: Мир, справедливість та сильні інститути та Ціль №17: Партнерство заради стійкого розвитку. Таким чином суспільства можуть підвищити стійкість реагування на потрясіння, особливо для найвразливіших верств населення.

Цілей та завдань сталого розвитку неможливо досягти без реалізації прав людини. Із метою прискорення прогресу для кожної людини ЮНІСЕФ тісно співпрацює з урядом, партнерами з розвитку, агентствами ООН та громадянськими організаціями для того, аби досягнуті цілі принесли результати для кожної людини. Для досягнення результатів ЮНІСЕФ використовує підхід «три А» (Awareness, Actions, Accountability: підвищення обізнаності, вжиття заходів та забезпечення відповідальності).

Порядок денний до 2030 року продовжує спрямовувати шлях України до досягнення Цілей сталого розвитку, при цьому вони інтегруються в усі основні національні стратегічні документи. 2020 рік – це рік, коли глобальний прогрес у досягненні Цілей та завдань сталого розвитку сповільнився, оскільки світ охопила пандемія. Covid-19, а з лютого 2022 року війна в Україні виявили вразливості національної системи стійкості та соціально-економічних систем і значно підірвали добробут суспільства. Довгострокові структурні наслідки цих подій ще не повністю розкриті. Однак показники останніх років все-таки дають не менш важливий сигнал про важливість не зупиняти зусилля для досягнення середньострокових та довгострокових пріоритетів, щоб протидіяти системній нестабільності шляхом створення стійких інститутів та систем управління.

Багато індикаторів Цілей та завдань сталого розвитку, які поставила Україна, не були досягнуті. Багато ключових показників ЦСР зазнали погіршення, у тому числі національний рівень бідності, який у попередні роки мав обнадійливе зниження, але у 2020 році зріс із 41,3% до 47,2%. Рівень охоплення соціальним забезпеченням бідного населення також незначно скоротився – нижче запланованого. Кількість повідомлень про гендерне насильство зросла майже удвічі

порівняно із 2019 роком. Економічні показники та рівень інвестиції, які є важливими для досягнення ЦСР, також значно знизилися.

Слід визнати, що Україна, як і решта світу, заплатила високу ціну, оскільки всі зусилля були спрямовані на реагування на кризи соціальної стійкості та її соціально-економічні наслідки. Утім є всі можливості наздогнати та прискорити прогрес. Для цього, по-перше, має закінчитися війна, а вже потім мають бути переглянуті пріоритети та оцінки терміновості вжиття заходів для подальшого покращення у сферах управління, правосуддя, бізнес-клімату, відновлення довіри в суспільстві – ключовою передумовою соціальної стійкості.

Схвалюючи Цілі сталого розвитку, Україна підтвердила свою відданість сталому та інклюзивному економічному зростанню, соціальному залученню, розвитку справедливих та інклюзивних суспільств через нове глобальне партнерство. Усі ці цілі все ще можуть бути досягнені. ООН продовжуватиме реалізовувати наше спільне бачення країни: гідність та добробут для всіх, рівноправну, справедливу та мирну Україну, яка гарантує сталий розвиток стійкої держави, стійкої громади та стійкої людини.

Список використаних джерел

1. Bidarbakht-Nia A. A weighted extrapolation method for measuring the SDGs progress. UNESCAP. Working Paper Series, SD/WP/04/March. 2017
2. Declaration on the Right to Development. General Assembly resolution 41/128 (04 December 1986). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-development>
3. Metadata for the global and thematic indicators for the follow-up and review of SDG 4 and Education 2030. UNESCO Institute for Statistics. 2018.
4. Millennium Development Goal 8. Taking Stock of the Global Partnership for Development. MDG Gap Task Force Report 2015. New York: United Nation. 2015. 75 p.
5. New threats to human security in the Anthropocene. Demanding greater solidarity. Special Report 2022. New York: United Nations Development Programme. 2022. 175 p.
6. Progress Assessment Methodology. URL: <https://data.unescap.org/resource-guides/progress-assessment-methodology>
7. Progress towards the SDGs. A demonstration of ESCAP approach. UNESCAP – Statistics Division
8. SDG Country Profile. Ukraine. URL: <https://country-profiles.unstatshub.org/ukr>

9. SDG Gateway Data Explorer URL: <https://dataexplorer.unescap.org/>
10. Sustainable development report 2022. From Crisis to Sustainable Development: the SDGs as Roadmap to 2030 and Beyond. Cambridge: University Printing House, 2022.
11. The Sustainable Development Goals Report 2022. New York: United Nation, 2022.
12. The Universal Declaration of Human Rights. United Nations General Assembly in Paris on 10 December 1948 (General Assembly resolution 217A) URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
13. Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation, 2015.
14. Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/71/313). Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N17/207/63/PDF/N1720763.pdf?OpenElement>
15. Бенчмаркінг доброго врядування / за ред. А. Гука. Київ: ТОВ Видавництво Юстон. 2018. 60 с.
16. Глобальні показники ЦСР. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/indicators/indicators-list/>
17. Головатий С. П. Верховенство права. Монографія. У 3-х кн. Київ: Фенікс, 2006.
18. Головатий С. П. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. 1: 13-92
19. Головатий С. П. Україна – «соціальна» держава: що це? *Право України*. 2014. 8: 199-216
20. Дані по націоналізованих показниках ЦСР (станом на 16 вересня 2021) URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
21. Декларація тисячоліття ООН. Резолюція 55/2 Генеральної Асамблеї ООН від 8 вересня 2000 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/su mmitdecl.shtml
22. Інформаційне забезпечення моніторингу ЦСР. Метадані. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
23. Концепція забезпечення національної системи стійкості. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text>
24. Метадані глобальних показників ЦСР. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/metadata/>
25. Перелік національних індикаторів цілей сталого розвитку 2020. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/pni_CSR.pdf

26. Перелік національних індикаторів цілей сталого розвитку 2021. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/pni_21.pdf
27. Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року. Резолюція 60/1 Генеральної Асамблеї ООН. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/oucome2005.shtml
28. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. за №686-р «Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pitannya-zboru-danih-dlya-monitorin-686r>
29. Статистичний відділ ООН URL: <https://unstats.un.org/home/>
30. Тищук Т., Шургот Я., Алєканкіна К. Наскільки міцне наше здоров'я? URL: <https://voxukraine.org/naskilki-micne-nashe-zdorovya/>
31. Указ Президента України №722/2019 30 вересня 2019 року «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>
32. Цілі сталого розвитку. Україна-2021. Моніторинговий звіт. Київ: 2021.
33. Яцковський С., Брик Я. Індикатори успішності та їх інструменти в системі управління місцевими громадами. Київ: Український інститут майбутнього, 2020. 111 с.

Потреби, ресурси та згуртованість територіальних громад в умовах воєнного стану

Не викликає сумніву, що стійкі громади здатні витримати удари, протистояти їм і навіть розвиватися в умовах внутрішніх та зовнішніх викликів. Адже термін «стійкість» у термінологічному глосарії, опублікованому ООН, визначається як здатність систем, громад та суспільства абсорбувати зовнішні впливи та швидко відновлювати характеристики (базову структуру та функції) та адаптивні можливості, гнучкість системи в умовах значних трансформацій, впливів зовнішнього середовища³⁷¹. У низці досліджень соціальна стійкість розглядається триєдиною як здатність соціальних суб'єктів справлятися з труднощами, адаптуватися до щоденних викликів на основі історичного досвіду та трансформуватися, тобто створювати інституції, що забезпечують індивідуальний добробут і надійність³⁷².

Поряд із цим існує думка, що соціальна стійкість формується поступово і є тривалим, складним процесом, який досягається через впровадження системної політики та зміцнення згуртованості, довіри, сталих взаємозв'язків між жителями громади. Соціальна стійкість також можлива за умов легітимності влади, довіри до інститутів громадянського суспільства та за готовності співпрацювати і взаємно допомагати.

Поряд із цим зовнішня російська агресія швидко зміцнила відчуття згуртованості українців, вплинула на їх здатність протистояти загрозам, справлятися із викликами, активізувала взаємодопомогу та співпрацю, підвищила довіру до влади. Звичайно, війна в Україні ще не завершилася, і українці продовжують протистояти російському вторгненню. Проте нині цілком очевидно, що українці володіють певним рівнем соціальної стійкості, яка, здавалося, виникла миттєво, подолавши всі протистояння та непорозуміння.

У фокусі представленого дослідження є аналіз соціальної стійкості населення територіальних громад Сумської області, яка

³⁷¹Terminology on Disaster Risk Reduction. Geneva: UNISDR, 2009. 30 p. URL: https://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyEnglish.pdf

³⁷²Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lessons learned and way forward. *Erdkunde*. 2013. 67(1): 5– 19. URL: <https://www.erdkunde.uni-bonn.de/archive/2013-1/what-is-social-resilience-lessons-learned-and-ways-forward>

проявилася в умовах воєнного стану. Аналіз здійснено за результатами опитування, проведеного Центром соціальних досліджень Сумського державного університету протягом квітня-червня 2022 року³⁷³. Опитування жителів територіальних громад Сумської області проходило: 4-15 квітня 2022 р. (пілотний етап, опитано 394 особи цивільного населення); 16-31 травня 2022 р. (основний етап, опитано 1292 особи цивільного населення). Обробку результатів опитування проводили фахівці Центру соціальних досліджень за допомогою програми «ОСА».

Опитуванням охоплено різні соціальні групи цивільного населення (Таблиця 7.1). Серед опитаних осіб, які перебувають у вразливій ситуації: 19,3% – безробітні; 15,1% – вимушено переміщені особи (в т. ч. які виїхали за кордон); 9,4% – особи з інвалідністю або ті, хто доглядає за особою з інвалідністю; 6% – багатодітна сім'я; 6,8% – мати одначка; 15,2% – пенсіонери; 6,5% – родина військовослужбовців.

Значна частина опитаних мають ознаки множинної вразливості, тому загальний показник перевищує 100%.

Таблиця 7.1. Охоплені опитуванням респонденти за соціальними групами

Соціальна група	Всього, %	Жінки, %	Чоловіки, %
Вимушено переміщена особа (виїхали за кордон, виїхали в інші населені пункти України)	15,1	15,9	13,5
Особа з інвалідністю / доглядає чи виховує особу з інвалідністю	9,4	8,4	11,2
Безробітна особа	19,3	18,8	20,4
Багатодітна сім'я	6	6,8	4,5
Мати/батько одначка/к	6,8	9,9	0,9
Родина військовослужбовця/ці	6,5	5,1	9,2

³⁷³ Оцінка соціальної стійкості територіальних громад Сумської області. Аналітичний звіт. Суми: СумДУ, 2022. 65 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/88099/1/Kostenko_social_resilience.pdf

Продовження таблиці 7.1

Пенсіонер/пенсіонерка	15,2	15,3	15,1
Жодна із категорій	31,7	31,2	32,8
інша	0,4	0,4	0

Ми виходимо з того, що на рівні громад сьогодні є значна потреба у формуванні і функціонуванні механізмів, здатних забезпечити кожній людині відчуття підтримки, приналежності до громади та солідарності. Особливо це стосується найбільш вразливих категорій населення. Тому метою емпіричного дослідження було оцінити рівень соціальної стійкості територіальних громад Сумської області в умовах воєнного стану шляхом аналізу потреб та рівня згуртованості (населення, роботодавців та фахівців соціальної сфери). Фокусом цього опитування є люди, які залишалися в області протягом всього періоду повномасштабного російського вторгнення, а також жителі, які виїхали чи повернулися на Сумщину.

В основу інструментарію емпіричного дослідження покладено теоретичні підходи **основних складових стійкості громади**. Зокрема Норріс з колегами³⁷⁴ виділяють набір із чотирьох взаємопов'язаних ресурсів, на які спирається соціальна стійкість:

- **Економічний розвиток** охоплює такі параметри, як обсяг та різноманітність ресурсів, справедливість розподілу ресурсів, а також справедливість ризику та вразливість до небезпек.
- **Соціальний капітал** – це ресурс, отриманий із соціальних відносин. Соціальний капітал належить до рівнів соціальної підтримки в часи потреби, почуття спільності та формальних (організаційних) та неформальних зв'язків, що пов'язують членів суспільства та їх прив'язаність до місця.
- **Компетентність громади** стосується знань спільноти, навичок вирішення проблем та здатності до співпраці. Іншими словами, колективна ефективність суспільства. Компетентність громади як ресурсу залежить від навичок критичної рефлексії, готовності робити свій внесок, здатності вирішувати конфлікти в групах та досягти консенсусу, розширення можливостей та можливостей брати участь у колективному прийнятті рішень.

³⁷⁴ Norris F., Stevens S., Pfefferbaum B., Wyche K., Pfefferbaum R. Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American journal of community psychology*. 2008. 41(1-2): 127–150. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18157631/>

• **Інформація та комунікація**, зокрема надійні джерела точної інформації, які можуть забезпечити ефективні механізми передачі та отримання інформації для прийняття управлінських рішень.

Поділяючи позицію авторів щодо необхідності аналізу ресурсів, на які спирається соціальна стійкість, дослідницька команда вважає досить слушним та обґрунтованим підхід **Біркмана, орієнтований** на врахування основних **компонентів стійкості громад**, які одночасно є і ресурсами забезпечення такої стійкості³⁷⁵.

Ганор та Бен-Лаві³⁷⁶ виділяють **шість основних складових стійкості громади**:

(1) комунікація щодо ситуації, загрози, ризиків та наявної підтримки;

(2) співпраця, особливо покладаючись на локальні ресурси, а не очікування зовнішньої допомоги;

(3) згуртованість через прояви чутливості та взаємопідтримки;

(4) подолання або здатність уживати заходів та боротися з травмою;

(5) довіра до лідерства, особливо на низовому рівні;

(6) віра в краще, надихаюче майбутнє.

Погоджуючись із запропонованими підходами щодо **складових стійкості громади**, дослідницька команда Центру соціальних досліджень СумДУ розробила індикатори соціальної стійкості людини в територіальній громаді в умовах воєнного стану на основі аналізу населенням Сумської області таких оцінок:

- власного соціально-економічного становища;
- різні групи потреб (фізіологічні, безпекові, потреби в зайнятості);
- доступ до послуг (гуманітарна допомога, фінансова допомога, працевлаштування, навчання, медична і психологічна допомога, догляд вдома, догляд за дітьми, юридична та інформаційна підтримка);

³⁷⁵ Birkmann et al. Work Package 1 Early Discussion and Gap Analysis on Resilience Deliverable 1.1 Title: Building Resilience Amongst Communities in Europe (research project funded by EU-FP7, Grant Agreement No 283201). 2012. URL: <http://www.embrace-eu.org>

³⁷⁶ Ganor M., Ben-Lavy Y. Community resilience: Lessons derived from Gilo under fire. *Journal of Jewish Communal Service*. 2003. 79: 105–8. URL: https://www.bjpa.org/content/upload/bjpa/comm/COMMUNITY%20RESILIENCE_%20LESSONS%20DERIVED%20FROM%20GILO%20UNDER%20FIRE.pdf

- стан громадської активності та взаємодії після повномасштабного російського вторгнення в Україну;
- рівень згуртованості та довіри до владних та суспільних інституцій, спільнот.

Повномасштабне військове російське вторгнення в Україну спричинило значні інфраструктурні руйнування й масову евакуацію мирного населення. Ці процеси не оминули й Сумської області. Станом на квітень 2022 р. гуманітарними коридорами з Сумщини було евакуйовано понад 80 тисяч осіб, а протягом всього періоду воєнного стану виїхало близько 300 тисяч осіб, або кожна/ий четверта/ий³⁷⁷ жителька/ль Сумської області.

Втрат також зазнали підприємства, організації, установи та місцевий бізнес. За попередніми даними, в області було зруйновано або пошкоджено 976 об'єктів, серед яких 23 адміністративні будівлі, 24 заклади освіти, 18 закладів охорони здоров'я, 23 об'єкти життєзабезпечення, 5 закладів культури і спорту, 21 промислове підприємство. Окрім цього, зруйновано або пошкоджено 364,6 км автомобільних доріг загального користування місцевого значення, 3 мости. На автомобільних дорогах державного значення зруйновано 5 мостів. Найбільші пошкодження на територіях Охтирської, Тростянецької, Лебединської, Боромлянської, Великописарівської та Сумської територіальних громад³⁷⁸. Станом на 30 травня 2022 року 13 громад Сумщини внесено до Переліку територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні)³⁷⁹, на основі чого внутрішньо переміщеним особам здійснюють виплати:

- Конотопський район: Новослобідська громада, Путивльська громада;
- Охтирський район: Великописарівська громада, Охтирська громада, Тростянецька громада;

³⁷⁷ Сумська обласна військова адміністрація. URL: <http://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/28615-dmytro-zhyvytskyi-yakby-my-ne-pochaly-zupnyaty-vorohiv-mayzhe-holiruch-to-kolony-voroha-buly-b-vzhe-bilya-kyueva.html>

³⁷⁸ Сумська обласна військова адміністрація. URL: <http://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/28705-za-chas-povnomasshtabnoyi-viyny-bulo-zruchovano-abo-poshkodzheno-za-poperednimy-danymy-na-sumshchyni-976-obyektiv.html>

³⁷⁹ Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. URL: https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/field/docs/dodatok_do_nakazu_1.ob.pdf

- Сумський район: Білопільська громада, Краснопільська громада, Хотінська громада, Юнаківська громада;
- Шосткинський район: Есманська громада, Зноб-Новгородська громада, Середино-Будська громада, Шалигинська громада.

Імовірно, руйнування та евакуація як наслідок повномасштабного вторгнення, спричиняють непередбачені процеси в структурі виробництва товарів та послуг, попиту, у структурі ринку праці, призводять до значних соціальних та демографічних змін. Нині недостатніми в Сумській області є оперативні кількісні дані щодо динаміки структури та потреб населення після 24 лютого; ситуації і бізнес-середовищі, наявності професійних кадрів тощо. Однак поступово такі дані накопичується й дозволяють сформуванню системне уявлення про стан основних складових стійкості громади, а також частково – про наявність механізмів, здатних забезпечити кожній людині (особливо з числа найбільш вразливих категорій населення) відчуття підтримки, приналежності до громади та солідарності.

За результатами дослідження компанії «Оперативна соціологія»³⁸⁰ для населення Сумщини найбільш актуальними є такі проблеми гуманітарного характеру:

- ліки – 25% (загалом по Україні – 12,2%);
- свіжі продукти харчування – 12% (загалом по Україні – 7,5%);
- продукти харчування тривалого зберігання – 9,3% (загалом по Україні – 7,5%);
- засоби гігієни – 1,9% (загалом по Україні – 2,5%);
- одяг для дорослих – 3,7 (загалом по Україні – 2,5%);
- одяг для дітей – 3,7% (загалом по Україні – 2,4%);
- питна вода – 0% (загалом по Україні – 1,5%);
- немає електропостачання – 0% (загалом по Україні – 1,1%);
- немає опалення – 0% (загалом по Україні – 1,1%);
- інше – 0,9% (загалом по Україні – 1,6%);
- немає жодних проблем – 62% (загалом по Україні – 74,9%).

Таким чином, за попередніми даними найбільших втрат в області зазнали й продовжують зазнавати середні міські громади, які й у довоєнний час переживали складну демографічну ситуацію. Нині важливо зберегти й повернути людський потенціал громад та побачити власні ресурси, які мають стати основою для розвитку громад та області.

³⁸⁰ Війна в Україні: соціологічний вимір. 2022. URL: https://oper.so/pdf/war_in_Ukraine.pdf

Результати опитування, проведеного Центром соціальних досліджень СумДУ, демонструють **низькі оцінки населенням власного соціально-економічного становища**. Загалом близько 80% опитаних зазначають, що їм або зовсім не вистачає коштів на базові потреби (харчування, комунальні платежі, ліки), або ж вистачає на базові потреби, але не більше. При цьому, серед найбільшій (за їх власними оцінками) частини опитаних, тих, кому не вистачає коштів на базові потреби (харчування, комунальні платежі, ліки), переважають саме жінки (Таблиця 7.2).

Таблиця 7.2. Оцінка власного соціально-економічного становища (за статтю)

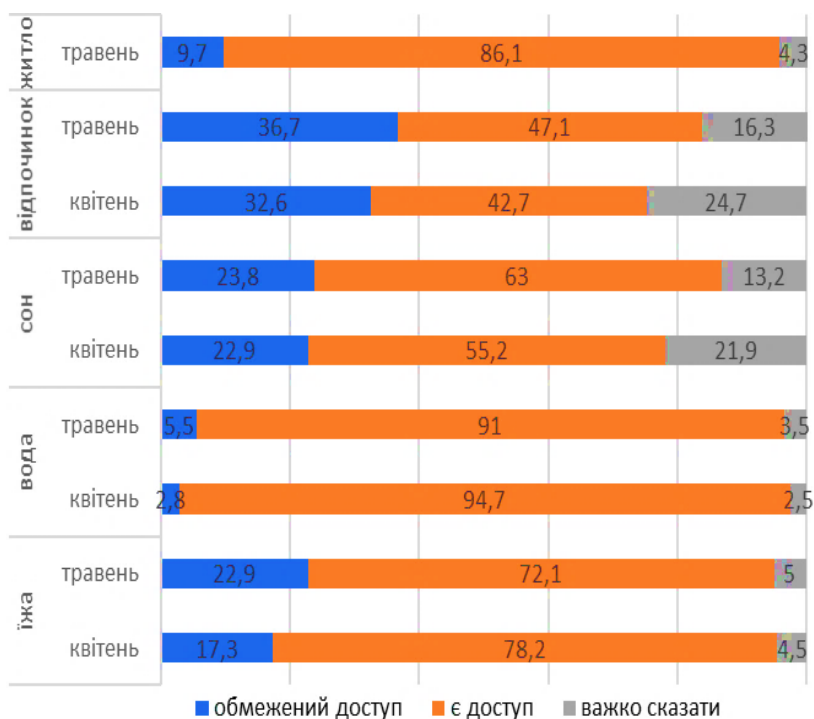
	Всього, %	Жінки, %	Чоловіки, %
Не вистачає на базові потреби (харчування, комунальні платежі, ліки)	32,7	34,7	28,8
Вистачає на базові потреби, але не більше	46,4	46	47
Мені вистачає коштів на всі потреби	5,8	5	7,4
Можу собі дозволити придбання одягу та малої техніки, маю мінімальні заощадження	15,2	14,3	16,9

Найчастіше на нестачу коштів навіть для базових потреб вказують безробітні особи (42,8%), люди з інвалідністю або ті, хто доглядає чи виховує особу з інвалідністю (47,1%), одинокі матері (48,9%), а також пенсіонери/пенсіонерки (49%). У групі опитаних, що не належать до жодної з категорій вразливості, близько половини (52%) перебувають у групі ризику, оскільки зазначають, що їм вистачає коштів лише на базові потреби, але не більше. Лише 9% із них – вистачає на всі потреби.

Війна обмежила доступ населення до фізіологічних та безпекових потреб. Найгостріше відчувають обмежений доступ до відпочинку (36,7%), сну (23,8%) та їжі (22,9%). Динаміка результатів опитування у квітні та травні 2022 року свідчить про певне погіршення ситуації в доступі до їжі (мали

доступ до їжі 78,2% у квітні та 72,1% у травні). Це підтверджує актуальність організації гуманітарної допомоги для осіб, які постраждали внаслідок бойових дій, а також свідчить про зниження доходів населення.

Поряд із цим моніторинг у часовому діапазоні одного місяця дозволяє відстежити покращення ситуації щодо доступу до сну (мали доступ до сну 55,2% у квітні та 63% у травні) та відпочинку (мали доступ до відпочинку 42,7% у квітні та 47,1% у травні) (Діаграма 7.1). За певного зростання відсотка тих, у кого є доступ до відпочинку, все ж маємо зазначити і деяке зростання у травні відсотка тих, хто має обмежений доступ, тобто не може собі дозволити повноцінний відпочинок.

Діаграма 7.1. Оцінка задоволення фізіологічних потреб (квітень-травень), %

Дещо позитивним протягом квітня-травня 2022 р. є **зниження показників невизначеності, що свідчить про більш чітке розуміння опитаними як особливостей ситуації, так і власних потреб.**

Таким чином, аналіз фізіологічних потреб підтверджує, що внаслідок бойових дій спостерігається зростання кількості населення, яке потрапило у вразливу ситуації, що обмежило доступ до задоволення базових потреб (їжі, сну, відпочинку). Така ситуація значно послаблює соціальну стійкість жителів Сумської області за критерієм доступу до базових потреб.

Більшу вразливість демонструють жінки, які частіше вказують на обмежений доступ до їжі та відпочинку (Таблиця 7.3).

Таблиця 7.3. Оцінка задоволення фізіологічних потреб у травні (за статтю)

	Стать	Обмежений доступ, %	Є доступ, %	Важко сказати, %
Їжа	жінки	24,9	69,5	5,5
	чоловіки	19,1	77,1	3,8
Вода	жінки	5,3	91,7	3
	чоловіки	5,8	89,7	4,5
Сон	жінки	24,9	61,7	13,3
	чоловіки	21,6	65,4	13
Відпочинок	жінки	39,3	43,4	17,2
	чоловіки	31,7	53,9	14,4
Житло	жінки	9,2	86,2	4,6
	чоловіки	10,6	85,8	3,6

Таблиця 7.4 дозволяє простежити особливості оцінок опитаних, що мають різний характер вразливості.

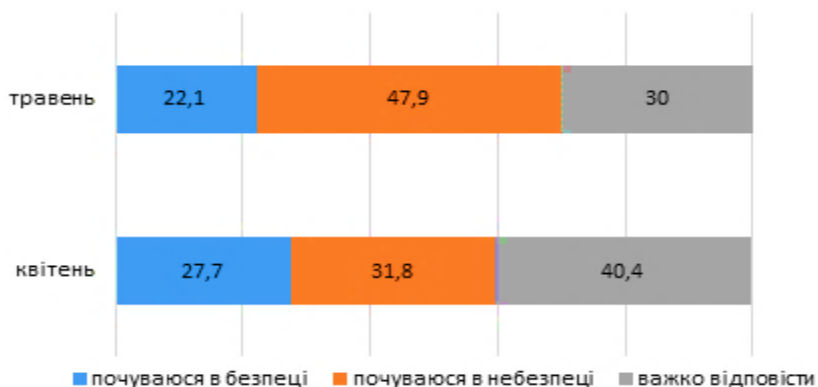
На основі отриманих результатів можемо говорити про досить критичні оцінки ситуації представниками окремих вразливих груп. Так, чи не **найкритичнішою ситуацію оцінюють пенсіонери, багатодітні сім'ї та особи з інвалідністю та ті, хто доглядає чи виховує особу з інвалідністю**. Ці групи найчастіше зазначають, що мають обмеження в доступі до їжі, тобто їм не вистачає продуктів

харчування. А для багатодітних сімей певною проблемою – частіше ніж для інших груп – є й доступ до води та сну. Про обмеження в доступі до житла цілком очікувано частіше говорять представники ВПО, які виїхали за кордон зокрема.

Таблиця 7.4. Обмежений доступ до фізіологічних потреб у травні (за соціальною групою)

	Їжа, %	Вода, %	Сон, %	Відпочинок, %	Житло, %
Жодна із категорій	10,2	2,7	17,8	37,3	2,9
Безробітна особа	26	6,4	26	32,4	7,2
Пенсіонер/пенсіонерка	31,6	5,1	30,6	35,2	10,7
Багатодітна сім'я	30,8	11,5	25,6	41	12,8
ВПО, в т. ч., які виїхали за кордон	25,1	5,6	19	35,4	23,6
Родина військовослужбовця	17,9	4,8	28,6	28,6	11,9
Особа з інвалідністю / доглядає чи виховує особу з інвалідністю	33,9	9,9	32,2	43,8	10,7
Мати одиначка	48,9	8	28,4	51,1	10,2

Зовнішня військова агресія спричинила також загострення відчуття небезпеки серед жителів області при тому, що в травні на переважній частині території області вже не велись активні воєнні дії. Зокрема, почувалися в небезпеці 31,8% опитаних у квітні і 47,9% – у травні. Поряд з цим зменшилося відчуття невизначеності (40,4% у квітні та 30% у травні). Загалом відчувала себе в безпеці лише п'ята частина (22,1%) (Діаграма 7.2).

Діаграма 7.2. Як оцінюєте рівень власної безпеки?
(квітень-травень), %

Досить характерними є **більш спокійні оцінки серед осіб чоловічої частини опитаних** – 27,2% чоловіків відчувають себе у безпеці, тоді як таку позицію зафіксували лише 19,5% жінок. Натомість жінки частіше оцінюють ситуацію як небезпечну (48,6% проти 46,5% чоловіків). І ще 31,9% жінок (проти 26,3% чоловіків) зазначили, що їм важко сформулювати оцінку (Таблиця 7.5).

Таблиця 7.5. Як оцінюють рівень власної безпеки у травні?
(за статтю)

Стать	Почуваюся в безпеці, %	Почуваюся в небезпеці, %	Важко відповісти, %
жінки	19,5	48,6	31,9
чоловіки	27,2	46,5	26,3

Представники соціальних груп висловили різні оцінки ситуації щодо власної безпеки. **Найчастіше почуваються в небезпеці пенсіонери, люди з багатодітних сімей, особи з інвалідністю та ті, хто доглядає чи виховує особу з інвалідністю, а також одинокі матері.**

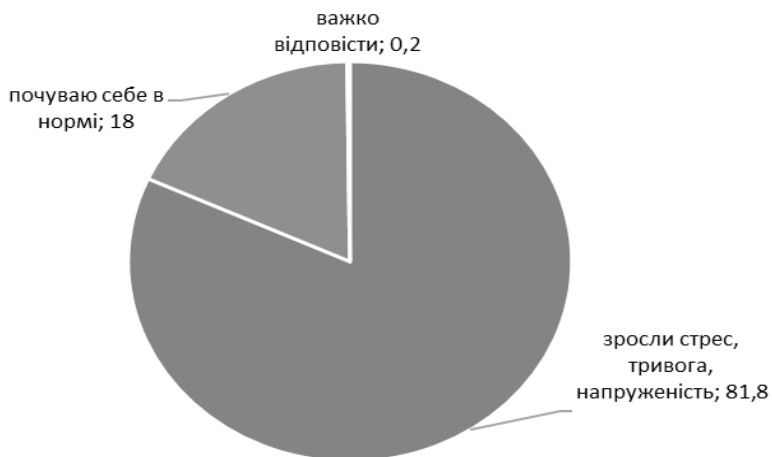
Що стосується безробітних та тих, хто не зараховує себе до жодної з категорій вразливості, то більше третини з них не змогли оцінити ситуацію, зазначивши варіант “важко відповісти” (Таблиця 7.6).

Таблиця 7.6. Як оцінюють рівень власної безпеки у травні?
(за соціальними групами)

	Почу- ваюся в безпеці, %	Почу- ваюся в небезпеці, %	Важко відповісти, %
Жодна із категорій	25,9	39,5	34,6
Безробітна особа	18,4	44,4	37,2
Пенсіонер / пенсіонерка	16,3	65,3	18,4
Багатодітна сім'я	25,6	53,8	20,5
ВПО, в т. ч. ті, які виїхали за кордон	24,6	46,2	29,2
Родина військовослужбовця	26,2	42,9	31
Особа з інвалідністю/ доглядає чи виховує особу з інвалідністю	17,4	57,9	24,8
Мати одначка	21,6	51,1	27,3

Можна припустити, що **відчуття небезпеки та невизначеності спричиняють поширеність психологічних станів напруженості та стресів**. Так, переважна більшість опитаних жителів Сумської області (81,8%) вказують на зростання стресу, тривоги, напруженості. Лише 18% опитаних почуваються в нормі (Діаграма 7.3).

Характерно, що за цим питанням практично не було тих, хто не визначився з оцінкою. При цьому жінки частіше (86,4% проти 73% чоловіків) зазначали, що стрес, тривога, напруженість зросли в період війни (Таблиця 7.7).

Діаграма 7.3. Які наслідки відчуваєте щодо рівня стресу, напруженості, тривоги з початку війни? (квітень-травень), %

Таблиця 7.7. Які наслідки відчувають щодо рівня стресу, напруженості, тривоги у травні (за віком)

Стать	Зросли стрес, тривога, напруженість, %	Почуваю себе в нормі, %	Важко відповісти, %
Жінки	86,4	13,3	0,2
Чоловіки	73	26,7	0,2

Повномасштабне російське вторгнення в Україну негативно вплинуло на зайнятість (працевлаштування) та рівень доходів населення Сумської області, що поглиблює фінансову нестабільність населення, а отже, збільшує ризик потрапляння у вразливу ситуацію.

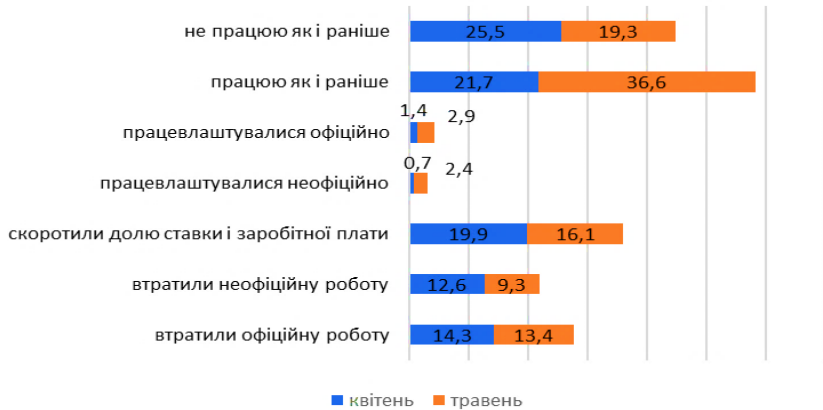
Із загальної кількості опитаного населення ті, хто має проблеми із зайнятістю та заробітком, станом на травень 2022 р. становлять близько 60% (у квітні цей показник становив близько 70%). У цей показник включено як тих, хто втратив роботу або ж змушений був перейти на меншу частину ставки чи отримувати менше.

Зокрема в травні втратили роботу 22% опитаних, із яких 13,4% втратили офіційну роботу; 9,3% – втратили неофіційну

роботу; 16,1% - скоротили частину ставки та рівень заробітної плати. Нині не працюють, як і раніше, ще 19,3% (у квітні таких було 25,5% жителів) (Діаграма 7.4).

Лише близько 5% опитаних зазначили, що з початком війни вони працевлаштувалися – 2,9% офіційно і ще 2,4% – неофіційно. При цьому 36,6% опитаних зазначили певний рівень стабільності, адже працюють як і раніше.

Невелика позитивна динаміка може свідчити про початок процесу самовідновлення системи, що є сильною стороною (ресурсом для розвитку та відновлення).

Діаграма 7.4. Як змінились умови роботи (квітень-травень), %

Отримані результати показують більший негативний вплив ситуації на ринку праці саме на жіночу частину населення області (Таблиця 7.8).

Жінки переважають (хоч і не суттєво) серед тих, хто взагалі втратив роботу, а також серед тих, кого скоротили або ж позбавили додаткових виплат, тобто зменшили заробіток. А от чоловіки частіше зазначають, що втратили неофіційну роботу.

Таблиця 7.8. Як змінились умови роботи у травні (за статтю)

	Жінки, %	Чоловіки, %
Втратили офіційну роботу	13,8	12,6
Втратили неофіційну роботу	7,8	12,1

Продовження таблиці 7.8

Скоротили долю ставки і заробітної плати	17,2	13,9
Працевлаштувалися неофіційно	2	3,1
Працевлаштувалися офіційно	2,8	3,1
Працюю як і раніше	56,3	55,1

Досить показовими можна вважати й результати впливу ситуації на різні вікові групи населення (Таблиця 7.9).

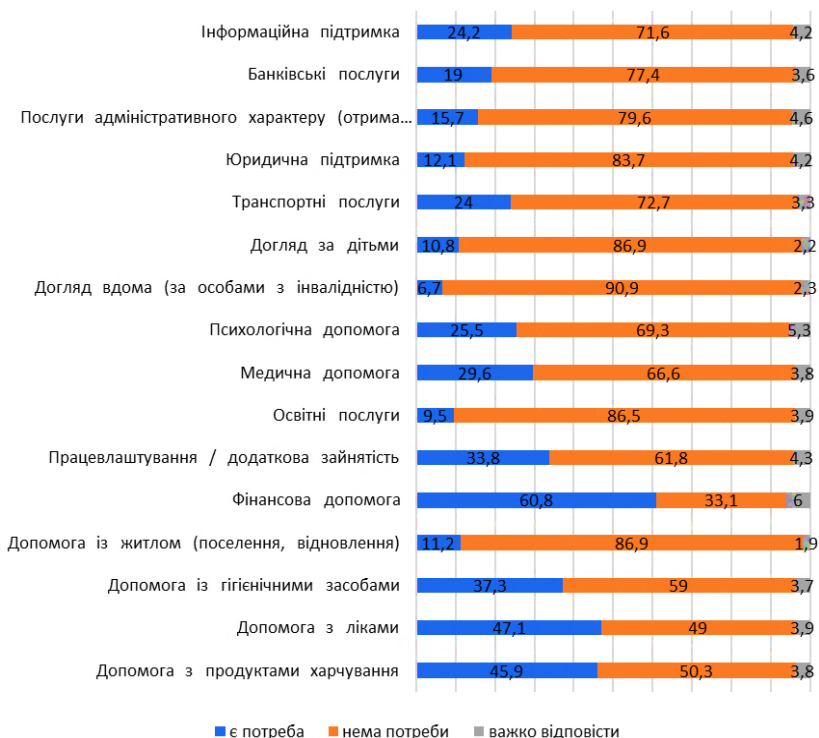
Таблиця 7.9. Як змінились умови роботи у травні (за віком)

	18-24 років, %	25-34 років, %	35-59 років, %	60 років і старше, %
Втратили офіційну роботу	11,6	16,4	16,7	4,5
Втратили неофіційну роботу	17,7	10,1	8,6	4,1
Скоротили долю ставки і заробітної плати	6,1	19,9	23,5	3,4
Працевлаштувалися неофіційно	2,2	4,5	2,2	0,8
Працевлаштувалися офіційно	5,5	3,8	2,5	1,1
Працюю як і раніше	56,9	45,3	46,6	86,1

Зокрема, зберегли свою зайнятість 86% осіб пенсійного віку, тоді як серед молодшої частини населення цей показник коливається від 45,3% до 56,9%. А от опитані представники найактивнішої частини населення –

від 25 до 59 років – порівняно частіше зазначають, що втратили офіційну роботу. При цьому наймолодші учасники ринку праці частіше вказують, що втратили неофіційну роботу (17,7%).

Загалом ситуація із зайнятістю, зокрема у групі 35-59 років, є тривожною, адже веде за собою як зниження рівня доходів населення та області, що поглиблює фінансову нестабільність населення та збільшує ризик потрапляння у вразливу ситуацію, так і певні додаткові ризики для окремих сфер економіки через падіння купівельної спроможності, різке зниження попиту на товари, наприклад тривалого вжитку. І ситуація буде загострюватись з наближенням опалювального сезону, коли збільшаться комунальні платежі.

Діаграма 7.5. Потреба в послугах у травні,%

Фінансова допомога є найбільш актуальною потребою для жителів Сумської області: 60,8% опитаних зазначили, що потребують фінансової допомоги, і лише кожен третій (33,1%) її не потребує. Важливим видається побачити

потребу в фінансовій допомозі крізь призму відповідей на питання про оцінку власного соціально-економічного становища. На це питання 32,7% відсотків відповіли, що у них не вистачає на базові потреби, 46,4% – вистачає на базові потреби, але не більше. Тобто очікування людей від держави більші, ніж забезпечення базових потреб, що інтерпретуємо як втілення очікувань людьми щодо європейських підходів до визначення рівня життя людей, а не забезпечення необхідного мінімуму.

До другої за значущістю групи потреб опитаних можемо віднести: потреба у допомозі з ліками (47,1% опитаних її потребують), допомога з продуктами харчування (45,9% потребують), допомога з гігієнічними засобами (37,3% потребують). Загалом можна зазначити, що друга група потреб хоча частково й пов'язана з першою (як нестача коштів чи втрата роботи і неможливість заробити), проте не вичерпується нею, адже в період війни є певні проблеми з логістикою, доставкою товарів та ліків, їх наявністю в аптеках чи магазинах, обмеженими можливостями доїхати чи дійти до відповідних точок тощо.

До третьої групи **послуг належить потреба в працевлаштуванні / додатковій зайнятості.** Її потребують 33,8% опитаних. Додамо також, що потреба в послуді працевлаштування/додаткового заробітку майже в півтора рази вища, ніж кількість зареєстрованих безробітних, які взяли участь в опитуванні.

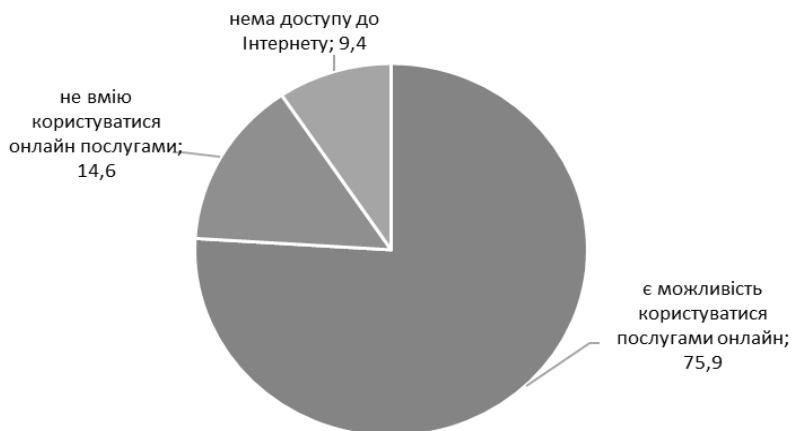
До четвертої групи актуальних послуг належать: медична допомога (29,6% потребують), психологічна допомога (25,5% потребують), інформаційна підтримка (24,2% потребують) та транспортні послуги (24% потребують) (Діаграма 7.5).

Найбільшу кількість актуальних потреб зазначають багатодітні сім'ї та особи з інвалідністю і/або ті, хто виховує чи доглядає таку особу. Натомість безробітні очікувано лідирують серед тих, кому потрібна допомога в працевлаштуванні (68%).

Досить специфічним можна вважати перелік послуг, яких потребують ВПО, у т. ч. ті, хто виїхав за кордон. Вони частіше за інших вказують на потребу в інформаційній підтримці, адміністративних послугах, психологічній допомозі, а також на потребу в допомозі з житлом.

В області спостерігається високий рівень доступу до онлайн-послуг. **Так, 75,9% опитаних зазначили, що мають можливість користуватися послугами онлайн, і це можна вважати досить позитивним результатом і чинником, що не може не впливати на загальний рівень життя, процеси спілкування, отримання інформації, і послуг зокрема.**

Розглядаємо це як сильну сторону (ресурс для розвитку та відновлення). Водночас 14,6% зазначили, що не вміють користуватися онлайн-послугами, а 9,4% зазначили, що не мають доступу до Інтернету (Діаграма 7.6).

Діаграма 7.6. Доступ до онлайн-послуг, %

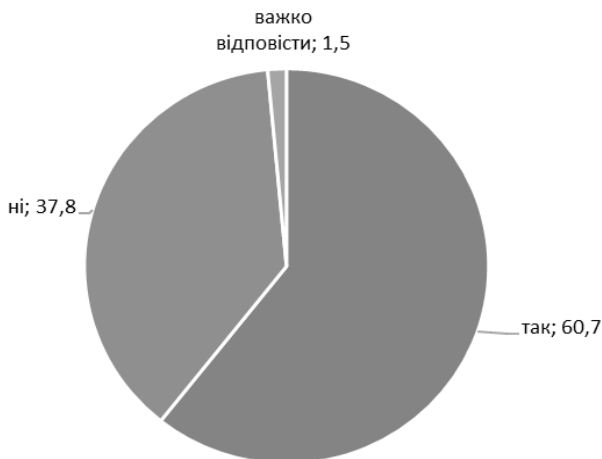
Наведена нижче Таблиця 7.10 ілюструє ситуацію в різних вікових групах опитаних і цілком очікувано показує більші проблеми з доступом до онлайн-послуг саме у старших вікових групах. Тоді як переважна більшість молодих людей (від 93,4% до 25 років та 80,8% від 35 до 59 років) впевнено зазначає, що має такий доступ. І можна припустити, що ці відсотки були б вищими у разі налагодження стабільного доступу до Інтернету.

Таблиця 7.10. Доступ до онлайн-послуг (за віком)

	18-24 років, %	25-34 років, %	35-59 років, %	60 років і старше, %
Є можливість користуватися послугами онлайн	93,4	85,4	80,8	43,6
Не вмію користуватися онлайн послугами	2,2	7,7	10,9	38,3
Нема доступу до Інтернету	4,4	7	8,2	18

В контексті цього дослідження питання соціальної стійкості пов'язується нами з важливістю і необхідністю не лише розуміння реальних потреб населення громади й розроблення програм для забезпечення їх наявності та доступності, а й із необхідністю налагодження соціальних зв'язків всередині громади, відповідного ситуації рівня взаємної підтримки та солідарності. І як мінімум – розуміння проблем і потреб оточення. Тому окремий блок дослідження стосувався оцінок населенням власної громадянської активності у відповідь на виклики воєнного часу.

Сильною стороною (ресурсом для розвитку та відновлення) є те, що 60,7% опитаних підтвердили зростання власної активності у відповідь на війну (Діаграма 7.7).

Діаграма 7.7. Ви чи члени Вашої родини стали більш активними у відповідь на війну?, %

Наведена Таблиця 7.11 ілюструє оцінки власної активності опитаними чоловіками та жінками. Як бачимо, різниця в оцінках власної активності є, хоча про значний розрив говорити не можна. Жінки частіше вказують, що вони самі та члени їх родини стали більш активними в період воєнного стану (62,6% проти 57,1% чоловіків).

Найбільш вираженими є оцінки опитаних, які представляють родини військовослужбовців – 76,2% цієї групи зазначили, що стали більш активними у відповідь на війну. Деяко вищі показники порівняно з іншими категоріями опитаних

(63,9%) мають і ті **респонденти, що не ототожили себе із жодною категорією вразливості.**

Таблиця 7.11. Ви чи члени Вашої родини стали більш активними у відповідь на війну? (за статтю)

	Жінки, %	Чоловіки, %
Так	62,6	57,1
Ні	36,2	40,7
Важко відповісти	1,2	2,2

Досить близькі показники оцінок, які все ж відображають зростання активності, демонструють і безробітні, представники багатодітних сімей та навіть матері-одиначки. А от вимушено переміщені особи, ті що виїхали за кордон, виїхали в інші населені пункти України, а також особи з інвалідністю та пенсіонери дещо рідше вказують на зростання власної активності у відповідь на війну. Проте загалом, підкреслимо, у жодній з груп опитаних цей показник не опускається нижче за 54%.

Таблиця 7.12. Ви чи члени Вашої родини стали більш активними у відповідь на війну? (за соціальними групами)

	Так, %	Ні, %	Важко відповісти, %
ВПО, в т.ч. які виїхали за кордон	54,4	45,1	0,5
Особа з інвалідністю / доглядає особу з інвалідністю	56,2	42,1	1,7
Безробітна особа	62,8	36,4	0,8
Багатодітна сім'я	62,8	35,9	1,3
Мати одначка	63,6	36,4	0
Родина військовослужбовця	76,2	21,4	2,4
Жодна із категорій	63,9	34,6	1,5
Пенсіонер/пенсіонерка	57,7	38,3	4,1

З огляду на те, що формування соціальної стійкості передбачає наявність всередині громади довіри та взаємопідтримки, у процесі опитування респондентам було запропоновано відповісти на запитання щодо того, на чію підтримку вони розраховують у разі погіршення ситуації, до кого самі звертаються по допомогу і кому надавали таку допомогу. На наш погляд, ці оцінки є важливими для формування висновку про реальний рівень довіри та солідарності в громаді, а також щодо поширеності різного рівня соціальних зв'язків.

Наведена нижче Діаграма 7.8 ілюструє отримані результати. Зазначимо, що опитані могли обрати декілька варіантів відповіді, тому загальний показник за кожною позицією перевищує 100%.

Результати, наведені в діаграмі дозволяють зробити висновок, який відображає специфіку воєнної ситуації, адже поряд із високим рівнем довіри до членів власної сім'ї/родини, на підтримку яких люди передусім розраховують, високий рівень такої довіри є і до ЗСУ (50,2%). Інші інституції мають значно нижчі показники.

При цьому навіть у воєнний час досить високими є й показники соціальної атомізації, оскільки 40,9% опитаних зазначили, що розраховують лише на себе і розв'язують свої проблеми самостійно, без чиеїсь допомоги.

Варто зазначити, що на цьому етапі для населення громад, які були охоплені опитуванням, не характерною є підтримка професійних (наприклад, медичних) чи релігійних спільнот. Натомість взаємодопомога й підтримка колег по роботі і друзів є досить поширеною. Про це зазначає більше третини опитаних.

Досить позитивним і значимим можна вважати зростання активності в бік допомоги територіальній обороні, мешканцям громади, навіть незнайомим, а також волонтерам і громадським організаціям. Характерно, що і по допомогу до цих організацій опитані звертаються частіше, ніж до органів місцевої влади, що може бути одним із показників нижчої довіри до ОМС.

Діаграма 7.8. Після вторгнення в Україну 24.02.2022 р.

Сильною стороною (ресурсом для розвитку та відновлення) вбачається те, що від 7,4% в березні-травні 2021 року³⁸¹ до 15,6% в цьому дослідженні зростає кількість респондентів, які зазначили, що розраховують на підтримку місцевої влади у разі погіршення ситуації. Відсоток же відповідей «зверталися по допомогу до представників місцевої влади» зріс від 2,9% у березні-травні 2021 року до 15,2% у поточному дослідженні. Щодо довіри до органів обласної та центральної влади маємо таку динаміку: розрахунок на підтримку у випадку погіршення ситуації від 5,1% до 8,4%, звернення за допомогою від 0,7% до 4,9%.

³⁸¹ Результати дослідження “Соціальна стійкість територіальних громад в умовах пандемії COVID-19”: <https://csgard.sumdu.edu.ua/%d1%81%do%be%d1%86%d1%96%do%bo%do%b%d1%8c%do%bd%do%bo-%d1%81%d1%82%d1%96%do%b9%do%ba%d1%96%d1%82%d1%8c-%d1%82%do%b5%d1%80%do%b8%d1%82%do%be%d1%80%d1%96%do%bo%do%bb%d1%8c%do%bd%do%b8%d1%85-%do%b3/>

Результати емпіричного дослідження в Сумській області свідчать, що повномасштабне російське вторгнення моментально спровокувало зміцнення соціальної стійкості та водночас призвело до зростання кількості вразливих груп населення, що в подальшому може послабити соціальну стійкість.

Ознаками зміцнення соціальної стійкості у відповідь на зовнішню агресію є: **зростання власної громадської активності жителів територіальних громад** (найчастіше демонструють активність члени родин військовослужбовців та категорії населення, які не відносять себе до вразливих груп), високий **рівень довіри до членів власної сім'ї/родини** (59,4% розраховують на підтримку; 55,3% – зверталися по допомогу; 52,7% – надавали допомогу), **підвищення довіри до ЗСУ** (50,2% – розраховують на підтримку; 42,3% – надавали допомогу). Також високі **очікування стосовно друзів, а також волонтерських та громадських організацій. Доступність послуг онлайн** також можна вважати позитивним чинником, що впливає на рівень життя, комунікацію, доступ до інформації та послуг, а відповідно, і зміцнює соціальну стійкість людей в громаді.

Підтвердження зростання соціальної стійкості у відповідь на війну підтверджується також швидким відновленням роботи освітньої та культурної, медичної та охорони здоров'я, державної та комунальної сфер. Буквально з перших тижнів деокупації області зазначені публічні послуги відновили свою роботу, а значна частина з них працювала навіть в умовах активних бойових дій. Разом із владними структурами активізувалися й громадські об'єднання, ініціативні волонтерські групи, які оперативно розбудовують мережі та працюють у сфері взаємопідтримки й допомоги вразливим групам населення.

Натомість **війна спричинила низку негативних чинників, які з часом можуть послаблювати соціальну стійкість**, зокрема: значно знизився соціально-економічний рівень населення (80% зазначають, що їм або зовсім не вистачає коштів на базові потреби (харчування, комунальні платежі, ліки) або ж вистачає на базові потреби, але не більше); обмежений доступ до відпочинку, сну та їжі; загострилися відчуття небезпеки та зростання стресу, тривоги, напруженості. Тому зазначені чинники мають враховуватися в програмах із відновлення та розвитку людського потенціалу.

Загалом за результатами емпіричного дослідження в Сумській області можна запропонувати підхід до концептуальної моделі соціальної стійкості людини в громаді. На нашу думку, така модель має базуватися на поєднанні розвинених форм

вертикальної та горизонтальної взаємодії соціальних спільнот та розширенні соціальних контактів всередині громади. На нашу думку модель містить такі складові:

- 1) індивідуальна спроможність: психологічна, економічна, освітня, культурно-світоглядна, – та інші характеристики людини;
- 2) вертикальна спроможність: характер діяльності інститутів органів влади та місцевого самоврядування, які забезпечують публічне управління та надання послуг;
- 3) горизонтальна спроможність: характер діяльності самоорганізованих спільнот, які об'єднані з метою захисту прав людини та/або за неформальними ознаками (сім'я, професійні, громадські, релігійні та інші об'єднання);
- 4) синергетичні зв'язки: контакти людини із горизонтальним та вертикальним рівнями, включеність людини у їх діяльність / ідентифікація (як об'єкта/суб'єкта);
- 5) інформаційна та ціннісна площини: бачення майбутнього; цінності теперішнього; традиції минулого.

Запропонована рамка моделі соціальної стійкості людини в територіальній громаді передбачає суб'єктно-суб'єктний підхід, коли в громаді створюються умови для всебічного розвитку людини впродовж життя, для розширення можливостей для реалізації свободи особистості, її ділової та громадянської активності заради формування згуртованої спільноти громадян, спроможних до активної творчої співучасті в гармонійному, збалансованому та сталому розвитку, що передбачає якісне покращення основних вимірів людського розвитку, оптимізацію та збільшення загальних і спеціальних інвестицій у розвиток людини. Це можна забезпечити через співпрацю влади і громади на принципах партнерства. Майданчиками для такого співробітництва та комунікації можуть виступати громадські форуми та платформи, громадські експертизи діяльності органів місцевого самоврядування, громадські слухання та консультації з громадськістю тощо.

Список використаних джерел

1. Birkmann et al. Work Package 1 Early Discussion and Gap Analysis on Resilience Deliverable 1.1 Title: Building Resilience Amongst Communities in Europe (research project funded by EU-FP7, Grant Agreement No 283201). 2012. URL:<http://www.embrace-eu.org>
2. Ganor M., Ben-Lavy Y. Community resilience: Lessons derived from Gilo under fire. *Journal of Jewish Communal Service*.

2003. 79: 105–8. URL: https://www.bjpa.org/content/upload/bjpa/comm/COMMUNITY%20RESILIENCE_%20LESSONS%20DERIVED%20FROM%20GILO%20UNDER%20FIRE.pdf
3. Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lessons learned and way forward. *Erdkunde*. 2013. 67(1): 5–19. URL: <https://www.erdkunde.uni-bonn.de/archive/2013-1/what-is-social-resilience-lessons-learned-and-ways-forward>
 4. Norris F., Stevens S., Pfefferbaum B., Wyche K., Pfefferbaum R. Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American journal of community psychology*. 2008. 41(1-2): 127–150. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18157631/>
 5. Terminology on Disaster Risk Reduction. Geneva: UNISDR, 2009. 30 p. URL: https://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyEnglish.pdf
 6. Війна в Україні: соціологічний вимір. 2022. URL: https://oper.so/pdf/war_in_Ukraine.pdf
 7. Оцінка соціальної стійкості територіальних громад Сумської області. Аналітичний звіт. Суми: СумДУ, 2022. 65 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/88099/1/Kostenko_social_resilience.pdf
 8. Результати дослідження “Соціальна стійкість територіальних громад в умовах пандемії COVID-19”. URL: <https://cutt.ly/V8p01IX>

Соціальна стійкість сім'ї як основа соціальної стійкості людині і громади

У третьому десятилітті ХХІ ст. українське суспільство стикнулося із масштабними небезпеками. Першим випробуванням для людей, сімей і суспільства в цілому стала пандемія COVID-19 – надшвидке поширення хвороби зі смертельним ризиком. Як захист було застосовано підходи, основані на самоізоляції людей. Це, зокрема, стало викликом для індивідуальної стійкості особистості. Наступне випробування – повномасштабне російське вторгнення та спричинені ним турбулентності в економічних, соціальних, демографічних процесах. Відповіддю на це стала самоорганізація, а також приклади соціальної стійкості різних груп цивільного населення.

Унаслідок наявних небезпек виникли бар'єри доступу до освітніх послуг. Однак освітня галузь повинна мати проактивну позицію для покращення наявної ситуації, передбачення подальших ризиків та запобігання їм³⁸². Очікуваний внесок освіти у визначення майбутнього – це створення умов для розвитку готовності людини до швидкої суспільної динаміки, що містить, зокрема, і ризики небезпечних і травмуючих подій.

Для уточнення мети й завдань цього дослідження було використано результати соціологічного опитування³⁸³. Привертає увагу те, що не всі респонденти зазначили звернення по допомогу до членів сім'ї в умовах воєнного стану (таблиця 8.1). Це може бути показником того, що індивідуальна стійкість людини була достатньою для реагування на наявні події. Однак це також може бути і свідченням вразливості сім'ї як цілого, ослаблення сімейних зв'язків у час небезпеки.

Робочим поняттям, що сьогодні повинно стати об'єктом дослідження педагогічної науки, є поняття «соціальна стійкість» («соціальний резилієнс» – від англ. «social resilience»). Загальноновизнаним на інтердисциплінарному рівні є розуміння змісту цього поняття як здатності соціального суб'єкта

³⁸² Технології освіти дорослих : навчально-методичний посібник / О. Пехота, Н. Ничкало, О. Купенко та ін.; за ред. О. Пехоти. Миколаїв : Ліон, 2021, 396 с.

³⁸³ Гендерні аспекти соціальної стійкості територіальних громад : аналітичний звіт / О. Купенко, А. Костенко, Н. Світайло, О. Пехота та ін.; за ред. О. Купенко. Суми : СумДУ, 2022. 56 с.

конструктивно відповісти на завдану йому шкоду^{384,385,386,387,388}. При цьому в понятті, що досліджується, акцент змінюється із отримання травми соціальним суб'єктом на виклик, який він вимушений приймати як поштовх для розвитку і подальшого досягнення благополуччя людини, сім'ї, громади, суспільства.

Таблиця 8.1. Звернення по допомогу у ситуації воєнного стану

Громада	Миколаївська	Сумська
Самостійно справилися, %	54,5	44,8
До членів сім'ї, %	63,4	55,2
До друзів / колег, %	36,6	26,9
До центральної влади, %	5,0	4,7
До місцевої влади, %	11,9	13,2
До волонтерів та громадських організацій, %	23,8	32,1
До релігійної спільноти, %	1,0	5,7
До меценатів/ спонсорів/ бізнесу, %	0,0	2,4
Не було потреби, %	5,9	6,6

³⁸⁴ Glavovic B., Scheyvens R., Overton J. Waves of Adversity, Layers of Resilience: Exploring the Sustainable Livelihoods Approach. *Contesting Development: Pathways to Better Practice, Proceedings of the Third Biennial Conference of the Aotearoa New Zealand International Development Studies Network*. 2002. 289–293 URL: <https://www.academia.edu>

³⁸⁵ Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lesson learned and ways forward. *Erdkunde*. 2013. 67(1): 5–19. URL: <https://www.researchgate.net>

³⁸⁶ Obrist B., Pfeiffer C., Henley R. Multi-layered social resilience: a new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*. 2010. 10(4): 283–293. DOI: 10.1177/146499340901000402

³⁸⁷ Saja A. A. M., Teo M., Goonetilleke A., Ziyath A. M. A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *International Journal of Disaster Risk Science*. 2021. 12: 790–804. URL: <https://link.springer.com>

³⁸⁸ Walker B. H., Salt D. Resilience thinking: sustaining ecosystems and people in a changing World. Washington, D.C. 2006. 175 p. URL: <https://static1.squarespace.com>

Наведені дані привертають увагу до інституту сім'ї. Видається актуальним обґрунтування та розроблення відповідних педагогічних сенсів, змістів і технологій розвитку соціальної стійкості сім'ї як із погляду педагогіки в цілому, так і з погляду пріоритетів освіти дорослих зокрема.

Тематика соціальної стійкості привертає увагу міжнародної наукової спільноти орієнтовно в середині ХХ ст., після завершення Другої світової війни 1939-1945 рр. При цьому стійкість людини поступово усвідомлюється як композиція її здатностей, що перебувають у діалектичній суперечності із вразливістю особистості. З іншого боку, стійкість розглядається як ключовий елемент для досягнення благополуччя.

Як визначають S. J. Wolin та S. Wolin: стійкість і вразливість постійно протистоять: стійкість тримає, а вразливість загрожує пошкодженнями людини. «Внутрішнє життя тієї людини, яка вистояла, – це поле битви, де постійно стикаються сили розчарування та сили рішучості, але для багатьох із них рішучість перемогла»³⁸⁹. Стійкість, як ключовий елемент досягнення благополуччя, передбачає, що суб'єкт має не просто вистояти, але й у подальшому досягти доброго фізичного здоров'я, позитивного психічного стану та щастя, високого рівня життя³⁹⁰.

У міжнародних дослідженнях 90-х рр. ХХ ст. сім'я привертає увагу як осередок стійкості^{391,392,393,394,395,396}. Беремо за основу таке визначення: сім'я – це складна «екологічна ніша», що має спільні межі та спільну мову з іншими сім'ями, а також певні позиції та погляди щодо домінуючої культури, власні виклики, обмеження і ресурси³⁹⁷. Це визначення не виключає варіативності форм сім'ї

³⁸⁹ Wolin S. J., Wolin S. *The resilient self*. New York: Random House, 1993. 234 p.

³⁹⁰ Wellbeing: Policy and analysis. Report. Gov.UK, London, 2013. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/wellbeing-policy-and-analysis>

³⁹¹ Bhana A., Bachoo S. The Determinants of Family Resilience among Families in Low- and Middle-Income Contexts: A Systematic Literature Review. *South African Journal of Psychology*. 2011. 41(2), 131–139. DOI: 10.1177/008124631104100202

³⁹² Black K., Lobo M. conceptual review of family resilience factors. *Journal of Family Nursing*. 2008. 14(1): 33–55. DOI: 10.1177/1074840707312237

³⁹³ Chapin M. Family Resilience and the Fortunes of War. *Social Work in Health Care*. 2011. 50(7): 527–542. DOI: 10.1080/00981389.2011.588130

³⁹⁴ Walsh F. Applying a Family Resilience Framework in Training, Practice, and Research: Mastering the Art of the Possible. *Family Process*. 2016. 55: 616–632. DOI: 10.1111/famp.12260

³⁹⁵ Walsh F. The Concept of Family Resilience: Crisis and Challenge. *Family Process*. 1996. 35(3): 261–281. URL: <https://www.researchgate.net>

³⁹⁶ Walsh F. *Strengthening family resilience*. New York, NY: Guilford Publication, 2006. 400 p.

³⁹⁷ Falicov C. J. Training to think culturally: A multidimensional comparative framework. *Family Process*. 1995. 34: 373–388.

і дає підстави для постановки питання про різні способи реалізації та подальшого розвитку соціальної стійкості особистості.

У загальному розумінні визнається, що сім'ї з позитивною, згуртованою взаємодією мають вищий рівень стійкості³⁹⁸. Спільна система цінностей сприяє розвитку оптимістичного ставлення сім'ї до життя, допомагає їй знайти сенси в часи кризи та змін³⁹⁹. Зокрема духовність і релігія забезпечують стабільність між поколіннями в сім'ї, а також їх сенси та відчуття зв'язку з чимось важливим поза своїми межами^{400,401,402}. Системне визначення стійкої сім'ї представлено в дослідженні⁴⁰³ і включає композицію спільних переконань, організаційних процесів, спілкування та процедур розв'язання проблем:

1. Спільні переконання:

- щодо осмислення нещастя: взаємнообумовлений погляд на нещастя і на стійкість; спільна нормалізація та контекстуалізація дистресу; злагожденість в оцінці того, що відбувається, і в дії;
- щодо позитивного прогнозу: надія, оптимістичне спрямування, упевненість; заохочення, утвердження сильних сторін і наявного потенціалу; ініціатива, активність, наполегливість; опанування того, що можливо опанувати, й прийняття того, чого неможливо змінити;
- щодо трансцендентності та духовності: більші значення, призначення; духовність як віра і практики об'єднання; натхнення, прагнення, креативність, соціальна дія; трансформація – навчання, зміни, позитивне зростання;

³⁹⁸ Benzie K., Mychasiuk R. Fostering family resiliency: A review of the key protective factors. *Child & Family Social Work*. 2009. 14(1): 103–114. DOI: 10.1111/j.1365-2206.2008.00586.x

³⁹⁹ Bhana A., Bachoo S. The Determinants of Family Resilience among Families in Low- and Middle-Income Contexts: A Systematic Literature Review. *South African Journal of Psychology*. 2011. 41(2): 131–139. DOI: 10.1177/008124631104100202

⁴⁰⁰ Black K., Lobo M. A conceptual review of family resilience factors. *Journal of Family Nursing*. 2008. 14(1): 33–55. DOI: 10.1177/1074840707312237

⁴⁰¹ Walsh F. Strengthening family resilience. New York, NY: Guilford Publication. 2006. 400 p.

⁴⁰² Walsh F. Religion, spirituality, and the family: Multifaith perspectives.

Spiritual resources in family therapy. New York: Guilford Press, 2009. 3–30.

⁴⁰³ Walsh F. Applying a Family Resilience Framework in Training, Practice, and Research: Mastering the Art of the Possible. *Family Process*. 2016. 55: 616–632. DOI: 10.1111/famp.12260

2. Організаційні процеси:

- гнучкість: відновлення, адаптивні зміни для вирішення викликів; реорганізація, відновлення стабільності, надійності та передбачуваності; авторитетне лідерство, яке плає, направляє, захищає; спільність у батьківстві та догляді;
- зв'язаність: взаємопідтримка, командна робота, відданість; повага індивідуальних потреб і відмінностей; увага до скарг і того, що вимагає «ремонт» в сім'ї;
- мобілізація соціальних та економічних ресурсів: «розширена» родинна, соціальна та громадська підтримка; фінансова забезпеченість; дієвість у робочих/сімейних стресах; доступність більших систем інституційної та структурної підтримки;

3. Процеси спілкування та процедури вирішення проблем;

- чіткість: чітка, послідовна інформація; прояснення неоднозначних ситуацій;
- наявний обмін емоціями – і болісними (сум, страждання, гнів, страх), і позитивними (вдячність, гумор, радість);
- спільне розв'язання проблем: творчий мозковий штурм, винахідливість; спільне прийняття рішень; спільні кроки до цілей, навчання на невдачах; проактивність, готовність до викликів і профілактика складних життєвих обставин.

У міжнародних дослідженнях також відзначається, що стійкість сім'ї – це не лише вже сформована композиція здатностей, але й динаміка її властивостей і властивостей її членів. Ця складна та варіативна динаміка виникає із взаємодії членів сім'ї у повсякденному житті під тиском небезпек і лих. F. Walsh як приклад такого процесу наводить смерть дитини, що може призвести до розлучення подружжя, але в інших сім'ях зміцнює стосунки подружжя. На підставі досліджень відмінності в наслідках від переживання втрати визначено ключові чинники, які сприяють розвитку стійкості сім'ї: 1) спільне визнання реальності втрати; 2) відкрите спілкування для обміну досвідом; 3) реорганізація сімейної системи; 4) реінвестування в інші відносини та життєві заняття⁴⁰⁴.

Відповідь сім'ї на небезпеки й лиха залежить від індивідуальних характеристик особистостей в сім'ї, а також від їх взаємних очікувань і моральних зобов'язань.

⁴⁰⁴ Walsh F. The Concept of Family Resilience: Crisis and Challenge. *Family Process*. 1996. 35(3): 261-281. URL: <https://www.researchgate.net>

У варіативному плані окрема увага дослідників приділена чинникам соціальної стійкості вразливих сімей: сімей із дітьми, сімей, які борються із хворобою когось із їхніх членів, сімей з похилими людьми, сімей військових, сімей мігрантів. Окрема увага також приділяється соціальній стійкості дітей, позбавлених батьківського піклування, а також сімей, у яких наявне насильство.

Дослідження фіксують, що серед **дітей**, народжених у важких умовах, які виростили в злиднях, пережили стрес у сім'ях, роз'єднаних сварками, розлученням, алкоголізмом або психічними захворюваннями, все-таки є ті, які виростають «хорошими людьми», здатними до стійкості. Якщо зазвичай сім'ї розглядаються як захисний фактор, то вразливі сім'ї можуть бути захисним фактором, а можуть – ні. Стійкість дітей до труднощів є більшою, коли вони мають піклування принаймні одного з батьків або близькі, дбайливі стосунки, підтримку іншого значущого дорослого в їхній «великій» сім'ї (за межами домогосподарства) чи в соціальному оточенні⁴⁰⁵.

У сім'ях із кількох поколінь чинником стійкості є те, як вони керують передбачуваними нормативними життєвими змінами та непередбачуваними руйнівними подіями. У цьому може бути враховано накопичений життєвий досвід **людей похилого віку** як потенційне джерело захисних чинників, зокрема і щодо успішного подолання труднощів на останніх етапах життя. Три захисні чинники індивідуальної стійкості виділені в літературі про старіння – самоефективність, оптимізм і емоційне регулювання. Навпаки, вищий рівень міжособистісних конфліктів і критики в близьких сімейних стосунках є чинником вразливості для людини похилого віку і для сім'ї в цілому⁴⁰⁶. Ставлення в сім'ї та стосунки з друзями, а також їх спогади про взаємодію в минулому мають важливе значення для стійкості похилих людей, причому важливою для стійкості є можливість таких практик щоденно⁴⁰⁷.

Щодо особливостей соціальної стійкості **сімей військовослужбовців**, то тут маємо зазначити таке.

⁴⁰⁵ Walsh F. The Concept of Family Resilience: Crisis and Challenge. *Family Process*. 1996. 35(3): 261–281. URL: <https://www.researchgate.net>

⁴⁰⁶ Martin A. S., Distelberg B., Palmer B. W., Jeste D. V. Development of a New Multidimensional Individual and Interpersonal Resilience Measure for Older Adults. *Aging Ment Health*. 2015. 19(1): 32–45. DOI:10.1080/13607863.2014.909383

⁴⁰⁷ Chappell A., Welsh E. Resilience, relationality, and older people: the importance of intergenerationality. *Sociolog Res Online*. 2020. 25: 644–660. DOI: 10.1177/1360780420904742

Військовослужбовці, незалежно від статі, стикаються з вимогами передислокації, відривом від сім'ї, конфліктами між роботою та сімейним життям. І чоловіки, і жінки можуть відчувати ризик поранень, смерті та пов'язаних із бойовими діями розладів⁴⁰⁸. Передислокація впливає на сім'ю різними способами та створює психологічне та емоційне навантаження. Для протистояння цьому сім'ям потрібні сильні почуття згуртованості та сенсу, хороші навички справлятися з проблемами як матеріального, так і емоційного характеру, ефективне спілкування та розширена система підтримки. Джерелом сили може бути наявність ідентичності сім'ї як «сім'ї військових», це надає сенсу різним видам діяльності – боротьбі, розлуці, обмеженням. Сімейна ідентичність може бути одним із захисних факторів, що додає стійкості та рішучості⁴⁰⁹. Ці ж чинники ще більші важливі, коли військові повертаються з посттравматичними стресовими розладами, евакуйовані з місця бойових дій із важкими пораненнями. Особливої уваги потребують сім'ї загиблих воїнів і воїнів, зниклих безвісти⁴¹⁰.

У загальному випадку стикання сім'ї з **викликами, які перевищують силу її стійкості**, важливим є зовнішнє середовище, включеність сім'ї як соціальної системи в метасистему громади. Саме у взаємозв'язках на різних рівнях аналізується стійкість сімей із низькими і середніми доходами⁴¹¹:

1. Чинники стійкості на індивідуальному та сімейному рівні:

- вірування і цінності, духовність або віра у вищі сили;
- самовпевненість і самовизначення, внутрішній локус-контроль, відповідальність і самозабезпечення;
- авторитетне батьківство, батьківське тепло, чуйність і комунікабельність, відповідні стилі виховання;
- сімейна згуртованість і тепло;

⁴⁰⁸ Southwell K. H., MacDermid Wadsworth S. M. The Many Faces of Military Families: Unique Features of the Lives of Female Service Members. *Military Medicine*. 2016. 181: 70-79.

⁴⁰⁹ Chapin M. Family Resilience and the Fortunes of War. *Social Work in Health Care*. 2011. 50(7): 527–542. DOI: 10.1080/00981389.2011.588130

⁴¹⁰ Chapin M. Family Resilience and the Fortunes of War. *Social Work in Health Care*. 2011. 50(7): 527–542. DOI: 10.1080/00981389.2011.588130

⁴¹¹ Bhana A., Bachoo S. The Determinants of Family Resilience among Families in Low- and Middle-Income Contexts: A Systematic Literature Review. *South African Journal of Psychology*. 2011. 41(2): 131–139. DOI: 10.1177/008124631104100202

2. Чинники стійкості на соціальному та громадському рівнях:

- наявність і використання соціальної підтримки та зв'язків із громадою, що є життєво важливим для сімей із низькими доходами;
- соціальна згуртованість, довіра та спільні цінності між сім'ями в громаді;
- соціальний контроль (ступінь, у якому дорослі в суспільстві спостерігають за молоддю, забезпечують визнання прийнятної поведінки та застосовують реакції у разі небажаної поведінки).

При тому, що зміст поняття «соціальна стійкість» (зокрема на рівні сім'ї) отримав системне опрацювання в науці, визнання його як пріоритету освіти дорослих відбувається не настільки, щоб відповідати швидкозмінним небезпекам сучасного життя.

З урахуванням викладеного **метою є** обґрунтування змісту соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану як пріоритету освіти дорослих.

Реалізація цієї мети охоплює три завдання: 1) обрання методології обґрунтування пріоритетів у змісті освіти дорослих відповідно до розвитку соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану; 2) емпіричне обґрунтування вихідного змісту (генеративних слів і генеративних тем); 3) розроблення репрезентації за обраним пріоритетним варіантом змісту.

8.1. Обрання методології обґрунтування пріоритетів у змісті освіти дорослих до розвитку соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану. Формулювання цього завдання пов'язане із тим, що традиційний підхід вивчення потреб дорослих не завжди виявляється продуктивним. У певних випадках навіть потреба в освіті дорослих в цілому має низький пріоритет серед інших потреб людини. Натомість методологія педагогіки пригноблених Пауло Фрейре⁴¹² видається такою, що відкриває інший підхід до визначення пріоритетів в освіті дорослих, а отже заслуговує більш широкого застосування.

Особливість освіти дорослих, за П. Фрейре, – це не нав'язування тим, хто навчається, чужих для них поглядів на соціальну реальність, але обговорення проблемних ситуацій, діалог тих, хто навчається, з тими, хто навчає, їх партиципаторне дослідження способів життя. Саме такий діалог і спільне дослідження передбачає оперативне визначення пріоритетів освіти дорослих у конкретній життєвій ситуації людей.

⁴¹² Фрейре П. Педагогіка пригноблених. К. : Юніверс, 2003. 168 с.

Отже, за П. Фрейре, навчання має ґрунтуватися не на словах, які задані педагогом, а на словах тих, хто навчається. Для виявлення таких слів ще до початку навчання досліджується життя певної цільової групи із забезпеченням участі в дослідженні самих людей. Ціллю є розкриття економічних, культурних та соціальних реалій їх життя, а також страхів, тривоги, болю, надій і мрій, утілених у використовуваному словниковому запасі. У результаті такого дослідження фіксуються «генеративні слова», сказані безпосередньо людьми.

Хоча педагогіка Фрейре зосереджена на знаннях і життєвому досвіді людей, він не обмежується лише віддаванням «голосу» тому, хто навчається. Справжньою метою для нього є допомога людям звільнитися від ситуації «гноблення» і при цьому не стати «гнобителем» для інших.

За Фрейре, коли названий словами світ постає як проблема, то її розв'язання вимагає нових назв. Однак навчання як діалог не може перетворитися на ситуацію, коли одні називають цей світ від імені інших, тобто домінують над ними. Навчання як цілеспрямований процес вимагає осмислення змісту діалогу як програмного змісту навчання. Саме в цьому сенсі доцільною є методологія педагогіки пригноблених як методологія визначення змісту соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану як пріоритету освіти дорослих. Потрібно враховувати те, що ця методологія передбачає достатньо велику варіативність отриманих рішень.

Наступний після виявлення генеративних слів етап педагогіки пригноблених – це виявлення генеративних тем. Ці теми також мають бути названі в діалозі між тими, хто навчається і навчає, що ще збільшує варіативність можливих рішень. Наявний словниковий запас може бути втілено й у розповідях про своє життя, але навчання не має обмежуватися лише відображенням життя. Тому Фрейре і пропонує генеративні теми.

Важливе значення при цьому надається репрезентації генеративних тем в абстрактному вигляді, але це не узагальнення конкретних історій життя. Йдеться про репрезентацію, що створює умови для розуміння наявних у житті людей суперечностей між загальним і конкретним. У контексті аналізу праць Фрейре використовується також поняття «шарнірна тема» («hinge themes»), що передбачає з'єднання двох кутів зору⁴¹³. Перший кут зору сфокусований на локальний життєвий світ людини в певний момент часу і подій. Другий кут зору висвітлює

⁴¹³ McCormack R. Freire's literacy: reading and writing our worlds. *Fine Print*. 2020. 43: 3–8. URL: <https://www.researchgate.net>

ширший світ у його минулому, сьогоденні та майбутньому з його суперечностями та проблемами. Обидві реальності присутні в «шарнірній» темі, створюючи умови для подальшого навчання і дослідження.

Виявлення генеративних тем – це визначення варіантів пріоритетів в освіті дорослих. Репрезентація генеративних тем – це створення варіантів вихідних умов для подальшого навчання. На цьому етапі Фрейре пропонує навчання у формі тематичних дослідницьких гуртків, тобто навчання як партиципаторне дослідження.

Утілення ідей Фрейре в сучасній українській освіті дорослих видається і своєчасним, і реалістичним. Відповідно до мети цього дослідження розкриємо це детальніше щодо змісту соціальної стійкості сім'ї як пріоритету освіти дорослих в умовах воєнного стану.

8.2. Емпіричне обґрунтування вихідного змісту (генеративних слів і генеративних тем) розвитку соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану спирається на дані, отримані протягом травня-жовтня 2022 року в Сумській, Миколаївській, Київській та Львівській територіальних громадах у проєкті «Гендерні аспекти соціальної стійкості територіальних громад», реалізованому в межах членства в Українській національній платформі Форуму громадянського суспільства «Східне Партнерство» Жіночим консорціумом України спільно із Центром соціальних досліджень Сумського державного університету⁴¹⁴. За своєю метою цей проєкт мав дослідницький характер.

Дані проведеного на першому етапі проєкту соціологічного опитування (таблиця 8.1) привернули увагу до проблеми соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану. У ході реалізації подальших дослідницьких етапів проєкту відбулося осмислення отриманих даних і виокремлення з них генеративних слів і генеративних тем щодо соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану.

На другому етапі проєкту було проведено фокус-групове інтерв'ю за різними сферами життя людини в умовах воєнного стану. Учасниками були представники вразливих категорій – внутрішньо переміщені особи, біженці, пенсіонери, багатодітні матері, особи, які здійснюють догляд за членами родини. Стенограма фокус-групового інтерв'ю була проаналізована для

⁴¹⁴ Гендерні аспекти соціальної стійкості територіальних громад : аналітичний звіт / О. Купенко, А. Костенко, Н. Світайло, О. Пехота та ін. ; за ред. О. Купенко. Суми : СумДУ, 2022. 56 с.

виділення генеративних слів, які характеризують наявний життєвий контекст для перелічених вразливих категорій в умовах воєнного стану. Виявлені генеративні слова були згруповані таким чином, як це подано в таблиці 8.2.

Таблиця 8.2. Групування генеративних слів, виділених у фокус-груповому інтерв'ю дослідження «Гендерні аспекти соціальної стійкості територіальних громад»

Група	Генеративні слова
Житло і дім	«оренда квартири», «знімаємо квартиру», «прихисток», «пустили до себе», «знайти житло», «додому», «дома», «їхати», «дорога», «повернутися», «України»
Базовий стан	«переляк», «що щось у мене не в порядку з головою», «не було змоги повертатися і не було змоги залишатися», «проблема», «немає сил», «до війни», «участливе ставлення», «чекати», «допомагаємо», «підтримуємо», «виживали», «чужі», «близькі», «сподіваюсь на підтримку не тільки рідних своїх, а і близьких людей», «наші українці поділилися», «люди», «шанси», «вибір», «рішення», «вирішувати», «людський фактор», «майбутнє», «безпека», «спілкування», «спільнота», «тримати себе в руках», «волонтери», «проблема з мовою»
Діти	«дитина», «з дитиною на руках», «дитина почала протестувати: “Я вже нікуди їхати не хочу”», «разом із дітьми», «дитина з особливими потребами», «родина», «сім'я», «батьки», «декретна відпустка», «контакт з дітьми», «щоб діти відчували підтримку», «хочу все ж так щоб у безпеці були мої діти», «діти наші посміхаються», «мій молодший син, не було ще жодного такого дня, щоб він не попросився додому»
Навчання	«вчителі», «освітяни», «українська школа», «установи освіти», «система освіти», «шкільні чати», «контрольна», «викладати не через комп'ютер», «ненавчання», «зв'язок зі школою», «підтримка комунікації», «українські класи», «мову вчити»

Продовження таблиці 8.2

Сім'я	«мій син відправив мене за програмою», «потребувала догляду мама», «чоловік не працює, наразі живуть за рахунок пенсії його матері», «допомагати трохи родичам в Україні, які залишились», «мамі вже багато років», «якщо б мама моя була сама, то навряд чи їй можна було б на щось розраховувати: на квартиру, на житло, на медичне обслуговування»
Робота	«робота», «немає роботи», «втратили роботу», «призупинили [трудова] угоду», «зарплата», «дохід», «працюю дистанційно», «в пошуках роботи», «шукаємо роботу», «фізична праця», «конвеєр», «тут дуже багато заробітчан», «влаштуватися на роботу за фахом дуже-дуже складно», «волонтерство»
Фінансовий стан	«продукти», «дешеві продукти», «ціни», «безкоштовно», «малозабезпечені», «пенсія», «допомога від держави», «копієчка до копійки», «змушені жити поки що на те, що нам дають», «мені не потрібно зводити економити», «дуже-дуже скромно», «гуманітарна допомога», «харчові продукти», «отримую допомогу від держави»
Здоров'я	«догляд», «після операції», «інвалідність», «лікування», «не можу собі це дозволити», «не вистачає на лікування», «обстеження», «платні», «обов'язкове медичне страхування», «здоров'я не дозволяє», «витрати на ліки», «“Скільки Вам років?” - “Ну так що Ви хочете?”», «ліки все дорожче і дорожче», «не приїздять на виклики до похилих людей»

Всі групи генеративних слів, наведені в таблиці 8.2, заслуговують окремої уваги як різні варіанти пріоритетів змісту соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану. У межах цього розгляду фокус зроблено на пріоритетному варіанті, заданому взаємопов'язаними групами генеративних слів «діти», «навчання», «базовий стан».

Наступним етапом проекту стала стратегічна сесія за участі громадсько-активних українських біженок. Отримані дані були осмислені як такі, що відкривають генеративні теми за обраним пріоритетним варіантом змісту соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану. При цьому, із методичного погляду здалося доцільним відокремити поняття «шарнірна тема» і «генеративна тема», уточнити їх використання для дослідження пріоритетів освіти дорослих.

Поняття «шарнірна тема» уточнюється як засіб – «шарнір», що наводиться педагогами-дослідниками в залученій групі учасників для зміни кута зору з конкретної проблематики життя окремої людини та сім'ї на загальні умови та процеси, у яких відбувається це життя.

Поняття «генеративна тема» уточнюється як результат, що спонтанно висловлюється самими учасниками стратегічної сесії, відображуючи їх досвід розв'язання проблем, а також розкриваючи нові суперечності та виклики, із якими вони стикнулися в житті.

В емпіричній частині дослідження під час стратегічної сесії як «шарнірну» було обрано тему «Можливі сценарії зміни подій у місцевій громаді в умовах воєнного стану». Зокрема були запропоновані 4 сценарії: «гальмування відновлення та розвитку», «статус-кво», «інноваційний розвиток людського потенціалу», «інноваційний економічний розвиток». При цьому в змісті цих сценаріїв були відображені групи генеративних слів: «житло і дім», «базовий стан», «діти», «навчання», «робота», «фінансовий стан». Запрошення учасників до взаємодії як співдослідників і пропонування кількох варіантів сценаріїв для обговорення створили продуктивні умови для висловлювання ними генеративних тем.

Серед отриманих результатів стратегічної сесії в межах цього розгляду увага фокусується на висловлених за групами генеративних слів «діти», «навчання», «базовий стан». За ними учасниками стратегічної сесії були спонтанно сформульовані такі генеративні теми: «дитина як особистість», «ми в родині говоримо», «не пощастило зі школою», «я не потягну дві школи (приймаючої країни та українську)», «без коріння». Саме їх і розглядаємо як уточнення обраного для цього дослідження пріоритетного варіанта змісту соціальної стійкості сім'ї.

8.3. Розроблення репрезентації за обраним пріоритетним варіантом змісту соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану. Кожна із виділених серед сформульованих на стратегічній сесії генеративних тем видається такою, що має потенціал для розкриття змісту соціальної стійкості сім'ї в складних умовах.

Генеративні теми «дитина як особистість» і «ми в родині говоримо» містять у собі потенціал розкриття змісту соціальної стійкості сім'ї через поняття «батьківська компетентність».

Генеративна тема «не пощастило зі школою», що зазначалась одними учасницями щодо української школи, іншими – школи приймаючої країни в умовах біженства, містить у собі потенціал розкриття змісту соціальної стійкості сім'ї через встановлення нових зв'язків із зовнішнім соціальним середовищем, через дослідження середовища і виявлення інших надавачів освітніх послуг.

Генеративна тема «я не потягну дві школи (приймаючої країни та українську)» містить у собі прагматичний потенціал розкриття змісту соціальної стійкості сім'ї. Шлях до цього – активізація спілкування членів сім'ї, які раніше були виключені із взаємодії. Нереалізованість такого потенціалу стала найбільш помітною, коли в умовах біженства матері виявилися беззахисними перед викликами реалізації навчально-виховної функції сім'ї та забезпечення освіти дітей.

Генеративна тема «без коріння» містить у собі ціннісний потенціал розкриття змісту соціальної стійкості сім'ї. Шлях до цього – вивчення історії сім'ї та використання досвіду старших поколінь, а також історії громади, рідного краю, України. На доцільність цього вказує висловлення учасників про необхідність самоціннісного зв'язку без запиту будь-якої допомоги.

Успіх програми освіти дорослих залежить від того, наскільки вдасться репрезентувати виявлені генеративні теми і окреслений ними пріоритетний варіант змісту соціальної стійкості сім'ї. Така репрезентація, за Фрейре, не повинна бути ні занадто явною, ні занадто невизначеною. Також репрезентація має відкривати певну цілісність досліджуваних процесів чи явищ.

Наше припущення полягає в тому, щоб розробити репрезентацію (таблиця 8.3) на основі питання «Хто є суб'єктом керування процесом навчання і розвитку дитини?». Можливі відповіді: батьки, школа, інформаційні технології. Кожна із відповідей має свої механізми реалізації та виклики.

Представлена в таблиці 8.3 репрезентація містить у собі також і чинники вразливості сім'ї в умовах воєнного стану. Найбільш очевидний серед них – вплив травмуючих подій, яких батьки можуть зазнавати в умовах воєнного стану. На наявність цього чинника вказують генеративні слова групи «базовий стан» таблиці 8.2. Зазначене визначає необхідність спеціальної підтримки для батьків. Менш помічений чинник вразливості (який практично не знайшов відображення в стенограмі фокус-групового інтерв'ю, а значить, і в таблиці груп генеративних

слів) – вплив травмуючих подій на дітей. Доцільною видається спеціальна підтримка також і дітей. І це є особливістю освітніх програм в умовах воєнного стану.

Таблиця 8.3. Приклад репрезентації за генеративними темами

Чинники вразливості : вплив травматичних подій на дорослих і дітей	Керування процесом навчання і розвитку дитини				Чинники стійкості: композиція спільних переконань, організаційних процесів, спілкування та процедур вирішення проблем у сім'ї
	Суб'єкт	Які механізми?	Приклад дії механізму	Виклики	
	Батьки	Батьківська любов і технології усвідомленого батьківства	Теорія усвідомленого батьківства Ш. Тсабарі	В умовах біженства це може бути лише мати, якій потрібно також і заробляти гроші на життя	
	Школа	Організаційно-методичне забезпечення і професійний досвід викладачів	<i>Добирають ся актуальні приклади у громаді, де реалізується програма освіти дорослих</i>	Дистанційне навчання в українських навчальних закладах, а також надмірне навантаження на дітей-біженців, які навчаються в приймаючій країні	
	Інформаційні технології	Сучасні навчальні додатки, що забезпечують регулярний вплив і певний зворотний зв'язок	«Дитячий садок онлайн» від НУМО за підтримки ЮНІСЕФ, МОН та MEGOGO	Кількість часу, який дитина проводить, використовуючи гаджети	

Висновком із обговорення запропонованої в таблиці 8.3 репрезентації може стати твердження про доцільність і шлях розвитку соціальної стійкості сім'ї. Ми вбачаємо цей шлях у розвитку батьківської компетентності. Доцільним вбачаємо включення в зміст освіти дорослих теорії усвідомленого батьківства Ш. Тсабарі, зокрема, таких її тез:

- діти ще занадто егоїстичні, щоб думати про нас; тут і зараз, коли вони грають, вони думають лише про себе і не варто сприймати це особисто;

- дорослому зіставити свої емоції з емоціями дитини набагато ефективніше, ніж вимагати зворотного від дитини. Кидати виклик емоціям дитини – це значить бути в опорі із нею;

- дорослий більше навчає своїм прикладом, ніж будь-яким іншим способом, діти все бачать і наслідують;

- неадекватна поведінка – це крик дитини: «Будь ласка, допоможи мені!»;

- якщо ваші діти – підлітки, то вже минув час, коли вони просили вашого дозволу на будь-що;

- у будь-якому разі, у будь-якій конкретній момент усвідомлене батьківство використовує всі конфлікти як лабораторію для навчання⁴¹⁵.

Батьківські компетентності – це також компетентності побачити перспективу. Однак, з іншого боку, констатується, що таку перспективу більшість батьків ще не розробили, оскільки вона зазвичай виникає пізніше в житті людини. Як зазначає К. Barta, це може призвести до оцінки переваг наявності в сім'ї бабусь і дідусів як старших наставників для батьків і дітей⁴¹⁶.

Взаємодія батьків із дітьми, а також дорослих дітей з їх похилими батьками забезпечує, на нашу думку, повноту розгляду соціальної стійкості сім'ї як пріоритетного змісту освіти дорослих.

Однак наведене в таблиці 8.3 із подальшим уточненням щодо батьківської компетентності – це лише наше припущення щодо пріоритетного варіанта змісту соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану. Дорослі, які навчаються, якщо сприймати їх як співдослідників для тих, хто навчає, співвідносячи надану репрезентацію зі своїми життєвими реаліями, можуть декодувати її зовсім по-іншому. У цьому є виклик для андрагога-дослідника. Але в цьому й «право голосу» тих, хто навчається.

Пропонований пріоритетний варіант змісту освіти дорослих подається тут як один із можливих варіантів поглиблення змісту соціальної стійкості сім'ї в умовах воєнного стану. І це підкреслює

⁴¹⁵ Tsabary S. The conscious parent: transforming ourselves, empowering our children. Vancouver. 2014. 334 p.

⁴¹⁶ Barta K. STAGES and Parenting. *Integral Review*. 2020. 16, 120-127.

важливість озброєння андрагогів інструментарієм роботи із пріоритетами дорослих (зокрема за методологією Фрейре).

На підставі викладеного зробимо такі **висновки**.

1. Досвід спілкування, підтримки, догляду, спільних процедур розв'язання проблем, отриманий людиною в сім'ї, сприяє її стійкості та відкриває перспективи кращих подібних практик також і в громаді.

2. Соціальна стійкість сім'ї повинна стати пріоритетом освіти дорослих в умовах воєнного стану, однак реалізація цього потребує партисипаторних дослідницьких процедур. Для андрагогів це означає готовність до варіювання в змісті навчання; для тих, хто навчається, – готовність до розвитку в дуже складних умовах життя.

3. Запропонована в цьому дослідженні технологія визначення пріоритетних варіантів змісту освіти дорослих має у своїй основі методологію та ідеї «педагогіки пригноблених» Пауло Фрейре. Нами використана методика репрезентації «шарнірних тем» і виявлення на їх підставі «генеративних тем». Такий шлях надає можливість максимально наблизити зміст освіти дорослих до реалій життя людей.

4. Емпірична частина дослідження відображає дані фокус-групового інтерв'ю та стратегічної сесії за участі людей, уразливість яких суттєво зросла в умовах війни. Репрезентація, представлена за отриманими генеративними темами, може бути застосована в сучасній освіті дорослих як варіант пріоритету змісту соціальної стійкості сім'ї. Подальшою перспективою є виявлення генеративних слів і генеративних тем щодо соціальної стійкості людини в громаді та розроблення відповідних репрезентацій як основи ще одного пріоритетного варіанта освіти дорослих.

Список використаних джерел

1. Barta K. STAGES and Parenting. *Integral Review*. 2020. 16: 120-127.
2. Benzies K., Mychasiuk R. Fostering family resiliency: A review of the key protective factors. *Child & Family Social Work*. 2009. 14(1): 103-114. doi: 10.1111/j.1365-2206.2008.00586.x
3. Bhana A., Bachoo S. The Determinants of Family Resilience among Families in Low- and Middle-Income Contexts: A Systematic Literature Review. *South African Journal of Psychology*. 2011. 41(2): 131-139. doi: 10.1177/008124631104100202
4. Black K., Lobo M. A conceptual review of family resilience factors. *Journal of Family Nursing*. 2008. 14(1): 33-55. doi: 10.1177/1074840707312237

5. Chapin M. Family Resilience and the Fortunes of War. *Social Work in Health Care*. 2011. 50(7): 527-542. doi: 10.1080/00981389.2011.588130
6. Chappell A., Welsh. E. Resilience, relationality, and older people: the importance of intergenerationality. *Sociolog Res Online*. 2020. 25: 644-660. doi: 10.1177/1360780420904742
7. Elias J. L. The Paulo Freire Literacy Method: A Critical Evaluation. *McGill Journal of Education*. 1975. 10(002): 207-217 URL: <https://mje.mcgill.ca/article/download/7044/4986/24261>
8. Falicov C. J. Training to think culturally: A multidimensional comparative framework. *Family Process*. 1975. 34: 373-388.
9. Martin A. S., Distelberg B., Palmer B. W., Jeste D. V. Development of a New Multidimensional Individual and Interpersonal Resilience Measure for Older Adults. *Aging Ment Health*. 2015. 19(1): 32-45. doi:10.1080/13607863.2014.909383
10. McCormack R. Freire's literacy: reading and writing our worlds. *Fine Print*. 2020. 43: 3-8 URL: <https://www.researchgate.net/>
11. Southwell K. H., MacDermid Wadsworth S. M. The Many Faces of Military Families: Unique Features of the Lives of Female Service Members. *Military Medicine*. 2016. 181: 70-79.
12. Tsabary S. The conscious parent: transforming ourselves, empowering our children. Vancouver. 2014. 334 p.
13. Walsh F. The Concept of Family Resilience: Crisis and Challenge. *Family Process*. 1996. 35(3): 261-281. URL: https://www.researchgate.net/publication/227959319_The_Concept_of_Family_Resilience_Crisis_and_Challenge
14. Walsh F. Strengthening family resilience. New York, NY: Guilford Publication, 2006. 400 p.
15. Walsh F. Religion, spirituality, and the family: Multifaith perspectives. *Spiritual resources in family therapy*. New York: Guilford Press, 2009. 3-30.
16. Walsh F. Applying a Family Resilience Framework in Training, Practice, and Research: Mastering the Art of the Possible. *Family Process*. 2016. 55: 616-632. doi: 10.1111/famp.12260
17. Wellbeing: Policy and analysis. Report Gov.UK, London, 2013. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/wellbeing-policy-and-analysis>
18. Wolin S. J., Wolin S. The resilient self. New York: Random House, 1993. 234 p.
19. Гендерні аспекти соціальної стійкості територіальних громад : аналітичний звіт / О. Купенко, А. Костенко, Н. Світайло, О. Пехота та ін. ; за ред. О. Купенко. Суми : СумДУ, 2022. 56 с.
20. Технології освіти дорослих : навчально-методичний посібник / О. Пехота, Н. Ничкало, О. Купенко та ін.; за ред. О. Пехоти. Миколаїв : Ліон, 2021, 396 с.
21. Фрейре П. Педагогіка пригноблених. К. : Юніверс, 2003. 168 с.

ВИСНОВКИ

*Олена КУПЕНКО,
Андрій ЛЕБІДЬ,
Ніна СВІТАЙЛО,
Андріана КОСТЕНКО,
Тетяна КОЗИНЦЕВА,
Олена СУШКОВА,
Марина НАБОК,
Віталій СТЕПАНОВ,
Анатолій ГОНЧАРЕНКО*

Виконаний інтердисциплінарний аналіз, що охоплює філософський, культурологічний, лінгвістичний, історичний аспекти, дозволяє визначити соціальну стійкість як внутрішню здатність і зовнішні можливості соціального суб'єкта діяти для подолання, адаптації чи трансформації, а також для досягнення добробуту у відповідь на загрози стабільності, життю, розвитку з урахуванням наявної певної міри власної вразливості.

Як соціальні суб'єкти можуть розглядатися окремі особистості, сім'ї, різні спільноти людей (наприклад, друзі, сусідські чи професійні спільноти, релігійні громади і громадські об'єднання), територіальні громади, населення країни в цілому, а також міжнародні об'єднання. У центрі цього дослідження – людина в її неповторності та можливостях чинити життєвий вибір. Наші зусилля були спрямовані на те, щоб виявити гуманітарні засади, які можуть підсилити стійкість людини в громаді.

У філософському аспекті проаналізовано систему, мережу, поле, ризому як різні оптики дослідження соціальної стійкості людини в громаді. У цих оптиках розкрито як синергетичну, так і ієрархічну складову застосованої інтеграційної рамки інтердисциплінарного дослідження. Виявлено особливості забезпечення соціальної стійкості відповідно до кожної із цих оптик. Тим самим розкривається твердження про те, що важливим **чинником соціальної стійкості людини є її включеність у різнопланові та різнорівневі, вертикальні та горизонтальні взаємозв'язки з іншими людьми в громаді.**

Соціальна стійкість людини в громаді розглядається в монографії як багатогранне явище, яке має у своїй основі культурні чинники. У культурологічному аспекті дослідження визначаються як значимі та детально аналізуються народні думи,

які відобразили традиції, звичаї, обряди, вірування, а зрештою, і національні риси українців. Обґрунтовується висновок про те, що духовна, мілітарна й соціальна стійкість українського народу є в ідеї вірності обов'язку, у незламності, в усвідомленні відповідальності перед своїм народом, його минулим, теперішнім і майбутнім, у саможертвовному служінні цьому обов'язку. У національному характері українців, як це випливає з аналізу символіки народних дум, тісно поєднуються мовчазна відвага, скромність, творчий дух із впевненістю у досягненні мети і вмінням стійко сприймати невдачі, а також дисципліна, організованість, здатність дотримуватись угод. Таке поєднання, з одного боку, створює умови для прояву кращих зразків демократичного устрою, а з іншого – фіксує як значиму рису визнання незалежності та прав особистості, її вибору в складних життєвих ситуаціях. У цьому знаходить відображення синергетична складова інтеграційної рамки інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в громаді, а також визначається **чинник духовності та моралі як чинник соціальної стійкості людини в громаді.**

У лінгвістичному аспекті обстоюється позиція, що в живій мові людей можна виявити те, що є найбільш важливим для розуміння та використання ними того чи іншого поняття. Акцентується увага не лише на тому, як воно (поняття) досліджене теоретиками, але й на тому, як воно вживається пересічними людьми. У силу доступності адекватного завданням цього дослідження комп'ютерного інструментарію, відповідна пілотна розвідка концепту «стійкість» здійснена на матеріалі дискурсу США. І такий підхід може бути досить продуктивним для подальших досліджень уже на матеріалі українського дискурсу. За даними ж виконаного пілотного дослідження **чинник суспільного блага та доступу до ресурсів зацентовано як чинник соціальної стійкості людини в громаді.**

В історичному аспекті подано аналіз кейсів часів Другої світової війни щодо управління соціальною стійкістю з боку держави (в частині забезпечення продовольчої безпеки) на прикладі парламентської демократії Великої Британії та авторитарних режимів Німеччини та СРСР. Зазначене більшою мірою є ілюстрацією складової ієрархічного управління в інтеграційній рамці інтердисциплінарного дослідження соціальної стійкості людини в територіальній громаді. Обґрунтовується, що в умовах війни Великої Британії вдалося дотриматися основних прав і свобод кожної людини та громадянина, тоді як у Німеччині та в радянській авторитарній

моделі продовольча безпека одних груп населення досягалася за рахунок збільшення вразливості інших. З цього випливає **підхід до управління в громаді як чинник соціальної стійкості в ній людини**. Демократичний підхід реалізує соціальну стійкість і рівні права людей, авторитарний – соціальну стійкість одних реалізує за рахунок інших. Зазначене передбачає не просто визначений у документах тип управління, але ціннісний вибір особистого стилю прийняття рішень конкретною людиною на управлінській посаді.

Виявлені чинники соціальної стійкості дозволяють також зрозуміти і те, що може робити людину в громаді більш уразливою: 1) соціальна ізоляція або обмежена кількість соціальних зв'язків; 2) «розриви» в цілісності громади в ціннісних ставленнях людей; 3) нерівність доступу до ресурсів і засобів життєдіяльності, 4) авторитарний режим управління в громаді.

Розуміючи наявність небезпеки щодо збільшення вразливості, автори монографії обґрунтовують і механізми розвитку соціальної стійкості людини в громаді. У цьому вбачаємо складову орієнтованості на вирішення проблем, передбачену в інтеграційній рамці виконаного інтердисциплінарного дослідження.

Отже, в контексті обґрунтування механізмів розвитку, соціальна стійкість людини в громаді розглянута не стільки як самоціль, скільки як необхідна умова благополуччя людини. Цілі сталого розвитку⁴¹⁷ розглянуто як глобальний механізм, який визначає розвиток громад, держав, світу у нормальній ситуації, але зберігає свої визначальні координуючі та цілеспрямовуючі функції в ситуації кризи, загроз для стабільності, життя, розвитку людини. Відповідним чином **дієва прихильність громади Цілям сталого розвитку вбачається одним із механізмів розвитку соціальної стійкості людини в ній**.

Механізм соціологічного дослідження в громаді запропоновано для вимірювання наявної на практиці ситуації в реалій подій розвитку чи руйнування в житті людей. Саме цей механізм безпосередньо фокусує розгляд на наявній специфіці соціальної стійкості людини в конкретній територіальній громаді, на тому, як проявляються в ній чинники соціальної стійкості і які є вразливості. Механізм соціологічного дослідження в громаді дозволяє ухвалювати рішення на основі оперативних даних й аналізувати можливі альтернативні сценарії подальшої динаміки подій.

⁴¹⁷ Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1f. New York: United Nation. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/>

Аналіз соціологічних даних на момент виконання цього дослідження виявив, зокрема, проблему соціальної стійкості сім'ї як основи соціальної стійкості людини і громади в ситуаціях виклику. Саме в сім'ї людина навчається спільних організаційних процесів, спілкування та процедур розв'язання проблем. З огляду на це було обгрунтовано **андрагогічний механізм соціальної стійкості людини в громаді**. Цей механізм (з опертям на теорію П. Фрейре) розкрито в намаганнях максимального зосередження на «голосі» конкретної людини, в прагненні почути, як особа виражає себе і які складні рішення має ухвалювати в ситуації виклику (на прикладі ситуації воєнного стану). Розглядаючи соціальну стійкість не як кінцеву мету, а як необхідну умову для глобального процвітання та благополуччя кожної людини, як це передбачено Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», ми намагалися почути голоси людей про благополуччя та розвиток.

Таким чином, механізми дієвої прихильності Цілям сталого розвитку в громаді, соціологічного дослідження в громаді та андрагогічний механізм у їхньому взаємному доповненні пропонуються як механізми розвитку соціальної стійкості людини та забезпечення позитивної динаміки досягнення благополуччя людини і громади. Наша практика реалізації гуманітарних і соціальних проектів в громаді підтверджує їх дієвість.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Олена Володимирівна КУПЕНКО, доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету

Андрій Євгенійович ЛЕБІДЬ, доктор філософський наук, професор, професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету

Ніна Дмитрівна СВІТАЙЛО, кандидат філософських наук, доцент, завідувачка кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету

Андріана Миколаївна КОСТЕНКО, доктор політичних наук, професор, професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету, керівниця Центру соціальних досліджень СумДУ

Олена Миколаївна СУШКОВА, кандидат філологічних наук, доцент, декан факультету іноземної філології та соціальних комунікацій Сумського державного університету

Олена Миколаївна ПЕХОТА, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри менеджменту освіти і педагогіки вищої школи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Тетяна Олександрівна КОЗИНЦЕВА, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету

Марина Миколаївна НАБОК, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри мовної підготовки іноземних громадян, заступник декана факультету іноземної філології та соціальних комунікацій Сумського державного університету

Віталій Валерійович СТЕПАНОВ, доктор філософії за спеціальністю 035 «Філологія», асистент кафедри германської філології, голова Наукового товариства студентів (слухачів), аспірантів, докторантів і молодих вчених факультету іноземної філології та соціальних комунікацій Сумського державного університету

Анатолій Володимирович ГОНЧАРЕНКО, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Сумського державного університету

Наукове видання

КУПЕНКО Олена Володимирівна
ЛЕБІДЬ Андрій Євгенійович
СВІТАЙЛО Ніна Дмитрівна
КОСТЕНКО Андріана Миколаївна
СУШКОВА Олена Миколаївна
ПЕХОТА Олена Миколаївна
КОЗИНЦЕВА Тетяна Олександрівна
НАБОК Марина Миколаївна
СТЕПАНОВ Віталій Валерійович
ГОНЧАРЕНКО Анатолій Володимирович

ГУМАНІТАРНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ ЛЮДИНИ В ГРОМАДІ

**Серія «Соціальні інновації
в територіальних громадах»**

Колективна монографія

Художнє оформлення обкладинки: А. Є. Лебідь
Комп'ютерне верстання: О. В. Купенко, А. Є. Лебідь
Редактори: О. П. Сидоренко, Т. Г. Чернишова

Стилістика та орфографія авторів збережені

Підп. до друку 27.03.2023. Формат 60x84/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,65. Обл.-вид. арк. 14,61. Тираж 300 пр. Вид. №.

Видавець:

ВВП «Мрія», 40000, м. Суми, вул. Кузнечна, 2.

Тел.: 22-13-23, 679-215.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК, № 6803 від 12.06.2019 р.

Виготовлювач:

ФОП Кірічок Д. О.

40000, м. Суми, пров. Академічний, 6.

Тел./факс: (0542) 22-34-37